

Міністерство освіти і науки України
Державний університет «Житомирська політехніка»

Оксана Литвинчук

ФІЛОСОФІЯ

Навчальний посібник

Житомир
Видавництво
Державного університету «Житомирська політехніка»
2026

УДК 101(07)

Л64

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного університету «Житомирська політехніка»
(протокол № 7 від 27 квітня 2026 року)*

Рецензенти:

Слюсар В.М. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри журналістики та філософських студій Державного університету «Житомирська політехніка»;

Соколовський О.Л. – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та політології Житомирського державного університету імені Івана Франка;

Лазуріна Н.П. – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова.

Литвинчук О.В.

Л64 Філософія : навч. посібник / О.В. Литвинчук. – Електронні дані. – Житомир : Видавництво Державного університету «Житомирська політехніка», 2026. – 300 с.

ISBN

Навчальний посібник орієнтовано на формування системних знань про сутність і значення філософії, розвиток критичного мислення та здатності до інтерпретації філософських ідей у контексті сучасних суспільних викликів.

Видання покликане допомогти студентам опанувати ключові категорії та методи філософії, навчитися застосовувати їх для розв'язання практичних і теоретичних проблем, а також сформувати власну світоглядну позицію.

Посібник адресовано студентам, викладачам, а також усім, хто прагне здобути системні знання з філософії, усвідомити її місце у структурі гуманітарного знання та зрозуміти роль філософії у формуванні світогляду сучасної людини й розвитку демократичного суспільства.

УДК 101(07)

ISBN 978-966-683-728-1

© Литвинчук О.В., 2026

ЗМІСТ

Передмова.....	5
Програма навчальної дисципліни.....	6
Тематичний план лекцій з курсу «Філософія».....	9
Змістовий модуль 1. Історія філософії.....	9
Тема 1. Філософія, її предмет і соціальна роль.....	9
Тема 2. Філософія Стародавньої Індії.....	20
Тема 3. Філософія Стародавнього Китаю.....	31
Тема 4. Філософія Стародавньої Греції.....	39
Тема 5. Філософія західноєвропейського Середньовіччя.....	55
Тема 6. Філософія Відродження.....	71
Тема 7. Філософія Нового часу.....	88
Тема 8. Німецька класична філософія (кінця XVIII – початку XIX століття).....	100
Тема 9. Сучасна світова філософія.....	108
Тема 10. Історія української філософської думки.....	128
Тема 11. Українська філософія XIX – XX ст.....	138
Змістовий модуль 2. Основні проблеми філософії.....	153
Тема 12. Онтологія – вчення про буття.....	153
Тема 13. Гносеологія – вчення про пізнання.....	174
Тема 14. Діалектика – вчення про розвиток.....	188
Тема 15. Філософська антропологія.....	198
Тема 16. Соціальна філософія.....	213
Тематичний план семінарських занять	231
Семінар 1. Філософія, її предмет і соціальна роль.....	231
Семінар 2. Філософія Стародавньої Індії.....	233
Семінар 3. Філософія Стародавнього Китаю.....	236
Семінар 4. Філософія Стародавньої Греції.....	238
Семінар 5. Філософська думка епохи Середньовіччя.....	241
Семінар 6. Філософія Відродження.....	243
Семінар 7. Філософія Нового часу	246
Семінар 8. Німецька класична філософія.....	249
Семінар 9. Сучасна світова філософія.....	252
Семінар 10. Історія української філософської думки.....	255

Семінар 11. Українська філософія XIX – XX ст.....	258
Семінар 12. Онтологія.....	261
Семінар 13. Гносеологія.....	264
Семінар 14. Діалектика.....	267
Семінар 15. Філософська антропологія.....	269
Семінар 16. Соціальна філософія.....	273
Список питань до іспиту	276
Вимоги до написання рефератів.....	278
Теми реферативних повідомлень.....	278
Підготовка тез та участь у студентських наукових конференціях.....	281
Написання конкурсних наукових робіт.....	283
Філософський словник.....	285
Список рекомендованої літератури.....	296

ПЕРЕДМОВА

Філософія як навчальна дисципліна має особливе значення у системі вищої освіти. Вона не лише передає знання про історію філософської думки та коло основоположних філософських проблем, а й сприяє формуванню світогляду, розвитку логічного, критичного та самостійного мислення. Філософія навчає розуміти складні явища буття, ставити фундаментальні запитання та осмислювати ціннісні засади особистого й суспільного життя.

Цей посібник створено з урахуванням освітніх потреб студентів технічних і гуманітарних спеціальностей. Він охоплює дві змістові частини курсу: історію філософії та проблемно-тематичний аналіз основних філософських розділів.

До структури посібника включено тематичні плани лекційних та семінарських занять, список питань до іспиту, вимоги до написання рефератів і тематику реферативних повідомлень. Також зазначено інформацію щодо підготовки тез для студентських наукових конференцій та участі в конкурсах наукових робіт.

Доповнює навчальний матеріал термінологічний словник, що дозволяє студентам швидко зорієнтуватися у ключових поняттях курсу.

Сподіваємося, що цей посібник стане надійною основою для засвоєння філософського знання, сприятиме самостійному мисленню та інтелектуальному зростанню, допоможе здобувачам освіти не лише в навчанні, але й у формуванні власної позиції щодо складних викликів сучасного світу.

Програма навчальної дисципліни

Модуль 1

Змістовий модуль 1. Історія філософії

Тема 1. Філософія, її предмет і соціальна роль

Сутність філософії. Основні питання, філософські проблеми та розділи філософії. Функції філософії. Світогляд та його типи. Методи філософії.

Тема 2. Філософія Стародавньої Індії

Зародження філософії. Особливості передфілософії стародавнього Сходу. Філософія Стародавньої Індії. Джайнізм. Буддизм. Чарвака. Санкх'я.

Тема 3. Філософія Стародавнього Китаю

Філософія Стародавнього Китаю. Конфуціанство. Легізм. Даосизм.

Тема 4. Філософія Стародавньої Греції Основні етапи в розвитку філософії стародавньої Греції. Ранньогрецька філософія досократиків. Класична антична філософія: Сократ, Платон, Аристотель. Еліністична філософія: етика кініків, скептиків, стоїків, епікурейців.

Тема 5. Філософія західноєвропейського Середньовіччя

Передумови середньовічної філософії, її загальна характеристика. Патристика – вчення «отців церкви». Філософські погляди Аврелія Августина. Схоластика. Реалізм та номіналізм. Філософія Томи Аквінського. Мусульманська філософія.

Тема 6. Філософія Відродження

Особливості філософії епохи Відродження. Натурфілософські вчення. Утопічна філософія. Політична філософія.

Тема 7. Філософія Нового часу

Характеристика світогляду Нового часу. Галілей та Ньютон. Проблема методу пізнання: емпіризм Френсіса Бекона. Рационалізм Рене Декарта. Сенсуалізм Джона Локка. Скептицизм Давіда Г'юма. Соціальна філософія Томаса Гоббса, Джона Локка,

Жан-Жака Руссо. Онтологія Рене Декарта, Бенедикта Спінози, Готфрида Ляйбніца, Джорджа Берклі.

Тема 8. Німецька класична філософія (XVIII–початку XIX ст.)

Теорія пізнання Іммануїла Канта. Суб'єктивний ідеалізм І.Фіхте. Ідеалістична філософія Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля. Антропологічний матеріалізм Людвіга Андреаса Феєрбаха.

Тема 9. Сучасна світова філософія

Філософія XX століття. Карл Маркс: теорія відчуження. Феноменологія та філософія екзистенціалізму. Герменевтика. Психологія Зигмунда Фрейда. Артур Шопенгауер – «песимістична» філософія. «Оптимістична» філософія Фрідріха Ніцше.

Тема 10. Історія української філософської думки

Особливості української філософії. Філософська думка Київської Русі й доби Відродження. Філософія Просвітництва. Особливості філософії киево-могилянців. Філософські погляди Г.Сковороди.

Тема 11. Українська філософія XIX – XX ст.

Особливості української філософії XIX – XX ст. Філософські ідеї Миколи Гоголя. Філософія Пантелеймона Куліша. Філософські погляди Тараса Шевченка. Філософія Олександра Потебні. Філософські погляди Памфіла Юркевича. Філософські переконання Івана Франка. Філософія Володимира Вернадського. Філософські погляди Дмитра Чижевського. Політико-філософські ідеї В'ячеслава Липинського

Модуль 2

Змістовий модуль 2. Основні проблеми філософії

Тема 12. Онтологія – філософські проблеми буття

Проблема визначення предмету онтології (метафізики) в системі провідних парадигм філософування. Атрибути буття (час,

простір, рух, розвиток) та моделі єдності світу. Свобода – сутнісна характеристика людського буття. Свідомість як спосіб існування та відтворення буття. Основні антиномії свідомості. Структура свідомості.

Тема 13. Гносеологія – вчення про пізнання

Гносеологія: проблематика і основні концепції. Проблема суб'єкта і об'єкта пізнання. Різноманіття форм знання й пізнавальної діяльності. Чуттєве і раціональне пізнання. Істина як гносеологічна проблема.

Тема 14. Діалектика – вчення про розвиток

Діалектика та її історичні форми. Принципи і закони діалектики. Категорії діалектики.

Тема 15. Філософська антропологія

Філософська антропологія: предмет і завдання. Людина як соціокультурний проект. Модуси буття людини в неklasичній філософії: архетип, ментальність, ідентичність. Проблема щастя, життя та його сенсу, смерті й безсмертя

Тема 16. Соціальна філософія

Соціальна філософія: об'єкт, предмет, завдання. Філософські концепції розуміння суспільства. Основні підходи до розуміння суспільства. Суспільство як цілісна система. Соціальна структура суспільства. Суспільне виробництво та його структура.

Тематичний план лекцій з курсу «Філософія»

ТЕМА 1. ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ПРЕДМЕТ І СОЦІАЛЬНА РОЛЬ

1. *Сутність філософії*
2. *Основні питання, філософські проблеми та розділи філософії*
3. *Функції філософії*
4. *Світогляд та його типи*
5. *Методи філософії*

1. Сутність філософії

Філософія – це особлива форма духовної діяльності людини, спрямована на всебічне, цілісне пізнання світу та місця людини в ньому, а також на вироблення загальних принципів, методів і ціннісних орієнтирів людського життя. На відміну від окремих наук, які досліджують певні ділянки реальності, філософія прагне осягнути світ у його цілісності, виявити найзагальніші закони буття, пізнання й людської діяльності.

Українські мислителі XVIII–XIX століть уживали слово «любомудріє». Вперше цей термін застосував давньогрецький філософ Піфагор, вважаючи, що справжня мудрість належить тільки богам, а людина може лише прагнути до неї.

Слово «філософія» походить від грецького *phileo* – люблю та *sophia* – мудрість, тобто буквально означає «любов до мудрості». В античності цей термін підкреслював прагнення до знання, яке не зводиться до накопичення фактів, а передбачає глибоке розуміння причин і сутності явищ.

Філософія – теоретична форма світогляду, спрямована на критичне дослідження та вирішення світоглядних проблем.

Філософію розуміють як науку про фундаментальні принципи людського існування, мислення й буття, відношення людини та світу.

Філософський, міфологічний та релігійний погляди на світ є трьома історичними формами світогляду, які відображають різні способи осмислення дійсності, місця людини у світі та сенсу її існування. Світогляд – це система поглядів, уявлень і переконань, що формує загальне бачення світу.

Філософствування – це процес пізнання, що не передбачає готових відповідей. Істина, краса, справедливість у філософії – це ідеали, які є, але не існують у формі, доступній для безпосереднього досвіду. Їх потрібно шукати, мислити, ставити під сумнів.

Сутність філософії проявляється в кількох аспектах:

Пізнавальному – вона формує загальну картину світу, виявляє фундаментальні принципи його існування та розвитку;

Аналітичному – аналізує межі та можливості людського пізнання, природу істини, критерії обґрунтованості знань;

Ціннісному – осмислює сенс життя, свободу, добро і зло, щастя, справедливість;

Практичному – надає людині світоглядні орієнтири й методи мислення, необхідні для свідомого вибору та дії.

Філософія – це не просто знання про світ, а спосіб мислення, що розуміє межі самого мислення. Вона не дає завершених істин, а формує здатність до глибокого осмислення й критичного ставлення до дійсності. Мислити по-філософськи – означає усвідомлювати умовність власних уявлень про реальність і ніколи не задовольнятися поверхневими відповідями.

2. Основні питання, філософські проблеми та розділи філософії

Філософія з моменту свого виникнення постає як форма осмислення найзагальніших і водночас найглибших питань людського буття. Її основою є не лише споглядальне ставлення до світу, а й усвідомлення світу як проблеми, що потребує раціонального осмислення. Центральною у філософії є проблема «людина – світ», яка виявляється в різноманітних формах:

суб'єктивне й об'єктивне, духовне й матеріальне, природа й суспільство. Визначні філософи, зокрема Іммануїл Кант, окреслювали ключові світоглядні запитання філософії як: «Що я можу знати?», «Що я повинен робити?», «На що я можу сподіватися?», «Що є людина?». Ці питання утворюють чотири основні виміри людського ставлення до світу: пізнавальне, ціннісне, практичне та смислове.

У процесі розвитку філософської думки сформувалися різні підходи до пояснення буття.

Монізм стверджує, що світ має єдину першооснову – матеріальну або духовну. У межах цієї концепції **матеріалізм** розглядає матерію як первинну, тоді як **ідеалізм** надає перевагу духовному началу.

Протилежністю є **дуалізм**, який визнає існування двох незалежних начал (наприклад, матерія і дух, добро і зло), а **плюралізм** передбачає множинність самостійних засад буття.

Динамізм визнає, що початок буття, як і його загальний стан, є активний і рухливий, у той час як константний підхід підкреслює статичність, незмінність засад буття; таке бачення начал світу інколи називають метафізичним. Динамізм може бути органічним (за взірць береться динаміка живого організму) або механічним.

Філософи по-різному оцінюють можливість пізнання світу.

Агностицизм заперечує пізнаваність реальності.

Скептицизм сумнівається в достовірності знання.

Ірраціоналізм надає перевагу інтуїції над логічним мисленням.

Водночас філософія розглядає пізнання як шлях до самовизначення людини у світі, оскільки сенс людського існування пов'язаний із розумінням свого місця в ньому. Некласична філософія, яка постала у ХІХ столітті, надає пріоритет людині як унікальному суб'єкту, що переживає світ особистісно, а постмодерна філософія акцентує на події, сингулярності, теперішньому моменті як особливих формах

буття, які не зводяться до жодної єдиної субстанції.

У межах філософського знання виокремлюються основні галузі, що систематизують і поглиблюють осмислення дійсності.

Онтологія (від грец. *ontos* – «буття») вивчає природу буття, його форми й основи.

Гносеологія (від *gnosis* – «знання») аналізує природу, межі та можливості пізнання.

Логіка вивчає закони та форми правильного мислення, розробляючи правила міркувань і доведень.

Етика (від *ethos* – «звичай») розглядає моральність, цінності добра і зла, справедливості, обов'язку.

Естетика досліджує феномени краси, художнього переживання, чуттєвої досконалості.

Аксіологія (від *axios* – «цінність») аналізує природу та ієрархію цінностей, включаючи моральні, політичні, культурні, екологічні та інші.

Філософія не лише формулює головні питання людського буття, а й пропонує методологічні підходи до їх розв'язання. Її розділи охоплюють найширші сфери духовного життя й знання, сприяючи формуванню цілісного світогляду, здатного поєднати раціональність, досвід, моральність і творчість мислення.

3. Функції філософії

Філософія відіграє ключову роль у житті суспільства завдяки своєму унікальному предмету дослідження – найзагальнішим законам розвитку природи, суспільства і мислення, а також фундаментальним світоглядним питанням. Її вплив виявляється через низку важливих функцій.

Світоглядна функція полягає у формуванні загального уявлення про світ і місце людини в ньому. Філософія допомагає осмислити сенс життя, визначити життєві орієнтири, цінності та пріоритети.

Методологічна функція виявляється у розробці підходів і методів здобуття знання. Вона формує засади для аналізу,

обґрунтування й практичного використання знань, слугуючи основою для інших наук.

Логічна функція сприяє формуванню культури мислення. Вона навчає людину мислити послідовно, чітко, критично й неупереджено, що є необхідним у будь-якій міжособистісній та культурній комунікації.

Соціальна функція полягає в орієнтації особистості в складних суспільних процесах. Завдяки філософії людина здатна осмислити соціальні явища, знайти своє місце в суспільстві й сформувати власну соціальну позицію.

Виховна функція розвиває внутрішній світ людини, спонукає до самопізнання, самовиховання та пошуку особистісного сенсу існування. Вона формує інтерес до духовного саморозвитку.

Онтологічна функція відповідає за осмислення *буття* – тобто дослідження світу таким, яким він є сам по собі, незалежно від людини, її свідомості та способів пізнання.

Праксеологічна функція стосується аналізу *людської діяльності*. Вона досліджує, як людина впливає на світ, якими є межі, цілі та умови її дії, зокрема в контексті свободи волі, фаталізму або волюнтаризму.

Гносеологічна функція пов'язана з процесом *пізнання*. Вона розглядає природу, можливості та обмеження людського пізнання, формуючи понятійний апарат, на основі якого здійснюється осмислення реальності.

Аксіологічна функція зосереджена на *цінностях*. Вона визначає їх місце в житті людини, аналізує взаємозв'язки між моральними, культурними, соціальними й особистісними орієнтирами.

Інтегруюча функція виявляється у здатності філософії *узагальнювати результати інших наук*, поєднуючи їх у цілісне світоглядне бачення. При цьому філософія не підміняє конкретних наук, а лише забезпечує смисловий контекст їх існування, сприяючи єдності знання.

Філософія не лише осмислює фундаментальні аспекти реальності, а й забезпечує інтелектуальне підґрунтя для наукової, моральної, соціальної та особистісної орієнтації людини у світі.

4. Світогляд та його типи

Упродовж усієї історії свого існування людство прагнуло дати відповіді на фундаментальні питання про світ, його походження, природу Бога, місце людини у світі та її призначення. Такі пошуки зумовлені потребою **самовизначення людини** як біосоціальної істоти, що поєднує природне та духовне начала. Людина – це істота, яка свідомо діє, планує, осмислює події, встановлює зв'язки між минулим, теперішнім і майбутнім, що веде до формування її внутрішнього духовного світу.

Формою осмислення дійсності, себе в ній та свого призначення виступає **світогляд** – сукупність переконань, оцінок, поглядів, ідеалів і практичних орієнтирів, які формують цілісне уявлення про світ і місце в ньому людини.

Світогляд прийнято класифікувати на основі різних спільних ознак:

- за носієм – індивідуальний, груповий, класовий, національний, регіональний;

- за рівнем інтелектуальної зрілості – усвідомлений, неусвідомлений, частково усвідомлений, буденний, науковий, філософський;

- за історичними епохами – архаїчний, античний, середньовічний, ренесансний, сучасний;

- за морально-ціннісними орієнтирами – егоїстичний, альтруїстичний, гуманістичний, антигуманний, цинічний, шовіністичний;

- за будовою – цілісний, фрагментарний, внутрішньо злагоджений, суперечливий;

- за ступенем адекватності сприйняття дійсності – реалістичний, фантастичний, викривлений;

– за ставленням до визнання існування вищих сутностей – релігійний, скептичний, агностичний та атеїстичний.

Міфологічний світогляд є найдавнішим типом світогляду, що сформувався в умовах глибокої залежності людини від природи. Людина тоді ще не виокремлювала себе з племені чи роду, так само як і з природи, тож свідомість мала синкретичний характер – у ній зливалися елементи релігії, моралі, філософії, мистецтва та первісної науки. Мислення здійснювалося через образи, а не поняття, і було тісно пов'язане з емоціями та уявою. Міфи передавалися усно, сприймалися як реальність, не потребували доказів і мали пояснювальну функцію через персоніфікацію природних явищ і одухотворення світу.

Релігійний світогляд прийшов на зміну міфологічному і зробив акцент на особистості як адресатові віри, об'єднавши її з надприродним порядком. У релігії світ поділяється на поцейбічний (земний) і потойбічний (небесний), віриться в безсмертя душі, існування всемогутнього Бога та надається особливе значення культу як формі вшанування вищих сил. Основою релігійного бачення світу є віра та мораль, де совість виступає внутрішнім регулятором поведінки, а релігійна система – засобом духовного контролю через уявлення про винагороду чи покарання після смерті.

Філософський світогляд формувався як реакція на релігійний і міфологічний типи мислення та базується на розумінні, дискурсивному мисленні, понятійній абстракції. Якщо міфологія оперує образами, а релігія ґрунтується на вірі, то філософія вимагає аргументації, сумніву, логічної послідовності й інтелектуального зусилля. Основним предметом філософського осмислення виступає відношення «людина – світ», що досліджується з різних ракурсів: онтологічного, етичного, гносеологічного, соціального тощо. Філософія не нав'язує готових рішень і не контролює поведінку, а стимулює критичне мислення, сумнів і внутрішній пошук сенсу. Саме в цьому

полягає її зближення з наукою, хоча філософія не обмежується фактами, а прагне до світоглядного узагальнення.

Філософія дає людині можливість подивитися на світ одночасно суб'єктивно й об'єктивно, а отже – досягти внутрішньої гармонії між собою, своїм баченням і дійсністю. Це і є специфіка філософського світогляду – бачення світу як смислової цілісності, відкритої для раціонального аналізу та духовного переосмислення. Як зазначав Рене Декарт, саме філософія «відрізняє нас від дикунів», адже вона формує здатність осмислювати всезагальне, тобто те, що об'єднує людину, суспільство та буття.

5. Методи філософії

У філософії метод відіграє надзвичайно важливу роль, оскільки саме завдяки методологічному підходу мислення набуває цілеспрямованого, послідовного та обґрунтованого характеру. **Методи філософії** – це сукупність прийомів, засобів і принципів, які використовуються для осмислення буття, пізнання, людини, культури, моральності та інших фундаментальних категорій. На відміну від методів окремих наук, філософські методи мають універсальний характер і не обмежуються емпіричними фактами чи спеціалізованими техніками. Вони формуються на основі загального світоглядного підходу до дійсності, намагаючись охопити її у цілісності та глибинній сутності.

Одним із найдавніших філософських методів є **діалектика**, яка бере початок ще в античній філософії (зокрема в Сократа, Платона), а потім розвивається у Гегеля та Маркса. Діалектика передбачає розгляд усіх явищ у їхньому розвитку, суперечності, зміні, взаємозв'язку з іншими явищами. Вона вбачає джерело розвитку в боротьбі протилежностей і постійному переході кількісних змін у якісні. Саме діалектичний метод дозволяє мислити реальність не як застиглу конструкцію, а як процес, що змінюється та розвивається.

Протилежним до діалектики є **метафізичний метод**, який розглядає об'єкти у їхньому статичному, незмінному стані. Метафізика абстрагується від розвитку, вивчає явища як ізольовані, не враховуючи внутрішні суперечності. Такий підхід властивий більшості традиційних наук, особливо в класичному природознавстві. Водночас філософія, що прагне до глибшого розуміння дійсності, критикує метафізику за її обмеженість і схильність до абсолютизації сталого.

Значне місце у філософському пізнанні займає **герменевтичний метод**, особливо актуальний у гуманітарній філософії, філософії культури, мови, релігії. Герменевтика – це мистецтво інтерпретації текстів і смислів, що дає змогу осмислити історичні, культурні, духовні контексти. Вона виходить із того, що істина відкривається не шляхом експерименту чи логічного доказу, а через занурення у смислове поле, в якому текст або явище набуває значення.

Іншим впливовим методом є **феноменологія**, започаткована Едмундом Гусерлем, яка зосереджується на безпосередньому переживанні і спогляданні явищ у «чистій свідомості». Феноменологічний метод намагається звільнити досвід від нашарувань теорій і упереджень, повернутися до того, «як воно є саме по собі». Цей метод відіграв значну роль у розвитку екзистенціалізму, філософської антропології та постструктуралізму.

Також важливим є **екзистенціальний метод**, який зосереджується на осмисленні буття людини, її свободи, страху, відповідальності, смерті, відчуження. Представники цього напрямку – К'єркегор, Ясперс, Гайдеггер, Сартр – вважали, що істина не є абстрактною, а постає в конкретному людському досвіді, у ситуації особистого вибору й духовної напруги.

Сучасна філософія також використовує **постмодерністські методи**, які часто є **деконструктивними** – тобто спрямованими на розкриття внутрішніх суперечностей традиційного мислення, викриття смислових і мовних конструкцій, які приховують

домінантні ідеології. Постмодернізм заперечує однозначність істини, піддає сумніву метанаративи, універсальні істини, пропонуючи множинність інтерпретацій.

Окрім того, філософія широко використовує раціонально-логічний аналіз, індукцію, дедукцію, аналогію, інтуїцію, мисленнєвий експеримент – тобто поєднує раціональні та ірраціональні засоби пізнання. Саме це дає їй можливість бути не лише методологічною основою інших наук, а й засобом осмислення самого процесу пізнання, його меж, умов і сенсу.

Раціонально-логічний аналіз – метод, який передбачає послідовне, логічно впорядковане розчленування складного об'єкта або явища на простіші елементи з метою з'ясування їхніх властивостей і взаємозв'язків. У філософії він допомагає чітко визначати поняття, виявляти приховані суперечності, формувати обґрунтовані висновки та уникати логічних помилок.

Індукція – спосіб міркування, коли на основі спостереження окремих фактів і явищ формулюються загальні висновки. У філософії індукція застосовується для узагальнення досвіду, виявлення закономірностей і формування загальних принципів із часткових спостережень.

Дедукція – метод мислення, який полягає у виведенні конкретних висновків із загальних положень або принципів. У філософському пізнанні дедукція дає змогу застосовувати універсальні теоретичні моделі для пояснення окремих випадків чи прогнозування можливих наслідків.

Аналогія – спосіб пізнання, що ґрунтується на перенесенні знань про одну систему або явище на іншу на основі виявленої подібності між ними. У філософії аналогія допомагає робити припущення, будувати гіпотези та знаходити нові підходи до інтерпретації проблем.

Інтуїція – безпосереднє, позараціональне осягнення істини, яке не завжди може бути пояснене логічними міркуваннями. Для філософії інтуїція є важливим джерелом первинних ідей, творчих здогадок, формування нових концепцій, особливо там, де

раціональні методи дають неповну картину.

Мисленнєвий експеримент – уявне моделювання ситуацій або процесів з метою перевірки ідей, гіпотез чи теорій без їх реального здійснення. У філософії він дозволяє досліджувати абстрактні проблеми, моральні дилеми або уявні сценарії, які неможливо відтворити в реальності (наприклад, «потяг, що мчить» тощо).

Філософські методи – це не просто інструменти дослідження, а форми осмислення самого мислення, людського буття та граничних питань існування. Вони формують інтелектуальний простір для пошуку істини, яка в філософії постає не як кінцева відповідь, а як нескінченне питання, шлях і внутрішня потреба.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність філософії як форми духовної діяльності людини?
2. Як розкривається зміст поняття «філософія» у різних культурно-історичних контекстах?
3. Які основні філософські питання визначив Іммануїл Кант?
4. Чим відрізняються основні типи світогляду – міфологічний, релігійний і філософський?
5. Які функції виконує філософія в житті особистості та суспільства?
6. У чому полягає світоглядна функція філософії?
7. Що таке світогляд? Які існують його типи та форми?
8. Які основні розділи філософського знання?
9. У чому полягає різниця між монізмом, дуалізмом і плюралізмом?
10. Назвіть і коротко охарактеризуйте основні філософські методи.
11. Як діалектика пояснює процеси розвитку та змін у світі?
12. Яке значення має герменевтика для гуманітарного пізнання?
13. Які риси притаманні екзистенціальному методу?

14. У чому полягає критика метафізики в межах філософського дискурсу?

15. Чим постмодерністські методи відрізняються від класичних філософських підходів?

ТЕМА 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

1. Зародження філософії. Особливості передфілософії стародавнього Сходу

2. Філософія Стародавньої Індії

3. Джайнізм

4. Буддизм

5. Чарвака

6. Санх'я

1. Зародження філософії. Особливості передфілософії стародавнього Сходу

Початки філософського мислення сягають другого тисячоліття до нашої ери. Учені зазвичай розрізняють передфілософію та власне філософію, під якою мають на увазі вже сформовану систему раціонального осмислення дійсності. Передфілософські уявлення виникають одночасно у трьох важливих культурних осередках – в Індії, Китаї та на території Давньої Греції. Проте лише в грецькому культурному середовищі, приблизно у VII–VI століттях до н.е., з'являється філософія в класичному сенсі, тобто мислення, що ґрунтується на аргументації, аналізі та системності.

Глибинною передумовою виникнення філософії вважається розпад первіснообщинного устрою та становлення рабовласницького суспільства. У цей період зазнає ерозії міфологічна картина світу. Міф поступово втрачає універсальну роль у поясненні дійсності, а на його основі формуються нові духовні форми – релігія, філософія, наука. Люди починають по-

іншому сприймати навколишній світ, ставити запитання, які виходять за межі традиційного міфологічного мислення.

Мислитель у цей період постає як носій нової духовної якості. Подібно до пророка або культурного реформатора, він проходить через внутрішню кризу – відчуття незадоволення світом і собою – що завершується духовним прозрінням. Однак філософ, на відміну від релігійного пророка, не спирається на надприродні авторитети чи божественні об'явлення, а лише на сили власного розуму. Його завдання – раціонально обґрунтувати нове бачення світу, людини та суспільства, запропонувати спосіб упорядкування буття через мислення, а не через традицію або страх перед богами.

Незважаючи на спільну тематику пошуків – наприклад, осмислення добра і зла, єдиного і множинного, сутності світу – регіональні філософські традиції мали суттєві відмінності. У Східних культурах філософія розвивалася в тісному зв'язку з морально-політичним вихованням, а не абстрактним теоретизуванням. Основний акцент робився на єдності людини і світу, на етичному самовдосконаленні. Східний мудрець – це передусім вчитель і приклад для наслідування, його спосіб життя вважався не менш важливим за його вчення.

Важливу роль у становленні філософії відіграв розвиток писемності. Саме письмо дозволило фіксувати думки, систематизувати знання, зберігати їх у часі та передавати просторою. Писемність стала основою для виникнення історичної й художньої літератури, які, у свою чергу, слугували ґрунтом для формування категоріального апарату філософії.

Водночас існували суттєві відмінності у формах письма, які відображали загальні особливості світогляду. **Західна традиція** прийняла *алфавітне письмо*, засноване на фонетичному принципі – розкладанні слів на звуки та їх графічному позначенні. Така форма письма дозволяла зосередитися на *звуковому аналізі мови*, формуванні граматики, логіки побудови висловлювання – тобто створювала передумови для *розвитку*

раціонального мислення та риторики.

Натомість **Схід** зберіг *ієрогліфічне письмо*, яке передавало не звуки, а *сміслові значення* слів. Такий підхід виявився практичним у багатомовних регіонах, оскільки один і той самий знак читався по-різному, але мав незмінне значення. Ієрогліфи дозволяли зберігати цілісність сенсу через століття, незалежно від змін у вимові. Згодом письмо стало не лише засобом комунікації, а й *естетичним явищем*, мистецтвом – подібно до того, як на Заході риторика стала формою філософського викладу.

Передфілософія Сходу та рання філософія Заходу мають різні культурні витоки й форми вияву. Якщо Схід схильний до мудрості як етичного способу життя, то Захід розглядає філософію як раціональний пошук істини, з акцентом на логічне мислення, системність і аргументацію. В обох випадках це стало початком нового – філософського – способу осмислення світу.

2. Філософія Стародавньої Індії

Філософська думка Стародавньої Індії формувалася протягом кількох етапів і охоплює винятково глибоку і розгалужену традицію, яка поєднує релігійно-космологічні уявлення з філософським осмисленням світу, людини та пізнання. Історію індійської філософії традиційно поділяють на чотири основні періоди. **Ведичний період** (1500–600 рр. до н.е.) є початком філософського мислення на індійському ґрунті. Саме в цей час з'являються **Веди** – найдавніші пам'ятки індійської думки, які становлять основу духовної культури. Веди (у перекладі – «знання») складаються з чотирьох збірників: «*Рігведа*» (гімни), «*Самаведа*» (мелодії), «*Яджурведа*» (тексти для жертвоприношень) та «*Атхарваведа*» (заклинання). Найбільшу філософську цінність становить саме *Рігведа*, яка містить елементи космогонічних і метафізичних міркувань.

У подальшому до вед створювалися **брахмани** – коментарі жерців, які пояснювали ритуальну практику, описували обряди,

жертвоприношення та перекази про богів і героїв. Завершальним етапом цього періоду стали **Упанішади** – глибокі філософські тексти, які започаткували новий, інтерпретативний підхід до розуміння вед. Упанішади стали джерелом формування власне філософського мислення, оскільки містили абстрактні роздуми про природу буття, душі (атмана) та абсолютної реальності (Брахмана). Сам термін *упанішад* означає «сидіти біля вчителя», що підкреслює особистий, медитативний характер отримання знання.

Другим етапом розвитку є **епічний період** (600–200 рр. до н.е.), який характеризується формуванням основ філософських шкіл – так званих *даршан*. Це час активного осмислення ідей, викладених в Упанішадах, створення епічних поем «Махабхарата» і «Рамаяна», зокрема філософської частини – *Бхагавад-гіти*, яка мала великий вплив на подальшу філософію Індії.

Третій етап – **період створення сутр** (від 200 р. до н.е. до XIX ст.), коли виникають канонічні тексти – сутри, що лаконічно викладали суть філософських систем. Завдяки своїй стислій формі, сутри потребували розгорнутих пояснень, що сприяло розвитку коментаторської традиції – *бхаш'я*, яка стала важливою частиною індійської філософії.

Останній період – **сучасна філософія Індії** (від XIX ст.), – пов'язаний із переосмисленням класичних вчень в умовах колоніальної епохи, модернізації, західного впливу та національного відродження. Саме в цей час формуються синтетичні філософські концепції, які поєднують індійську духовність із досягненнями європейської філософської традиції.

Філософські школи Стародавньої Індії поділяються на ортодоксальні (астіка) та неортодоксальні (настіка) – залежно від ставлення до авторитету Вед.

Філософія Стародавньої Індії постає як глибока й різноманітна традиція, в якій поєднуються метафізичні, етичні, космологічні та практичні ідеї, що розвивалися протягом

тисячоліть і зберігають свою актуальність у сучасному філософському дискурсі.

3. Джайнізм

Джайнізм – одна з найдавніших філософсько-релігійних систем Індії, що сформувалась у VI столітті до н.е. поряд із буддизмом та іншими неортодоксальними школами, які *не визнавали авторитету Вед*. Це вчення має глибоке етичне спрямування і значною мірою побудоване на аскетичних ідеалах, відмові від насильства, а також на ідеї морального самовдосконалення як шляху до звільнення.

Засновником джайнізму традиційно вважається **Махавіра** (599–527 рр. до н.е.), який був останнім, 24-м у ряду тіртханкарів – просвітлених учителів, що відкривають істину людству. Сам термін «джайна» походить від санскритського «*джина*», тобто «переможець», мається на увазі той, хто переміг пристрасті, незнання, карму, і досяг досконалості.

Центральною ідеєю джайнізму є дуалізм душі (джіва) і матерії (аджива). **Душа** вважається вічною, індивідуальною і потенційно досконалою, однак вона перебуває в полоні карми, яка «обважнює» душу та заважає їй досягти звільнення (*мокші*). Унікальною рисою джайнізму є те, що **карма** сприймається не як моральний принцип, а як *тонка матеріальна субстанція*, що реально «прилипає» до душі через неправильну поведінку, пристрасті, злі думки й вчинки.

Звільнення можливе лише через суворе етичне самовдосконалення. Основними засадами поведінки джайна є *п'ять обітниць*: ненасильство, правдомовність, непривласнення чужого, статеве утримання або цнотливість і відмова від прив'язаності до майна. З-поміж цих принципів ахімса є центральною. У джайнізмі ненасильство розуміється надзвичайно широко – як уникнення шкоди будь-якій живій істоті, аж до найменших форм життя. Саме тому джайни уникають насильства не тільки фізично, а й словом, думкою та

навіть через побічні дії. Унаслідок цього багато ченців джайнізму носять маски, щоб ненароком не вдихнути комаху, або підмітають перед собою землю.

Філософське вчення джайнізму включає в себе складну систему поглядів на реальність, серед яких важливе місце посідає **анекантавада** – доктрина багатогранності істини. Вона стверджує, що будь-яке твердження про світ є частковим, обмеженим певною точкою зору, і тому істина є багатоплановою. Це вчення підкріплюється принципом **с'ядав'ада** («доктрини умовності»), що передбачає уточнення будь-якого судження: «з певного погляду – так, але не абсолютно». Такий підхід стимулює *толерантність, діалог і відмову від догматизму*, що є визначальними рисами джайністського філософствування.

Джайнізм визнає **перевтілення (сансару)**, але, на відміну від інших індійських систем, не визнає існування вищої душі чи Бога-творця. Звільнення душі досягається не через милість божества, а через самодисципліну та духовну практику. У цьому полягає автономність джайністської етики – людина сама несе відповідальність за свою долю і шлях до досконалості.

З огляду на своє вчення, джайнізм не є релігією у звичному розумінні, а радше етико-філософською системою, яка сформувала власну традицію монашества, культ святих учителів, ритуали очищення та канонічну літературу. Його вплив значно перевищує межі індійської цивілізації – насамперед через ідею ненасильства, яка згодом стала визначальною для таких постатей, як Махатма Ганді.

Джайнізм є самобутньою філософсько-релігійною системою, що поєднує глибоку етичну рефлексію, метафізичний дуалізм, релятивістське пізнання істини та радикальний аскетизм, пропонуючи людині шлях до внутрішньої свободи через відмову від насилля, пристрастей і егоцентризму.

3. Буддизм

Буддизм – це релігійно-філософська система, що виникла в Індії у VI–V століттях до нашої ери. Її засновником вважається індійський царевич **Сідхартха Гаутама**, який після духовного прозріння став відомим як **Будда**, тобто «Просвітлений». Основи його вчення зібрано в найдавнішому канонічному тексті «*Трипітака*» («Три кошики»), укладеному найближчими учнями. Цей текст поділяється на три розділи: «*Віная-пітака*» (правила дисципліни), «*Сутта-пітака*» (збірник проповідей Будди) і «*Абхидгамма-пітака*» (філософське трактування вчення).

Філософія буддизму ґрунтується на переконанні, що існування невід'ємно пов'язане зі стражданням. Завданням людини є подолання цього страждання та здобуття звільнення. Існування розуміється як безперервний процес змін, у якому кожна мить зумовлена попередньою і впливає на наступну. Такий ланцюг перероджень, або **сансара**, пов'язаний із **кармою** – сукупністю добрих і злих дій, що визначають умови наступного народження.

Центральною доктриною буддизму є «**Чотири благородні істини**», які відкривають шлях до духовного прозріння.

1. Перша істина проголошує, що життя повне страждань.

2. Друга – що ці страждання мають причину, зокрема в земних бажаннях і прив'язаностях;

3. Третя – що страждання можна припинити.

4. Четверта – що існує шлях до звільнення. Цей шлях – **Восьмиступеневий шлях**, що охоплює правильне розуміння, наміри, мову, дії, спосіб життя, зусилля, увагу та зосередженість.

Кінцева мета духовного розвитку в буддизмі – це досягнення **нірвани**, стану повного вгасання пристрастей, позбавленого бажань, страху та прив'язаності до земного життя. Нірвана – це не знищення особистості, а вивільнення її з кола перероджень і досягнення повного внутрішнього спокою. Її неможливо передати звичайною мовою чи описати через побутовий досвід –

вона перевершує всі уявлення. Особа, яка досягла нирвани, більше не породжує карми і не повертається до сансари.

Буддизм підкреслює, що цей стан звільнення можливий уже в земному житті, якщо людина повністю слідує шляху Будди, розвиває духовну дисципліну, усуває прив'язаності та вкорінені пристрасті. Такий шлях веде до **неупередженості, спокою і внутрішньої свободи**, які є ознаками справжньої просвітленої свідомості.

4. Чарвака

Чарвака, або **локаята**, – це давньоіндійська філософська школа, яка відома як **матеріалістичний** і **атеїстичний** напрям, що сформувався приблизно у VII–VI століттях до н.е. на протигагу релігійно-містичним ученням того часу. Ця школа належить до неортодоксальних систем індійської філософії, оскільки не визнає авторитету **Вед** – сакральних текстів брахманічної традиції, і відкидає будь-яку форму трансцендентного, включаючи ідеї Бога, душі, загробного життя та карми.

Головною тезою вчення Чарваки є те, що **існує лише матеріальний світ**, і все, що ми можемо пізнати – це лише через безпосередній досвід і чуттєве сприйняття. Лише те, що можна побачити, почути, торкнутись, спробувати на смак або відчути, має право вважатися істинним. Будь-які знання, що ґрунтуються на припущеннях, свідченнях або авторитетах, відкидаються як ненадійні. Таким чином, **чуттєве пізнання** визнається єдиним джерелом достовірної інформації про реальність.

Чарвака заперечує існування душі як нематеріальної субстанції, стверджуючи, що свідомість – це результат поєднання матеріальних елементів тіла, подібно до того, як п'яний ефект виникає при змішуванні певних речовин. Коли тіло зникає – свідомість також припиняє існування. Звідси випливає заперечення переродження, загробного життя та морального закону карми, які вважалися основами ортодоксальних філософських систем Індії.

В етиці Чарвака виходить із принципу **гедонізму** – задоволення є найвищою цінністю життя. Людина має прагнути до щастя, насолоди та уникнення страждань у цьому світі, не переймаючись ілюзорними загрозами потойбічного покарання. Відома сентенція, що приписується послідовникам цієї школи: *«доки живеш – живи щасливо, навіть якщо доведеться брати в борг; після смерті – попіл, бо душа не існує»*, чітко відображає основну настанову чарвакінської етики.

З погляду Чарваки, релігія є продуктом людського страху і обману, а жерці – маніпуляторами, які підтримують віру в надприродне з метою особистої вигоди. Ритуали, жертвопринесення, молитви – марні й позбавлені сенсу дії, що лише обтяжують життя.

Попри те, що вчення Чарваки не залишило систематичних письмових джерел (оригінальні тексти не збереглися), його ідеї дійшли до нас у переказах опонентів, зокрема представників веданти, буддизму та джайнізму, які критикували матеріалістів. У результаті Чарвака в індійській традиції часто сприймалася як крайній приклад атеїзму, скептицизму та цинічного раціоналізму.

Разом із тим, Чарвака має велике значення в історії філософії, оскільки це перша відома спроба створити світське, критичне, природниче розуміння світу, відмовившись від авторитету священних текстів. Вона стала важливою альтернативою релігійно-містичному мисленню і справила вплив на розвиток раціоналістичних та емпіричних напрямів філософії в Індії.

5. Санкх'я

Санкх'я – це одна з шести ортодоксальних (астика) філософських шкіл Індії, яка виникла у VII–VI ст. до н.е. Її вважають однією з найдавніших і найвпливовіших систем індійської філософії. Назва «санкх'я» перекладається як *«число»*, *«розрахунок»*, *«перелік»*, що відображає аналітичний характер учення. Опис буття подається через послідовний перелік категорій реальності. Основоположником школи вважають

мудреця **Капілу**, а найавторитетнішим текстом є «Санкх'я-каріка» Ішваракришни (IV–V ст.).

Основу вчення санкх'ї становить **дуалізм** – визнання існування двох незалежних і вічних начал: **Пуруша** (дух, свідомість, чисте Я) та **Пракриті** (матерія, природа). Пуруша – це **пасивне духовне начало**, незмінне, не діє, але є свідком. Пракриті – це **активне матеріальне начало**, що включає в себе потенцію до змін, розвитку, творення. Вся видима реальність – результат взаємодії Пуруші і Пракриті. У певний момент Пракриті починає розгортати себе у вигляді 25 таттв (сутностей або елементів), до яких належать розум (буддгі), его (аханкара), органи чуття, дії, тонкі та грубі елементи.

Пуруш існує багато – кожна індивідуальна душа є окремою Пурушею. Кожна з них – чиста свідомість, не залучена безпосередньо у дії, але через невігластво ототожнює себе з тілом і розумом, занурюється у сансару – коло перероджень, страждань і змін. Метою санкх'ї є звільнення (мокша) через розпізнавання різниці між Пурушею і Пракриті. Пізнання істинної природи реальності веде до відсторонення Пуруші від проявів матеріального світу, до внутрішнього звільнення, до усвідомлення власної свободи.

Санкх'я не визнає існування Бога як творця світу – світ виникає автоматично внаслідок коливань Пракриті. Це одна з ключових особливостей школи. Світовий порядок пояснюється без апеляції до надприродного, а на основі раціонального аналізу та опису внутрішніх зв'язків у природі.

У гносеології санкх'я визнає три джерела знання сприйняття, умогляд і свідчення авторитетних джерел. Філософія санкх'ї – це перш за все теоретичне знання, яке має звільнити людину від ілюзій та незнання.

Філософія санкх'ї стала метафізичною основою для йоги (особливо школи Патанджалі), яка додала до санкх'яї методу практичного звільнення. Також вплив санкх'ї відчутний у філософії веданти, буддизму та інших систем.

Санкх'я – це раціональна дуалістична система, яка обґрунтовує незалежне існування духу і матерії, стверджує мету життя як досягнення звільнення через пізнання, і має глибоке значення в контексті розвитку індійської філософської думки.

Запитання для самоконтролю

1. Які особливості передфілософського мислення Сходу відрізняють його від західної традиції?
2. У чому полягає значення Вед і Упанішад для становлення індійської філософії?
3. Які періоди традиційно виділяють у розвитку філософської думки Стародавньої Індії?
4. Що таке даршани, та як поділяються філософські школи Індії за ставленням до Вед?
5. Які основні етичні принципи лежать в основі джайнізму?
6. У чому полягає суть «Чотирьох благородних істин» у буддизмі?
7. Як школа Чарвака інтерпретує джерела пізнання та природу реальності?
8. Яка роль дуалізму Пуруша і Пракриті у філософії санкх'ї?
9. Які погляди індійських шкіл на переродження, карму та звільнення?
10. Чому джайнізм і буддизм вважаються неортодоксальними філософськими системами?

ТЕМА 3. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

1. *Філософія Стародавнього Китаю*
2. *Конфуціанство*
3. *Легізм*
4. *Даосизм*

1. Філософія Стародавнього Китаю

Китай вирізняється тим, що його державність існує безперервно понад чотири тисячі років. Уже наприкінці III тис. до н.е. тут виникли перші форми централізованої влади – східні деспотії, очолювані правителем – Ваном, чия влада була необмеженою. Уся земля вважалася власністю Вана, а населення користувалося нею умовно, сплачуючи податки. Управління здійснювала складна адміністративно-бюрократична система, оперта на підтримку військової сили, старійшин родів і голів сімей.

Особливістю китайської цивілізації є те, що тут ніколи не було окремої касти священнослужителів – релігійні функції виконували сам правитель і голови родин. Центром релігійного світогляду був культ предків, що базувався на **анімізмі** – вірі в духів померлих. Усе суспільне життя було пронизане ритуалами, що не лише мали релігійне значення, а й виражали соціальні цінності, зміцнювали авторитет традиції та зумовлювали загальну стабільність. Уявлення про світ пов'язувалося з постійністю небесного порядку, якому мала відповідати й земна гармонія.

Ключовими принципами поведінки були: шанування старших, покора авторитету, дотримання ритуалу. Це стало основою соціально-правових відносин та передумовою виникнення специфічного китайського способу мислення, в якому центральне місце належало традиції. У таких умовах зароджується **передфілософія**, що набуває етичного й

практичного характеру, орієнтованого переважно на соціально-політичну проблематику.

Основи світоглядної думки відображені в п'яти канонічних книгах – «**У-цзін**»: «Книзі пісень», «Книзі історії», «Книзі перемін», «Книзі обрядів» та хроніці «Чунь-цю». У них головною темою постає проблема **добра і зла**, яку осмислено через протиставлення **Інь і Ян** – двох космічних начал, що втілюються у матеріальній формі через стан **ці** (життєвої енергії), розгортаються в шість природних форм (вітер, дощ, морок тощо) та підпорядковуються універсальному закону – **Дао**.

Дао – безособовий принцип всесвітнього порядку, який охоплює природні й соціальні явища, зокрема народження, зміну, смерть, моральний порядок. Людина, згідно з уявленнями китайців, не відокремлена від природи, а є її частиною. У цьому контексті важливими стають поняття «**лі**» (ритуал, етикет), «**сяо**» (повага до батьків) та «**ді**» (покора старшим).

Знання у Стародавньому Китаї розвивались в умовах авторитетного традиціоналізму, де істина передавалась від вчителя до учня без необхідності доказу, бо вважалося, що вчитель не може помилятися, а учень не має права сумніватись. Це сформувало своєрідну культуру пізнання, де моральна якість інформації була важливішою за логічну обґрунтованість.

Китайська філософська традиція бере початок із практичної, ритуально-моральної передфілософії, у центрі якої – гармонія між людиною, суспільством і природою через дотримання космічного порядку Дао.

2. Конфуціанство

Конфуціанство – це етико-філософське вчення, що виникло в Стародавньому Китаї у VI–V ст. до н.е. та стало однією з найвпливовіших ідейних систем не лише для Китаю, а й для всього Східного культурного регіону. Його засновником вважають Конфуція (Кун-цзи, 551–479 рр. до н.е.), видатного мислителя, вчителя, політичного діяча. Сам Конфуцій не

створював нову релігію чи філософську доктрину, а прагнув систематизувати морально-політичні принципи китайської традиції, надати їм нормативного характеру, що й зумовило надзвичайну тривалість і дієвість його ідей.

Підґрунтям конфуціанства є «П'ятикнижжя» (У-цзін) і «Чотири книги» (Си шу), серед яких особливу роль відіграють «Лунь юй» («Бесіди і судження») – збірка висловів Конфуція, складена його учнями. Саме в цих текстах розкриваються основи конфуціанського світогляду, де філософія моралі поєднується з вченням про управління державою, соціальну ієрархію та культуру поведінки.

Ключові поняття конфуціанства.

Жень – людяність, гуманність, милосердя. Центральна моральна категорія, що означає глибоку етичну якість – доброзичливе ставлення до інших, співпереживання, турботу. Це головна чеснота, до якої повинен прагнути кожен.

Сяо – синівська шанобливість. Це принцип поваги до батьків, старших і предків. Сяо – основа морального виховання і соціальної стабільності.

Лі – ритуал, етикет, належна поведінка. Лі – це не лише обрядовість, а норма поведінки в усіх соціальних контекстах: у родині, державі, громаді. Дотримання Лі забезпечує соціальну гармонію.

І – праведність, обов'язок, моральний борг. Це чеснота морального вибору, здатність діяти відповідно до етичних вимог, навіть якщо це суперечить особистій вигоді.

Чжи – мудрість, вміння приймати справедливі рішення на основі знання й морального досвіду.

Синь – щирість, довіра, чесність у словах і справах, що є основою міжособистісної та суспільної довіри.

Конфуцій вважав, що головним завданням філософії є встановлення соціального порядку й гармонії. Його ідеальна держава базується не на насильстві чи страху, а на моральному авторитеті правителя. Основою управління має бути приклад

доброчесного життя.

Правитель повинен бути людяним, справедливим і морально досконалим.

Піддані – шанувати владу, дотримуватись обов'язків відповідно до свого статусу.

У суспільстві має панувати ієрархічна гармонія: батько – син, чоловік – дружина, старший брат – молодший, володар – підданий.

Ідеал правителя – це «цзюнь-цзи» (благородна людина), яка не обов'язково належить до вищих верств, але володіє моральними якостями, що дозволяють їй бути прикладом для інших. На противагу цьому, простий, себелюбний індивід, що діє без принципів, – це «сяо-жень» (мала людина).

Із II ст. до н.е. конфуціанство було прийняте династією Хань як офіційна доктрина імперії, замінивши легізм. Відтоді воно стало основою освітньої системи, державного управління, етики чиновництва. Протягом століть система державних іспитів базувалась саме на конфуціанських текстах, а ідеї Конфуція набули сакрального характеру.

Упродовж історії конфуціанство зазнавало різних модифікацій. У середньовіччі виникає неоконфуціанство, яке включало елементи буддизму та даосизму. Представниками цієї школи стали Чжу Сі (XII ст.), Ван Янмін (XVI ст.) та ін. Вони намагались поєднати конфуціанську етику з метафізичними міркуваннями.

У XX ст. конфуціанство було критиковане як втілення консерватизму і авторитаризму, особливо за часів Мао Цзедун. Проте в сучасному Китаї воно частково реабілітоване як важливий елемент культурної спадщини.

Конфуціанство – це не просто філософія, а всеохопна система морально-соціального регулювання, що охоплює питання етики, політики, освіти, права і навіть культури. Його цінності – людяність, ритуал, обов'язок, гармонія – формували китайську цивілізацію протягом двох з половиною тисячоліть, і сьогодні

залишаються актуальними в осмисленні етичних засад життя суспільства.

3. Легізм

Легізм – це одна з провідних політико-філософських шкіл Стародавнього Китаю, що виникла у період Чжаньго (V–III ст. до н.е.) як вчення, орієнтоване на *сильну централізовану владу, жорсткі закони та ефективне управління державою*. Основоположниками легізму вважаються **Шан Ян, Шень Бухай, Шень Дао та Хань Фей-цзи**, який підсумував і систематизував основні ідеї цієї течії. Легісти виступали з критикою конфуціанських уявлень про мораль як основу державного устрою, вважаючи, що **моральні чесноти** не забезпечують порядку в суспільстві. На їхню думку, порядок можливий лише тоді, коли існує **сувора законодавча система і невідворотність покарання**. У центрі легістської доктрини – поняття **фа (закон)**, який є універсальним і єдиним мірилом добра й зла, правильного й неправильного, незалежно від соціального становища чи заслуг особи. Друге ключове поняття – **шу (методи управління)**, які включають систему адміністративного контролю, перевірок, обліку, маніпулювання кадрами. Третім опорним елементом є **ші (авторитет посади або влади)**, що має важити більше, ніж особисті якості правителя. Ідеальним для легістів є абсолютний монарх, який завдяки законам і методам тримає суспільство в покорі, керуючи не через милість чи довіру, а через страх і сувору дисципліну. Відповідно до легізму, кожен має виконувати лише те, що наказано, і за найменше відхилення має нести покарання, так само як за заслуги – винагороду, причому суворо за заслугами, без емоцій чи суб'єктивізму. Легізм був офіційною ідеологією держави Цінь, за правління якої Китай було вперше об'єднано. Цінь Ши Хуан-ді, перший імператор, застосував ідеї легізму для побудови централізованої імперії, ліквідувавши феодальну систему та впровадивши єдиний кодекс законів, систему шпигунства й доносів, переслідування інакомислячих.

Хоча з часом легізм був офіційно витіснений конфуціанством, його практичні засади – жорстке управління, формалізація закону, дисципліна й централізація – залишили глибокий слід у китайській політичній культурі.

Принципи легізму.

Фа – закон. Загальнообов'язкові, чітко сформульовані та жорстко дотримувані правила, яким підкоряються всі – незалежно від становища чи заслуг.

Шу – методи управління – практичні прийоми, техніки й інструменти державного контролю, включаючи облік, інструкції, шпигунство, систему звітності та перевірок.

Ші – авторитет влади / сила позиції – сила не особистості правителя, а сили самої посади; саме повноваження забезпечують владу, а не особисті якості лідера.

Система винагород і покарань – чітка й об'єктивна система, де за заслуги надаються нагороди, а за порушення – кара, без урахування родинних зв'язків, впливу чи соціального статусу.

Ідеал сильної централізованої держави – державний устрій з абсолютною владою монарха, повною підлеглистю чиновників і підданих, без апеляції до моральних цінностей.

Негативне ставлення до моралі та традицій, легісти вважали, що моральні чесноти та традиції слабкі й неефективні для управління, тому повинні поступатися силі закону.

Ці принципи сформували реалістичну, жорстку модель управління, яка вплинула на державне будівництво в Китаї, особливо в період правління династії Цінь.

4. Даосизм

Даосизм – це релігійно-філософське вчення, що виникло у Китаї приблизно в VI ст. до н.е. Його засновником традиційно вважають **Лао-цзи** (автора трактату *Дао Де Цзін* – «Книга про шлях і добродієність»), а також важливу роль у розвитку даосизму відіграв **Чжуан-цзи**, який поглибив філософське осмислення вчення.

У центрі даосизму – поняття Дао, що перекладається як «Шлях». **Дао** – це першопочаток і вселенський закон, невидимий, неосяжний і безіменний, з якого усе виникає і до якого все повертається. Дао є одночасно джерелом буття і способом існування світу. Його не можна описати словами чи досягнути розумом – лише інтуїтивно відчутти через споглядання природи та внутрішній досвід.

Другим ключовим поняттям є **Де** – внутрішня сила, добродієність, яка виникає у тому, хто живе в гармонії з Дао. Той, хто володіє Де, досягає мудрості, рівноваги й бездіяльності.

Основною категорією даосизму є **недіяння** – не означає повної бездіяльності, а скоріше негвалтовне діяння, несуперечливість природному перебігу речей. Даос вважає, що краще жити без надмірного втручання у природний порядок, без штучного насилля над собою чи світом, дозволяючи подіям відбуватись природним чином.

Світ у даосизмі сприймається як взаємодія двох основоположних сил – **Інь** та **Ян**, які є протилежностями (темне й світле, жіноче й чоловіче, пасивне й активне), але водночас доповнюють одне одного, утворюючи динамічну рівновагу. Даосизм закликає зберігати цю гармонію не лише у природі, а й у собі.

Даосизм засуджує суспільну суєту, владолюбство, моральний примус і раціоналістичне мислення, натомість прославляє простоту, смиренність, внутрішню тишу, близькість до природи, інтуїцію. Ідеалом є «мудрець» – той, хто відмовився від амбіцій і живе в гармонії з Дао.

У подальшому даосизм перетворився не лише на філософську течію, а й на релігію з власною обрядовістю, вірою в безсмертя, культами духов, алхімією та пошуками еліксиру життя. Але його головна ідея залишилася незмінною – людина може знайти щастя та мудрість, лише тоді, коли навчиться «бути як вода» – гнучкою, текучою, м'якою, але надзвичайно сильною у своїй природній сутності.

Запитання для самоконтролю

1. Які особливості соціально-політичного устрою Стародавнього Китаю сприяли формуванню передфілософії?
2. Як культ предків і анімізм вплинули на світогляд давніх китайців?
3. Яку роль у китайській духовній традиції відіграли ритуали (лі) та традиція (сяо, ді)?
4. Яке значення в китайській філософії має поняття Дао?
5. У чому полягає різниця між Інь і Ян, і як вони пояснюють гармонію світу?
6. Як конфуціанство трактує поняття людяності (жень) і ритуалу (лі)?
7. У чому полягає значення категорії «сяо» (шанобливість до батьків) у конфуціанській етиці?
8. Які чесноти повинен мати ідеальний правитель у конфуціанстві?
9. Що таке «цзюнь-цзи» і як він протиставляється «сяо-жень» у вченні Конфуція?
10. Як легісти пояснюють природу влади і на чому ґрунтується ефективне управління?
11. Що таке фа, шу, ші у вченні легізму і як вони реалізуються на практиці?
12. У чому полягає ідея у-вей у даосизмі і як вона співвідноситься з Дао?
13. Як даосизм пояснює досягнення внутрішнього спокою і гармонії?

ТЕМА 4. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

1. Основні етапи розвитку філософії стародавньої Греції
2. Ранньогрецька філософія досократиків
3. Класична антична філософія: Сократ, Платон, Аристотель
4. Елліністична філософія: етика кініків, скептиків, стоїків, епікурейців)

1. Основні етапи розвитку філософії стародавньої Греції

Історія європейської філософії бере свій початок з Античності, охоплюючи період Давньої Греції та Риму. Антична філософія проіснувала приблизно тисячу років – від кінця VII століття до н.е., коли з'явилися перші філософські твори, і до початку VI століття н.е., коли римський імператор Юстиніан ліквідував останню філософську школу.

Античну філософію традиційно поділяють на *три періоди*.

1. Ранньогрецька філософія – представлена мислителями, як-от Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Геракліт, Парменід, Піфагор, Демокрит та інші.
2. Класична філософія (VI–V ст. до н.е.) – період діяльності Сократа, Платона і Арістотеля.
3. Елліністична філософія – фаза, що передує формуванню середньовічної філософії.

Філософія досократиків – мислителів, які діяли до появи класичних філософських систем, – зосереджена на пошуках порядку і краси у природному світі. Цю філософію характеризує термін космоцентризм – світоглядна орієнтація на космос (у значенні краси й порядку), що є антиподом хаосу. Такий підхід є визначальною рисою всієї античної філософії.

Розквіт давньогрецької філософії припадає на VI століття до н.е. – період інтенсивного розвитку полісної культури. Саме в умовах політичної активності вільні громадяни могли дозволити собі рефлексію над проблемами буття.

2. Ранньогрецька філософія досократиків

Після смерті Олександра Македонського та краху полісної системи, філософська думка набула індивідуалістичного спрямування. Замість натуралістичних і соціальних тем на перший план вийшло питання порятунку душі та пошук оптимального способу буття у світі, де індивід утратив політичну суб'єктність.

Мілетська школа, яку представляли Фалес, Анаксимандр і Анаксимен, започаткувала натурфілософію – філософський напрям, що прагнув знайти першооснову світу (архе). Виникнення грецької філософії в Іонії не випадкове – регіон був відкритий до впливів крито-мікенської та східних культур, а також мав розвинену торгівлю і наукові знання. Мілетські мислителі включали природничі явища у космогонічні концепції, розглядаючи природу як цілісну впорядковану систему.

Фалес вважав, що архе – це *вода*, яка присутня в усьому живому і є джерелом усього існуючого. Хоча уявлення Фалеса ще містять елементи міфології, він здійснив перший крок до теоретичного мислення. За ним **Анаксимандр** стверджував, що першооснова не може бути конкретною річчю – він запропонував термін *анейрон* (безмежне), що породжує всі стихії. **Анаксимен** визначив *повітря* першоосною, що підтримує життя і пронизує світ.

Таким чином, представники мілетської школи засвідчують перехід від міфологічного до раціонального мислення, демонструючи прагнення охопити буття цілісно й системно.

Геракліт продовжує цю традицію, але зосереджується на змінності світу та діалектичній природі речей. Він вводить поняття логос – всезагальний розумний принцип, що керує всім сущим. Геракліт порівнював світ із вічно живим *вогнем*, що безперервно змінюється. Основу пізнання він вбачав у розумінні протилежностей, які визначають одне одного. Логос доступний кожному, однак досягнути його можна лише через розумову інтуїцію.

Елейська школа – одна з провідних філософських шкіл ранньої античності, що виникла у VI–V ст. до н.е. в місті Елея (Південна Італія). Її представники – *Ксенофан*, *Парменід*, *Зенон Елейський* та *Мелісс Самоський* – зробили вагомий внесок у розвиток онтології, тобто вчення про буття.

Філософи цієї школи поставили в центр свого вчення поняття буття, яке вони намагалися осмислити як єдину, вічну, незмінну й нерухому реальність. Найяскравіше це бачення виклав **Парменід**, який стверджував, що *«Буття є, а небуття – немає»*. На його думку, не можна мислити «ніщо», отже, мислення і буття тотожні. Це означає, що все, що існує, повинно бути єдиним, неподільним і вічним. Він відкидав достовірність чуттєвого досвіду, адже, за його переконанням, зміни, рух і множинність – це ілюзії, породжені відчуттями. Істинне знання досягається лише через **розумне пізнання**, а не завдяки почуттям.

Його учень, **Зенон Елейський**, розвинув ці ідеї, створивши **апорії** – логічні парадокси, покликані довести неможливість руху та множинності. Відомі апорії Зенона: *«Ахіллес і черепаха»*, *«Стріла»*, *«Стадіон»* тощо. Зенон намагався раціональними засобами продемонструвати, що чуттєво сприйманий світ суперечить законам логіки, а тому недостовірний.

Ксенофан, попередник Парменіда, також вплинув на школу своїми міркуваннями про єдиного Бога. Він критикував політеїзм і антропоморфізм грецької міфології, підкреслюючи, що істинне божество не схоже на людину ані тілом, ані розумом, воно – *«одне, всеохопне, вічне й незмінне»*.

Мелісс Самоський, послідовник Парменіда, поглибив уявлення про буття як безмежне й вічне, підкреслюючи, що воно не має ні початку, ні кінця, і що його неможливо розділити чи зруйнувати.

Отже, **елейці** стали першими, хто спробував побудувати філософське вчення, що ґрунтується не на емпіричних спостереженнях, а на **чисто логічному мисленні**. Їхня онтологія протиставилася натурфілософським поглядам і стала основою

для подальшого розвитку метафізики у філософії Платона, Аристотеля та середньовічних мислителів.

Піфагорійська школа – одна з найвпливовіших філософських шкіл античності, заснована Піфагором у VI ст. до н.е. в Південній Італії (місто Кротон). Її діяльність поєднувала філософію, релігію, політику й науку, особливо математику. Піфагорійці сформували **замкнуту общину**, в якій панували сувора дисципліна, вегетаріанство, езотеризм і глибока повага до вчителя. Сам Піфагор не залишив письмових творів, тому його погляди відомі завдяки учням.

Центральним поняттям піфагорійської філософії було **число**, яке розглядалося не лише як кількісна характеристика, а як **метафізичний принцип** упорядкування космосу. За вченням школи, *«усе є числом»* – тобто все в світі має математичну структуру. **Гармонія** (συμμετρία) – це ще один ключовий термін, що означає узгодженість частин у цілому, як у музиці, архітектурі чи в будові Всесвіту.

Піфагорійці були першими, хто відкрив взаємозв'язок між **музикою та математикою**, зокрема – математичну закономірність у гармонійних звуках. Вони дослідили **музичні інтервали** як співвідношення чисел, що стало підставою для створення музичної теорії.

У філософсько-етичному аспекті піфагорійці проголошували ідеал **очищення душі** (*катарсис*) через пізнання, самодисципліну та правильне життя. Вони вірили у **переселення душ** (*метемпсихоз*), вважали душу безсмертною, а її звільнення можливим через життя, підпорядковане числовій гармонії. Тому у школі діяли суворі етичні правила – вегетаріанство, відмова від матеріального надміру, дотримання тиші, аскетизм.

Одиниця (1) вважалася першоосновою – символом буття, джерелом усіх чисел. **Двійка (2)** – початком множинності, жіночим началом; **трійка (3)** – символом досконалості; **четвірка (4)** – основою гармонії. **Десятка (10)** – священне число, «тетрактис», символ універсального порядку.

Піфагорійці також намагалися узгодити своє числове розуміння космосу з моральною практикою, проголошуючи, що етичне життя є віддзеркаленням космічного порядку. Їхня ідея єдності математики, моралі та космосу стала основою для подальших метафізичних концепцій у Платона та неоплатоніків.

Отже, піфагорійська школа поєднала математичне й містичне бачення світу, створивши цілісне вчення про космос як числово-музичну гармонію, де філософія – це шлях до внутрішньої рівноваги та досягнення вічного порядку буття.

Атомістична школа – натурфілософська течія давньогрецької філософії, заснована **Левкіппом** і розвинена **Демокритом** у V ст. до н.е., яка вперше в історії європейської думки сформулювала вчення про атомістичну будову світу. Основна ідея школи полягає в тому, що все існуюче складається з неподільних, вічних, незмінних частинок – атомів (грец. неподільне), що рухаються в порожнечі.

Левкіпп, як засновник школи, стверджував, що буття не може складатися з неперервної субстанції, тому воно поділяється на **атоми й порожнечу**. Існування порожнечі необхідне для можливості руху. Важливим є його твердження: *«Ніщо не виникає без причини, але все – з причини і за необхідністю»*, що відображає ранній детермінізм.

Демокрит систематизував і розвинув ці ідеї. Він вважав, що **атоми** відрізняються **розміром, формою і порядком з'єднання**, але не мають жодної якості – ні кольору, ні запаху, ні смаку. Усі відчутні якості виникають внаслідок взаємодії атомів і чуттєвого сприйняття людини. За Демокритом, **реально існують лише атоми і порожнеча**; все інше – лише умовності або уявлення.

Рух атомів є вічним і безпричинним, хоча пізніше Демокрит приписував йому необхідність і закономірність, що наближує його до механістичного детермінізму. Він вважав, що **всі події у світі мають причину**, а випадковість – це лише невідоме нам поєднання причин.

У галузі **гносеології** Демокрит розрізняв два рівні пізнання.

«Темне» знання – чуттєве, засноване на сприйняттях, що є суб'єктивними і часто оманливими.

«Справжнє» знання – раціональне, що досягається **мисленням** і дозволяє пізнати істинну природу речей – атоми.

У сфері етики Демокрит вважав, що мета життя – це досягнення евдемонії (внутрішнього спокою і гармонії душі). Для цього необхідна стриманість, помірність і розвиток розуму. Добро, за Демокритом, полягає у вчинках, що зміцнюють душевний лад, а зло – у тому, що його руйнує.

Атомістична школа вперше надала матеріалістичне пояснення світобудови, запропонувавши раціональну картину світу, засновану на безособових, фізичних законах. Її ідеї передували сучасному природознавству, а вчення про атоми стало основою для формування наукового розуміння матерії у Новий час.

3. Класична антична філософія: Сократ, Платон, Аристотель

Класична антична філософія – це період розквіту філософської думки в Давній Греції (V–IV ст. до н.е.), пов'язаний із творчістю Сократа, Платона та Аристотеля. Цей етап ознаменувався переходом від натурфілософії до філософії людини, суспільства та знання, і вплинув на подальший розвиток всієї західної філософії.

Сократ (469–399 рр. до н.е.) – один із найвпливовіших філософів в історії західної думки, засновник етичної школи філософії, що започаткувала новий напрям – **антропоцентризм**, тобто зосередження філософії на людині, її душі, моралі, знанні та добродетності.

Сократ **не залишив письмових творів**, його вчення відоме з діалогів Платона, мемуарів Ксенофонта, згадок Аристотеля та сатир Арістофана. Він виступав проти софістів, які навчали риторики за гроші, і критикував релятивізм у поглядах на істину.

Центральним принципом його вчення було гасло «**Пізнай самого себе**», що передбачає глибоку моральну саморефлексію. Сократ вважав, що найвищим знанням є **знання добра**, а зло людина чинить лише через **невігластво**. Звідси – моральний інтелектуалізм: знати добро – означає чинити добро.

Сократ увів **діалектичний метод**, відомий як **сократичний метод**, що складався з двох етапів.

Іронія – постановка навмисно наївних запитань, що підштовхують співрозмовника до визнання власного незнання.

Майсвтика (від грец. «повивальне мистецтво») – допомога співрозмовнику «народити істину» через серію логічно пов'язаних питань.

Він не вчив істинам, а стимулював до їх пошуку, вважаючи, що істину не можна передати, лише відкрити самостійно. Сократ не був релігійним реформатором, але вірив у божественне провидіння (даймоній), що підказувало йому морально правильний шлях.

За свою критику афінської демократії, богів поліса й «розбещення молоді» був засуджений афінським судом до смерті, яку прийняв з гідністю, випивши чашу з отрутою – цикутою. Цей акт зробив його символом самопожертви заради істини й етичного ідеалу філософа.

Сократ вважав, що істинне знання – це знання добра, і що людина чинить зло лише через незнання, а отже, моральне вдосконалення можливе через розум.

У європейській традиції Сократ – символ моральної стійкості, раціонального сумніву і філософської мужності, що стоїть на сторожі істини навіть перед лицем смерті.

Платон (427–347 рр. до н.е.) – видатний давньогрецький філософ, учень Сократа і вчитель Аристотеля, засновник **Академії** – першого філософського навчального закладу в історії. Його вчення охоплює всі основні галузі філософії: метафізику, етику, політику, онтологію, гносеологію та космологію.

Центральною ідеєю філософії Платона є **вчення про ідеї** або **ейдоси** – вічні, незмінні, надчуттєві форми, що існують у сфері розумного буття і є істинною реальністю. Чуттєвий світ – лише тінь цих ідей, його об'єкти – тимчасові й недосконалі копії. Найвища з ідей – **ідея Блага**, яка є джерелом істини, краси, порядку і всього буття.

Пізнання, за Платоном, – це **згадування** ідей, які душа бачила до втілення у фізичному тілі. Він протиставляє **чуттєве знання** – непевне й мінливе, – **істинному знанню**, яке досягається через розум і діалектику.

Онтологія Платона поділяє буття на два світи.

Світ ідей – справжній, незмінний, вічний, розумний.

Світ чуттєвий – недосконалий, тимчасовий, залежний від ідей.

Душа, на думку Платона, безсмертна, існує до народження тіла та після смерті. Вона складається з трьох частин: **розумна** – прагне істини й знання; **вольова** – забезпечує мужність і честь; **чуттєва** – тягнеться до насолод і матеріального.

Цю триаду душі Платон проєктує на **ідеальну державу**, яку описує у творі «**Держава**». Там він формує модель справедливого суспільства.

Філософи мають керувати, бо володіють знанням і мудрістю.

Воїни – захищати, спираючись на мужність.

Ремісники і землероби – забезпечувати матеріальні потреби.

Платон виступає за аристократію розуму, де влада належить тим, хто прагне добра і володіє істиною. Він суворо критикує демократію, вбачаючи в ній хаос і моральний занепад.

У праці «**Тимей**» Платон викладає своє **вчення про космос**, вважаючи, що світ створено Деміургом – вищим розумом, який упорядкував хаос, керуючись ідеєю Блага.

Філософія Платона – це синтез етики, політики, метафізики та гносеології, побудований на ідеї про пріоритет духовного над тілесним, розуму над відчуттями, ідеального над матеріальним. Його вплив на європейську філософію надзвичайний – саме з

нього бере початок ідеалізм, а його ідеї про державу, мораль і пізнання залишаються актуальними донині.

Аристотель (384–322 рр. до н.е.) – один із найвизначніших філософів античності, учень Платона, наставник Олександра Македонського, засновник **Лікею** (школи перипатетиків) і творець першої систематизованої філософської науки. Його вчення охоплює практично всі сфери знання: логіку, метафізику, фізику, біологію, етику, політику, риторіку, поезику, і стало фундаментом європейської раціоналістичної традиції.

На відміну від Платона, який вважав ідеї окремими від речей, Аристотель стверджував, що **форма (ейдос) не існує поза речами**, а є їх сутністю. Його вчення отримало назву реалізм, або іманентний реалізм. Відтак, філософію він називає наукою про буття як буття.

Онтологія Аристотеля базується на категоріальному підході. Він виокремлює **десять категорій буття** (сутність, кількість, якість, відношення, місце, час, становище, володіння, дія, страждання), а також розрізняє **сутність** (те, що є) і **властивості** (що змінюються).

Ключовим у його філософії є поняття **субстанції** – самостійної, існуючої речі, яка складається з **матерії** (потенція) і **форми** (акт). Вся реальність, за Аристотелем, перебуває у русі від можливого до дійсного. Це відображено у його **вченні про чотири причини**.

Матеріальна причина – з чого річ зроблена.

Формальна причина – що визначає суть речі.

Чинна причина – що є джерелом зміни.

Цільова причина – заради чого існує річ.

Цей підхід він застосовує до всіх явищ природи, суспільства, мислення.

Логіка Аристотеля – перша завершена система формального мислення. Він сформулював закон тотожності, несуперечності, виключеного третього, створив силогістику – метод дедуктивного міркування, що став основою класичної логіки.

Етика Аристотеля викладена в «Нікомаховій етиці». Він вважав, що **моральна доброчесність** – це середина між двома крайнощами (наприклад, мужність – між страхом і безрозсудною сміливістю). Метою життя є **евдаймонія** – повноцінне щастя, яке досягається завдяки розуму, самореалізації й доброчесності.

Політична філософія Аристотеля викладена в «Політиці». Він розглядає людину як суспільну істоту, яка може реалізувати себе лише в межах полісу. Найкращою формою держави він вважав змішану конституцію – поєднання елементів демократії, аристократії й монархії. Найгіршою – тиранію.

Космологія та фізика Аристотеля обґрунтовують ієрархічну модель Всесвіту, де кожна річ має своє «природне місце». Небесні тіла – досконалі, вічні, круглі, складаються з ефіру, а земні – з чотирьох стихій (вода, земля, повітря, вогонь). Усі зміни – це **рух**, який потребує причини. Найвища причина – **Нерухомий рушій**, або **першодвигун**, що не має причини, є досконалим, розумним, мислить себе самого і є метою всього.

Аристотель створив енциклопедичну систему знань, у центрі якої – людина як мисляча, соціальна і моральна істота. Його ідеї стали основою середньовічної схоластики, надихали мислителів Відродження, Нового часу і залишаються актуальними у філософії, науці та етиці й досі.

Класична філософія Давньої Греції створила фундаментальні категорії мислення, вперше поєднала етичну рефлексію з логічною аргументацією, і стала вихідною точкою для всієї подальшої європейської інтелектуальної традиції.

4. Елліністична філософія: етика кініків, скептиків, стоїків, епікурейців)

Після смерті Олександра Македонського відбувається занепад традиційної давньогрецької полісної демократії. Громадянин, який раніше був активним учасником життя полісу, перетворюється на підданого великої імперії, що суттєво впливає на його світогляд, спосіб мислення та коло філософських

інтересів. У цей період вже не виникає настільки оригінальних філософських систем, як у класичну епоху, проте існуючі вчення розвиваються й трансформуються відповідно до нових історичних умов. Основна увага мислителів зосереджується на проблемах особистої гармонії, душевної рівноваги та пошуку щастя. Вони переосмислюють етичні й онтологічні питання в новому контексті. Від початку III століття до н.е. в античній філософії продовжують існувати й розвиватися кілька основних шкіл – послідовники Сократа, Платона (Академія), Аристотеля (перипатетики), кініки, а також нові напрями – епікурейці, стоїки та скептики.

Кініки

Етика кініків – один із головних напрямів елліністичної філософії, що сформувався у IV ст. до н.е. і пов'язаний із постаттю **Антисфена** (учня Сократа) та його найвідомішого послідовника **Діогена Синопського**. Назва «кініки» (грец. *κυνικοί*) походить або від назви гімнасію Кіносарг, де викладав Антисфен, або від грецького слова *κύων* – «пес», яким їх зневажливо називали за зухвалу поведінку, що порушувала соціальні норми. Проте самі кініки прийняли це прізвисько, розуміючи під «псячістю» природність, відсутність штучності, презирство до зовнішніх умовностей.

Кінічна етика – це радикальна етика аскетизму, самодостатності й свободи від зовнішніх впливів. Центральним для кініків було поняття *автаркія* – **самодостатність**, незалежність від зовнішніх благ і суспільного схвалення. Людина, яка прагне мудрості, має відмовитися від зайвих бажань, матеріальних благ, соціального статусу й жити відповідно до природи, а не до умовностей.

Кініки виступали проти багатства як джерела залежності; слави як суетної і хибної мети; релігійних забобонів і ритуалів; державної влади, норм моралі, які не ґрунтуються на природі; науки та освіти, що не сприяють досягненню внутрішньої свободи.

Діоген Синопський зробив із кіничної етики стиль життя. Жив у діжці, носив простий одяг, харчувався найпростішим, глузував із багатих і владних, вчився обходитися без будь-яких умовностей. Він говорив: *«Я володію багатством, бо не маю потреб»*. Відомим є його звернення до Олександра Македонського, коли той спитав, чим йому допомогти, Діоген відповів: *«Відійди, не затуляй сонця»*.

Етика кініків була антисистемною, протестною, але водночас мала глибоко моральний вимір – вона закликала до добродесного життя без брехні, марнославства й фальші. Кініки вважали, що **щастя – це не комфорт чи суспільне визнання, а свобода духу й внутрішній мир**.

Ця філософія мала вплив на інші елліністичні школи – стоїків (які запозичили ідею автаркії та чесноти як вищого блага), а згодом і на християнську етику (через аскезу, ідею моральної самодостатності та незалежності від матеріального світу).

Скептики

Скептицизм – це одна з провідних філософських шкіл елліністичної доби, яка поставила під сумнів можливість досягнення достовірного знання про світ. Основним принципом скептиків було **утримання від судження (епохе)**, що, на їхню думку, веде до **внутрішнього спокою (атараксії)** – стану душевної рівноваги та безтурботності.

Засновником класичного скептицизму вважається **Піррон з Еліди (бл. 365 – бл. 275 р. до н.е.)**, який супроводжував Олександра Македонського в його поході до Індії. Там він познайомився з індійськими аскетами (джайнами), чия байдужість до земних справ справила на нього сильне враження. Піррон дійшов висновку, що світ надто складний, щоб робити про нього певні висновки. Він вчив, що оскільки ми не можемо з упевненістю знати, якими є речі насправді, слід **утримуватися від будь-яких суджень та жити відповідно до звичаїв і практики**, не втручаючись у плін подій.

Подальшого розвитку скептицизм зазнав у працях **Секста Емпірика (II–III ст. н.е.)**, який узагальнив і систематизував аргументи проти всіх шкіл, що претендували на істинність своїх суджень. У трактатах «Нарис скептицизму», «Проти математиків» та інших він навів **десять тропів Енесідема** – аргументів, що демонструють відносність, суперечливість і непевність будь-якого знання.

Скептики не заперечували існування світу чи досвіду, але стверджували, що людина не здатна достовірно пізнати природу речей. Вони вказували, що наші чуття можуть помилятися, розум суперечить сам собі, а переконання змінюються залежно від традицій, виховання чи контексту. Внаслідок цього істина є недосяжною.

Основні принципи скептицизму.

Епохе – утримання від судження щодо істинності будь-якого твердження;

Атараксія – душевний спокій, як результат відмови від боротьби за істину;

Ізостенія – рівновага аргументів «за» і «проти», що унеможливає остаточний висновок.

Отже, скептики не закликали до бездіяльності чи байдужості, а прагнули показати, що шлях до щастя полягає не у володінні істиною, а в усвідомленні меж пізнання і гармонії з тим, що доступне.

Епікурейці

Епікурейці – це послідовники філософського вчення **Епікура (341–270 р. до н.е.)**, яке виникло в елліністичну добу й набуло широкого поширення в античному світі. Основною темою епікурейської філософії була етика, а саме – пошук шляху до **щастя через задоволення, спокій душі та свободу від страхів**. Епікур заснував власну філософську школу в Афінах – «**Сад Епікура**», яка відзначалась демократичністю, в ній навчалися і чоловіки, і жінки, і навіть раби.

Центральним поняттям епікурейців було **задоволення (гедона)**, яке вони розуміли не як безмірну насолоду, а як **відсутність болю в тілі (апонія) та тривоги в душі (атараксія)**. Тобто ідеалом для них було **спокійне, урівноважене, помірковане життя** в колі друзів, подалі від політики й суєти.

Основні ідеї епікурейців.

Етика гедонізму – задоволення – природна мета життя, але не всі задоволення варто прагнути. Справжнє щастя дає розумне обмеження бажань і уникнення болю.

Розрізнення бажань– Епікур поділяв бажання на *природні й необхідні* (їжа, сон, спілкування), *природні, але не обов'язкові* (розкіш), і *неприродні та непотрібні* (влада, слава). Шукати слід лише перших.

Атомістична фізика– світ складається з атомів і порожнечі (вплив Демокріта). Всі події – природні, божественне втручання виключається.

Безсмертя душі – ілюзія. Душа складається з тонких атомів, розпадається після смерті. Отже, **смерть – не страшна**, бо ми її ніколи не зазнаємо свідомо.

Боги існують, але не втручаються в людські справи. Вони – досконалі істоти, приклад для наслідування, але не об'єкт страху.

Таким чином, епікурейська філософія – це вчення про щастя, що досягається через звільнення від страхів (особливо страху перед смертю і богами), розумне життя, простоту і духовну рівновагу. Вона мала величезний вплив на подальші етичні вчення, особливо в римській філософії (зокрема у Лукреція), хоча у пізніші епохи її часто неправильно тлумачили як заклик до чуттєвого насолодження.

Стоїки

Стоїцизм – одна з найвпливовіших філософських шкіл елліністичного періоду, заснована в Афінах у кінці IV століття до н.е. її засновником **Зеноном з Кітіону**. Свою назву школа отримала від **Стоа Пойкіле** – розмальованої колонади, де Зенон навчав. Стоїки розробили всеохоплюючу філософську систему,

що включала логіку, фізику й етику, однак саме **етика** стала центральною частиною вчення.

Основною метою життя, за стоїками, є **життя в злагоді з природою**, тобто з розумним вселенським порядком, або **логосом**. Для цього необхідно розвивати **добродійність (арете)**, самодостатність і духовну стійкість.

Основні положення стоїцизму.

Логос – вселенський розум, який пронизує світ і керує ним. Людина як частина космосу повинна жити відповідно до логосу, тобто розумно.

Апатея – душевний спокій, незворушність. Це ідеал стоїка – стан, коли людину не хвилюють пристрасті, бо вона керується розумом, а не емоціями.

Добро – лише моральна досконалість, зло – моральна недосконалість. Усі інші речі (здоров'я, багатство, слава) – це «байдужі» речі (адіафора), які не мають етичної цінності.

Доля (фатум) – неминучий порядок подій, що слід приймати спокійно. Людина не здатна змінити обставини, але здатна змінити своє ставлення до них.

Свобода – у **внутрішній автономії**, у незалежності від зовнішнього. Людина є вільною, коли не підкоряється пристрастям і обирає жити за добродієм.

Обов'язок і служіння суспільству – стоїк повинен виконувати свою роль у світі відповідально, бути прикладом гідної поведінки.

Основні представники.

Зенон з Кітіону – засновник школи, розробив основи стоїчного вчення.

Клеанф – учень Зенона, автор гімну до Зевса як логосу.

Хрісіпп – третій глава школи, систематизував логіку і фізику стоїків.

Сенека – римський філософ, етичні трактати про спокій, гнів, короткочасність життя.

Епіктет – колишній раб, автор «Діалогів» і «Порадника»; наголошував на внутрішній свободі.

Марк Аврелій – римський імператор, автор «До самого себе» – практичної стоїчної філософії.

Стоїцизм – це вчення про духовну самодостатність, вміння жити відповідно до розуму, бути незворушним у стражданнях і обставинах, приймати долю, зберігаючи внутрішню свободу та моральну цілісність. Його принципи залишаються актуальними й у XXI столітті як основа філософії самоконтролю, відповідальності та стійкості.

Запитання для самоконтролю

1. Які періоди виділяють у розвитку античної філософії?
2. У чому полягає особливість космоцентризму в ранньогрецькій філософії?
3. Яку роль відіграв поліс у формуванні філософського мислення Давньої Греції?
4. Чим відрізняється класична антична філософія від досократичної?
5. Які ідеї висували представники мілетської школи (Фалес, Анаксимандр, Анаксимен)?
6. Як Геракліт пояснював природу змін у світі?
7. У чому суть онтологічних поглядів Парменіда?
8. Яке значення мали апорії Зенона для розвитку логіки?
9. Яке місце займало число у філософії піфагорійців?
10. Як атомісти пояснювали походження і будову світу?
11. У чому суть сократівського методу пізнання?
12. Яке значення має ідея «Пізнай самого себе» у філософії Сократа?
13. Що таке ейдоси у філософії Платона?
14. Як Платон обґрунтовував свою модель ідеальної держави?
15. Як Аристотель розрізняв матерію і форму?
16. Які чотири причини виділяв Аристотель у своєму філософському аналізі?

17. У чому полягає ідеал життя за етикою кініків?
18. Як скептики трактували проблему істини?
19. Що означає поняття «атараксія» у філософії епікурейців?
20. Як стоїки пояснювали ідею апатеї та логосу?

ТЕМА 5. ФІЛОСОФІЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. *Передумови середньовічної філософії, її загальна характеристика*
2. *Патристика – вчення «отців церкви». Філософські погляди Аврелія Августина*
3. *Схоластика. Реалізм та номіналізм*
4. *Філософія Томи Аквінського*
5. *Мусульманська філософія*

1. Передумови середньовічної філософії, її загальна характеристика

Середньовічна філософія формувалася в умовах глибоких змін, що охопили європейський світ після занепаду античної цивілізації. Передумовами її виникнення були розпад Римської імперії, перехід до феодального устрою, зростання впливу християнської церкви та поширення християнського світогляду, що став визначальним у культурному житті Європи. У цих умовах церква взяла на себе роль основного носія знання, контролюючи освітні установи й інтелектуальну діяльність. Філософією Середньовіччя називають систему поглядів, у центрі якої перебуває Бог як абсолютна істина, першопричина і кінцева мета всього сушого, а людина розглядається як створіння, що має пізнати істину через віру й розум. Головною рисою цієї філософії був **теоцентризм** – орієнтація всієї філософської системи на Бога. Основним завданням мислення стало узгодження релігійного вчення з логікою, раціональним пізнанням. Характерною

проблемою середньовічної філософії було співвідношення віри і розуму, де віра визнавалася вищою формою істини, однак розум мав допомагати у її глибшому усвідомленні. Сутністю філософствування в цей період було раціональне осмислення догматів християнської віри, обґрунтування буття Бога, аналіз свободи волі, природи зла, безсмертя душі, а також універсалій. Середньовічна думка розвивалась у межах двох головних етапів – **патристики** (III–VIII ст.), яка заклала основи християнської теології, і **схоластики** (XI–XIV ст.), що надала філософії системності й академічної строгості. Схоластика – це метод філософування, що поєднує логіку Арістотеля з християнським богослов'ям, і характеризується формальною аргументацією, структурованими диспутами, оперуванням авторитетами.

На основі викладеного, середньовічній філософії притаманні наступні ключові особливості.

1) **Теоцентризм** – філософське мислення зосереджене навколо постаті Бога; усі питання буття, пізнання, моралі та сенсу життя розглядаються крізь призму божественного начала, а проблема природи Бога та його взаємозв'язку зі світом і людиною є центральною.

2. **Монотеїзм** – визнання існування єдиного Бога як творця, управителя та провидця Всесвіту.

3. **Креаціонізм** – переконання, що весь світ і все суще створено вічним і всемогутнім Богом, який є джерелом і першопричиною буття.

4. **Провіденціалізм** – уявлення про світ як про впорядковану систему, створену за розумним задумом Творця, який безперервно керує її розвитком до остаточного завершення історії.

5. **Традиціоналізм** – віра в те, що істина не є приватною справою окремої людини, а належить усій християнській спільноті, Церкві, й передається через Божественне Одкровення, яке втілене у Священному Писанні, церковному вченні, працях Отців Церкви та рішеннях Вселенських соборів.

Проблематика філософії Середньовіччя на початковому етапі втілюється у формі **апологетики** (від грец. *apologia* – захист, виправдання) – захисту та обґрунтування християнського віровчення. Цей напрям зосереджується на раціональному поясненні віри та її узгодженні з елементами античної філософії, що збереглися в освітньому просторі того часу. Апологетика пов'язана з творчістю перших християнських мислителів, яких називають **отцями церкви**, а їхня філософська спадщина відома під назвою **патристика** (від лат. *pater* – батько).

Згодом, коли християнське віровчення інституалізується і стає офіційною доктриною Церкви, філософія набуває іншої форми – **схоластики** (від грец. *scholastikos* – учений, шкільний). У цьому руслі філософія постає як інтелектуальна діяльність, що функціонує **в межах офіційної церковної ідеології**, не вступаючи в суперечність із нею та здебільшого уникаючи гострих теологічних питань. Схоластика зосереджується на раціональному поясненні віри за допомогою логіки, силогізмів та формальних доказів.

У той же час, **окремі мислителі** прагнули вийти за межі догматичних рамок, **ставлячи під сумнів церковні авторитети** або принаймні намагаючись розширити філософське бачення, не заперечуючи засад віри. Таким чином, середньовічна філософія поступово перетворюється на інтелектуальну арену, де відбувається зіткнення віри і розуму, традиції й пошуку нового знання, що контролюється Церквою, але вже не цілком обмежується нею.

Середньовічна філософія – це духовно-інтелектуальний рух, спрямований на розуміння віри та пізнання божественного порядку світу, де знання розглядається не як самоціль, а як шлях до спасіння душі.

2. Патристика – вчення «отців церкви». Філософські погляди Аврелія Августина

Патристика – це напрям середньовічної філософської думки, що охоплює період формування християнської теології в II–VIII століттях і представлений творчістю так званих «отців церкви» – авторитетних християнських мислителів, які заклали основи догматичного богослов'я та здійснили **інтелектуальне обґрунтування християнської віри** в опозиції до язичницької філософії, єресей і світоглядних викликів доби.

Головною метою патристики було **поєднання релігійного вчення з елементами античної філософії** (насамперед платонізму та стоїцизму), що дозволяло зробити християнське віровчення зрозумілим і переконливим для освіченої публіки. Водночас, патристика відіграла важливу роль у формуванні основ християнської онтології, гносеології, етики та антропології.

Основні поняття патристики.

Теоцентризм – Бог є абсолютною основою буття та джерелом істини.

Креаціонізм – ідея створення світу Богом із нічого.

Провіденціалізм – уявлення про Боже провидіння та постійний нагляд за світом.

Традиціоналізм – істина передається не окремій особі, а через колективний досвід Церкви.

Патристика формувала поняття «**істинного знання**» як **відкритої Богом істини**, а не як результату самостійного філософського пошуку. У цьому руслі філософія виступає як **служниця теології**.

Патристика завершила свій розвиток у VIII столітті, передавши естафету **схоластичній філософії**, яка стала наступним етапом розвитку християнської думки в Європі.

Серед видатних представників патристики: Августин Блаженний (Аврелій Августин) – поєднав ідеї неоплатонізму з християнським вченням, створив вчення про два гради (Божий і земний), обґрунтував концепцію гріха, благодаті та свободи волі. Климент Александрійський, Оріген, Іоанн Золотоуст, Тертуліан, Афанасій Великий – кожен з них вніс внесок у розробку

християнських догматів і тлумачення Святого Письма.

Климент Александрійський (бл. 150 – бл. 215) – один із перших християнських філософів, який намагався поєднати християнське вчення з античною філософією, особливо стоїцизмом і платонізмом. Вважав, що філософія була «підготовчим етапом» до християнства. Його головна ідея – «віра, підкріплена розумом».

Оріген (185–254) – учень Климента, розвинув учення про передвічне буття душ, їх падіння і повернення до Бога. Один з перших створив систематизовану християнську теологію, запровадив принцип алегоричного тлумачення Біблії. Був пізніше засуджений за деякі погляди як еретик.

Іоанн Золотоуст (бл. 347–407) – видатний проповідник і богослов Східної Церкви, архієпископ Константинопольський. Його промови вирізнялися риторичною досконалістю, моральною глибиною та соціальною чутливістю. Розробляв християнську етику, засуджував розкіш і несправедливість.

Тертуліан (бл. 160 – після 220) – один із перших латиномовних християнських авторів. Виступав проти впливу грецької філософії на християнство, вважаючи віру вищою за розум. Ввів термін «**Трійця**» (Trinitas) для позначення Бога-Отця, Бога-Сина і Святого Духа.

Афанасій Великий (бл. 295–373) – патріарх Александрійський, активний борець проти аріанства (вчення, що заперечувало божественну природу Христа). У своїй праці «*Провтілення Слова*» обґрунтував ідею, що Христос – істинний Бог і істинна людина.

Філософські погляди Аврелія Августина (354–430) є центральними в патристиці й значною мірою визначили подальший розвиток середньовічної християнської філософії.

Августин поєднав християнське вчення з елементами неоплатонізму. Його вчення про світ, людину, гріх і пізнання було спрямоване на утвердження ролі віри, Божої благодаті та внутрішнього досвіду.

Пізнання. Августин вважав, що істинне пізнання можливе тільки через внутрішнє просвітлення, яке йде від Бога. «**Вір, щоб розуміти**» – головний принцип його епістемології. Розум не протиставляється вірі, але не є самодостатнім.

Проблема зла. Августин стверджував, що зло не є самостійною сутністю, а лише відсутністю добра (як темрява є відсутністю світла). Бог не творив зла; зло виникає внаслідок зловживання свободою волею створінь. Людина здатна чинити зло, відвернувшись від Бога.

Гріх і благодать. Він розвинув учення про **первородний гріх** – з падінням Адама все людство успадкувало гріховну природу. Людина не здатна врятувати себе власними зусиллями, її спасіння – це **дія Божої благодаті**, яка обирає деяких до спасіння.

Онтологія. Бог – це вічне, незмінне, абсолютне буття. Усі створені речі мають своє буття від Бога, але вони минуці й обмежені. Світ створений Богом *ex nihilo* (з нічого), а не вічно існує.

Час. Августин запропонував оригінальну концепцію часу. Минулого вже немає, майбутнього ще немає, є лише теперішнє, яке ми переживаємо як пам'ять, очікування і безпосереднє сприйняття. Час існує у свідомості людини, а не об'єктивно.

Град Божий і град земний. У головному творі «Про град Божий» Августин розрізняє два типи суспільств: град Божий (церква, громада віруючих, яка прагне Бога і вічного життя) і град земний (суспільство, зосереджене на земному, тілесному, грішному). Історія – це боротьба між цими двома градами, яка завершиться перемогою Божого порядку.

Августинізм у подальшому мав великий вплив на середньовічну схоластику, особливо на погляди Боеція, Ансельма Кентерберійського, Томи Аквінського і Мартіна Лютера. Якщо потрібно, можу надати схему або короткі тези для конспекту.

3. Схоластика. Реалізм та номіналізм

Схоластика, як друга основна форма філософії середньовіччя (від грец. «школа»), постала як суто раціоналістичний напрям у межах християнського віровчення. На відміну від патристики, що захищала основи християнства, схоластика прагнула **раціонального осмислення віри**, з метою зробити її зрозумілою і логічно обґрунтованою для широкого загалу. У середньовічних школах і університетах філософія викладалась як інструмент поглиблення богословських істин за допомогою логіки й діалектики.

Після занепаду західноєвропейської культури внаслідок варварських навал (VI–VIII ст.) центр інтелектуального життя перемістився до Візантії, яка зберегла культурну спадщину Античності. Проте вже з часів Карла Великого, що створив Священну Римську імперію, на Заході розпочинається поступове відродження філософської думки.

Сутністю схоластичного методу було прагнення **довести несуперечність християнської віри й раціонального мислення**. Схоластики спирались на античну філософську спадщину, зокрема на переконання, що світ є впорядкованим і пізнаваним за допомогою розуму. Знання речей полягало у з'ясуванні їхніх сутностей – тих характеристик, які надають їм форму й дозволяють розумово класифікувати. Водночас сутності існують у самих речах, а поняття – у свідомості людини, хоча їхня структура ідентична.

Розрізняють три основні етапи розвитку схоластики.

1. **Рання схоластика** (IX–XII ст.) – період становлення;
2. **Класична схоластика** (XIII ст.) – період найбільшого розквіту;
3. **Пізня схоластика** (XIV–XV ст.) – період систематизації та критики.

Серед представників ранньої схоластики вирізняються Йоан Скот Еріугена, Ансельм Кентерберійський, П'єр Абеляр, Бонавентура. У класичний період провідними фігурами були

Тома Аквінський, Альберт Великий, Іоан Дунс Скот, Роджер Бекон. Пізню схоластику репрезентують Вільям Оккам, Жан Буридан, Альберт Саксонський.

Центральною темою середньовічної філософії стає **проблема універсалій**, або співвідношення загального й одиничного. Ця дискусія мала не лише логічне, а й богословське значення, оскільки стосувалась розуміння Трійці: чи існують Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Святий Дух як реальні сутності, чи лише як назви одного Бога. Звідси три головні підходи.

Реалізм (Ансельм, Еріугена). Загальні поняття існують реально, незалежно від людського розуму, і саме вони є справжнім буттям.

Номіналізм (Іоан Росцелін, Вільям Оккам). Універсалії – це лише імена, умовні позначення, що не мають самостійного існування; дійсно існує лише одиничне.

Концептуалізм (П'єр Абеляр). Загальні поняття є формами мислення, що відображають спільну сутність речей, але не мають ні повної об'єктивності, ні суто мовної природи.

Реалізм

Реалізм (від лат. річ, предмет) – це філософська позиція, згідно з якою загальні поняття (універсалії) мають об'єктивне існування, незалежне від людського мислення. Тобто універсалії існують *реально*, а не є людськими уявленнями.

Основні положення реалізму.

Універсалії – первинна реальність. Наприклад, поняття «людина» існує незалежно від конкретних індивідів – Петро, Оксана тощо.

Одиничні речі – лише вияви загального. Реальні об'єкти – це «втілення» універсалій, як-от «людина» втілюється у конкретних людях.

Пізнання загального важливіше за індивідуальне. Знати щось – означає знати його сутність, а вона є спільною.

Представники.

Платон (античний прототип) – вважав, що ідеї або ейдоси

(універсалії) існують у вічному світі і є досконалими зразками речей.

Ансельм Кентерберійський – доводив реальність Бога через «онтологічний аргумент», Бог як досконале буття повинен існувати.

Йоан Скот Еріугена – універсалії існують до творіння світу в Бозі (у вигляді Божественного Логосу).

Бонавентура – об'єднував реалізм із християнською містикою, твердячи, що ідеї речей існують у Божому розумі.

Номіналізм

Номіналізм (від лат. ім'я, назва) – філософська концепція, за якою загальні поняття не мають реального існування, а є лише іменами, які ми використовуємо для зручності мислення і спілкування.

Основні положення номіналізму.

Існує лише індивідуальне. Реально існують лише окремі предмети, а загальні назви – це умовні ярлики, які ми навішуємо на подібні речі.

Універсалії – породження людського розуму або мови, а не самостійна реальність.

Пізнання – пізнання конкретного, тому що тільки конкретне реально.

Поняття – лише слова, як говорив Росцелін.

Представники.

Йоан Росцелін – твердив, що універсалії є лише голоси, тобто звуки, якими ми позначаємо речі.

Вільям Оккам – вважав, що універсалії існують лише в людському розумі як результат абстракції. Його принцип «бритва Оккама» звучить так: не слід множити сутності без необхідності, тобто не потрібно вигадувати самостійне існування універсалій, якщо можна обійтись без них.

Номіналізм близький до сучасного наукового мислення, адже визнає лише те, що можна емпірично пізнати.

Концептуалізм

Концептуалізм (від лат. поняття, уявлення) – філософське вчення, яке визнає, що універсалії не існують реально поза речами, але не зводяться лише до слів, як це стверджував номіналізм. Вони існують у свідомості як загальні поняття, створені розумом шляхом абстракції з реальних індивідуальних об'єктів.

Основні положення концептуалізму.

Універсалії не мають самостійного буття, тобто вони не існують до речей (як у реалізмі) і не існують в самих речах, а існують у розумі людини.

Вони є **розумовими конструкціями**, що відображають подібність між конкретними предметами. Наприклад, поняття «людина» виникає як узагальнення властивостей, притаманних усім окремим людям.

Концепти – це не просто імена (як у номіналізмі), а змістовні форми мислення, необхідні для пізнання.

Універсалії – це розуміння загального в одиничному, тому вони не абсолютно довільні, а ґрунтуються на дійсності.

Представники.

П'єр Абеляр (1079–1142) – засновник концептуалізму. Він стверджував, що універсалії існують у розумі; створюються шляхом абстракції; не є ані речами, ані словами, а особливим видом ментальних об'єктів – поняттями.

Концептуалізм підтримували також деякі пізніші середньовічні мислителі, які намагалися поєднати раціональну ідею універсалій із досвідом конкретного мислення.

4. Філософія Томи Аквінського

Тома Аквінський (бл. 1225 р. – 7 березня 1274 р.) народився у родовому замку Роккасекка, поблизу міста Аквіно в південній Італії (територія сучасної області Лаціо). Він належав до знатного роду графів Аквіно. У віці близько п'яти років був відданий до монастирської школи при абатстві Монте-Кассіно, що була одним із головних освітніх центрів того часу. Після початку

військових дій у регіоні переїхав до Неаполя, де продовжив навчання у університеті, зосередившись на вивченні вільних мистецтв, філософії та богослов'я.

У 1244 році вступив до ордену домініканців, попри спротив родини, яка прагнула для нього більш престижної та впливової церковної кар'єри. Його навіть утримували силоміць у замку родичі, намагаючись змусити відмовитись від чернечого життя, однак Тома залишився вірним своєму покликанню.

У 1245–1252 роках навчався в Паризькому університеті, де його головним наставником був Альберт Великий. Саме під його впливом Тома ознайомився з філософією Арістотеля, яка стане основою його подальших праць. Згодом продовжив навчання і викладання у Кельні, Парижі, Орв'єсто, Римі.

У 1256 році Тома здобув ступінь магістра богослов'я в Парижі та почав викладати як офіційний доктор Церкви. Його наукова діяльність охоплювала лекції, диспути, написання трактатів, головним з яких є «Summa Theologica» – систематичне викладення всього християнського вчення з точки зору філософії й теології.

У 1274 році, прямуючи на Другий Ліонський собор (який мав об'єднати Східну й Західну Церкву), Тома занедужав і помер у монастирі Фоссанова на 49-му році життя.

1323 року був канонізований Католицькою Церквою.

1879 року папа Лев XIII офіційно проголосив філософію Томи Аквінського основою католицької думки.

1933 року Пій XI проголосив його небесним покровителем усіх католицьких навчальних закладів.

Тома Аквінський залишив величезний інтелектуальний спадок, що сформував основу **неотомізму** і вплинув на богослов'я, етику, політичну філософію, метафізику та теорію пізнання на багато століть уперед.

Бог як перша причина і мета буття. Бог – це чистий акт буття, абсолютно досконалий, незмінний, нескінченний і

необхідний. Усі речі існують лише тому, що отримують буття від Бога.

П'ять доказів існування Бога, сформульовані в «*Summa Theologica*».

1. Доказ від руху (все, що рухається, має рушія).

2. Доказ від причини (все має причину, а Бог – першопричина).

3. Доказ від можливого й необхідного (щось повинно бути необхідним – це Бог).

4. Доказ від ступенів досконалості (існує найвище благо – Бог).

5. Доказ від цілеспрямованості (усе у світі має мету, задану Богом).

Сутність та існування. У кожному створеному бутті сутність (що це таке?) і існування (що воно є?) відрізняються, а в Богові вони тотожні. Це означає, що Бог є єдиною істотою, для якої «бути» – це Його сутність.

Онтологія (вчення про буття). Тома розвинув аристотелівську концепцію форми і матерії, вважаючи, що всі створені речі складаються з форми (визначає «що це таке») і матерії (те, з чого щось є). Людина, наприклад, – це єдність тіла (матерії) і душі (форми).

Пізнання. Людський розум пізнає істину через абстрагування: від чуттєвих образів – до загального поняття. Істинне знання починається з досвіду, але завершується раціональним осмисленням сутності.

Моральна філософія. Добро – це те, що відповідає природі людини. Моральний закон закладений у саму природу і доступний через «природний закон» (*lex naturalis*). Вища мета людини – блаженство, яке досягається через споглядання Бога. Людина повинна діяти згідно з чеснотами: розсудливість, справедливість, мужність, поміркованість – і богословськими чеснотами: віра, надія, любов.

Політичні погляди. Людина – суспільна істота за своєю природою. Ідеальна форма правління – монархія, але з елементами справедливого обмеження. Держава повинна сприяти реалізації земного блага, а Церква – вічного. Проте Церква має вищий авторитет, бо веде людину до спасіння.

Значення вчення Томи Аквінського.

– Створив найбільш систематизовану філософсько-богословську доктрину Середньовіччя.

– Поєднав аристотелізм з християнством, підготував ґрунт для нової схоластики.

– Філософія Аквінського стала офіційним вченням Католицької Церкви (затверджено на Тридентському соборі та у XX ст. Папою Левом XIII).

– Вплинув на подальшу філософію, зокрема на неотомізм і філософське богослов'я XX століття.

За допомогою своєї системи Тома Аквінський прагнув показати, що істини розуму та віри не суперечать одна одній, а відкривають повноту істини про Бога, людину і світ.

5. Мусульманська філософія

Мусульманська філософія є однією з провідних течій середньовічної філософії, яка сформувалася на стику грецької, перської, індійської та ісламської культурних традицій. Вона виникла в VII–VIII століттях у межах ісламського світу, насамперед на територіях Близького Сходу, Північної Африки, Іспанії та Середньої Азії. Центральним її завданням було поєднання ісламського віровчення з раціоналістичним знанням, зокрема філософією Платона та Арістотеля.

Основні періоди розвитку

1. **Період перекладів (VIII–IX ст.).** У Багдаді та інших центрах ісламської культури було створено цілі школи перекладачів, які з грецької на арабську мову перекладали твори Арістотеля, Платона, Гіппократа, Галіна, Плотіна тощо. В цей час філософія сприймається переважно як наука – як частина

«іноземної мудрості», що служить раціональному осмисленню світу.

2. Класичний період (X–XII ст.). Це доба розквіту ісламського перипатетизму й неоплатонізму, коли з'являються найвизначніші філософські постаті. У цей час відбувається формулювання власної філософської проблематики на основі ісламської теології – зокрема питань свободи волі, природи буття, вічності світу, душі, інтелекту, співвідношення Бога та світу, пророчого одкровення, безсмертя.

3. Період критики та містичного переосмислення (XII–XIV ст.). Представлений постатями, які критикували раціоналізм, підкреслюючи обмеженість людського розуму (Аль-Газалі) або ж намагалися створити гармонію між філософією, містикою та ісламом (Ібн Арабі). Цей період також позначений спробами обґрунтувати раціональність релігії (Ібн Рушд), що мало вплив на європейську схоластику.

Мусульманські філософи, яких часто називають фаласифа (від араб. фалсафа – філософія), не лише перекладали грецькі тексти арабською мовою, але й розвивали власні системи знання. Вони намагалися з'ясувати співвідношення розуму і віри, науки та релігії, божественного одкровення і логічного пізнання. Основними напрямками були перипатетизм (аристотелізм), неоплатонізм та містико-теологічні школи (як-от суфізм і калам).

Серед найвизначніших мусульманських філософів – Аль-Кінді, Аль-Фарабі, Ібн Сіна (Авіценна), Аль-Газалі та Ібн Рушд (Аверроес).

Аль-Кінді (IX ст.) – перший філософ ісламського світу. Він намагався довести, що філософія не суперечить ісламу, а служить його глибшому розумінню. Він вводив поняття єдності буття, ідеї Бога як першопричини світу, пояснював походження душі.

Аль-Фарабі (872–950) – відомий як «Другий учитель» (після Арістотеля). Він створив модель ідеальної держави, в якій правитель-філософ керує суспільством на основі розуму та божественного закону. Фарабі визнавав існування

Першопричини – Бога, який створив світ через посередництво розумів, один із яких породив душу світу. Він також систематизував логіку Арістотеля, вважаючи її знаряддям істинного мислення.

Ібн Сіна (Авіценна, 980–1037) – найвідоміший мусульманський філософ середньовіччя. У його філософії центральне місце займає вчення про буття. Існує різниця між сутністю й існуванням, лише Бог є буттям необхідним. Ібн Сіна також сформулював концепцію «летючої душі», вчення про інтелект, де центральним є «активний інтелект», який осяює людський розум і робить пізнання можливим. Його твори, особливо *«Книга зілєння»* та *«Книга спасіння»*, були вивчені в Європі протягом століть.

Аль-Газалі (1058–1111) – видатний теолог, філософ і суфій. У своєму трактаті *«Спростування філософів»* він піддав жорсткій критиці раціоналізм Авіценни та Фарабі, стверджуючи, що деякі філософські положення суперечать ісламському віровченню. Зокрема, він заперечував вічність світу й необхідність причинно-наслідкових зв'язків, вважаючи, що все відбувається за волею Аллаха. Водночас він визнавав цінність логіки й раціонального мислення в релігійному контексті.

Ібн Рушд (Аверроес, 1126–1198) – видатний представник західного ісламського світу (Андалусія), який виступив із ґрунтовною відповіддю Аль-Газалі в праці *«Спростування спростування»*. Він захищав самостійність філософського мислення й ідею «подвійної істини», істина віри та істина розуму не суперечать одна одній, а співіснують у різних площинах. Його ідеї стали основою так званого *латинського аверроїзму*, який суттєво вплинув на європейську схоластику.

Мусульманська філософія істотно вплинула на середньовічну християнську та юдейську думку, зокрема на схоластику в Європі. Її переклади латиною в XII–XIII століттях стали підґрунтям для вчення таких філософів, як Альберт Великий і Тома Аквінський. Водночас вона зберігала тісний зв'язок з

ісламською теологією та духовністю, зокрема в суфізмі, де філософські ідеї поєднувалися з містичним досвідом єднання з Богом.

Мусульманська філософія відіграла виняткову роль у збереженні та трансляції античної спадщини до середньовічної Європи. Завдяки арабським перекладам та коментарям твори Арістотеля, Платона, Плотіна, Галена стали відомими західному християнському світові. Більше того, вона дала поштовх розвитку схоластики, зокрема вплинула на Альберта Великого, Тому Аквінського та Роджера Бекона.

Філософія ісламу також сформувала багатий спадок у сфері логіки, етики, метафізики, теорії пізнання та космології. Вона слугувала мостом між Сходом і Заходом у добу, коли інтелектуальні зв'язки між культурами були надзвичайно важливими для формування глобальної філософської традиції.

Запитання для самоконтролю

1. Які історичні передумови сприяли виникненню середньовічної філософії?
2. У чому полягає суть теоцентризму як основної риси філософії Середньовіччя?
3. Чим відрізняється патристика від схоластики?
4. Як Аврелій Августин пояснює проблему зла?
5. У чому полягала мета схоластичного методу та як він функціонував у середньовічних університетах?
6. Поясніть сутність суперечки про універсалії. У чому полягають основні позиції реалізму, номіналізму та концептуалізму?
7. Які аргументи Тома Аквінський наводив на користь існування Бога?
8. Як Тома Аквінський тлумачив співвідношення сутності й існування?
9. У чому полягає внесок мусульманської філософії у розвиток європейської схоластики?

ТЕМА 6. ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ

- 1. Особливості філософії епохи Відродження*
- 2. Натурфілософські вчення*
- 3. Утопічна філософія*
- 4. Політична філософія*

1. Загальна характеристика філософії епохи Відродження

Філософія епохи Відродження є своєрідним перехідним етапом між середньовічною теоцентричною картиною світу та новоевропейською філософією Нового часу, яка ставить у центр всесвіту людину, природу й розум. Виникнення ренесансної філософії було зумовлене глибокими соціальними, політичними та культурними трансформаціями, розвитком міст, торгівлі, нових форм господарювання, зростанням ролі особистості, кризою феодального ладу та послабленням впливу церковної ієрархії. Філософська думка цього періоду зосереджується на проблемах людської гідності, свободи волі, творчої сили людини, її здатності пізнавати світ та змінювати його відповідно до своїх потреб і цілей. На відміну від Середньовіччя, де філософія здебільшого служила богослов'ю, мислителі Відродження надавали перевагу земному, чуттєвому, природному буттю, відновлюючи спадщину античності й апелюючи до розуму як джерела істини.

Ключовою рисою ренесансної філософії став **гуманізм**, тобто вчення, що визнає людину вищою цінністю, об'єктом і суб'єктом пізнання. Людина розглядалася не як грішне створіння, як це було в середньовічному світогляді, а як активна, творча, самоцінна істота, що володіє вільною волею та здатністю до морального самовдосконалення. Цей антропоцентризм у поєднанні з оптимістичною вірою в людський розум і добру природу людини створив підґрунтя для нової філософської культури. Водночас інтерес до античного спадку – особливо до Платона, Арістотеля, стоїків і епікурейців – надихнув на створення нових синтетичних

учень, які прагнули подолати розрив між релігією та наукою, містикою та логікою, природою і духом.

Значне місце у філософії Відродження займала **природна філософія**, яка прагнула осмислити світ не як створений ієрархічно впорядкований космос, підпорядкований Божому плану, а як живу, активну, розумну цілісність, де діють внутрішні закони природи. Природа розглядалася як самодостатня реальність, яку можна досліджувати за допомогою спостереження, експерименту й математичних методів. Такі ідеї стали основою для розвитку нової науки в Новий час.

У цей період спостерігається інтерес до **окультизму, герметизму**, які часто поєднувалися з раціональними формами пізнання. Мислителі шукали в природі не лише фізичні закономірності, а й містичні, духовні сутності. Звідси – культ гармонії, символів, єдності мікрокосму (людини) й макрокосму (світу), які були особливо поширені серед платоніків Флорентійської школи.

Серед видатних філософів епохи Відродження – **Микола Кузанський**, який сформулював ідею про Бога як «неосяжну можливість», що одночасно є і єдністю, і множинністю, і нескінченним, і недосяжним. **Піко делла Мірандола** у своїй «Промові про гідність людини» стверджував, що людина – єдина істота у Всесвіті, яка може самостійно обирати свою долю й перетворювати себе. **Джованні Бруно** розвивав ідеї нескінченності Всесвіту та множинності світів, ототожнюючи Бога з природою, що фактично наближало його до пантеїзму. **Томмазо Кампанелла** і **Томас Мор** створювали соціально-філософські утопії, у яких обґрунтовували ідеї розумного й справедливого суспільного устрою.

Філософія Відродження, або Ренесансу (від фр. *Renaissance*, іт. *Rinascimento* – «відродження»), позначає перехідну фазу в розвитку європейської думки між Середніми віками й Новим часом, охоплюючи період XV–XVI століть. Сама назва епохи вказує на оновлення й повернення до ідеалів античної культури,

відновлення інтересу до проблем, які в середньовічному світогляді або ігнорувалися, або були витіснені теологією.

У центрі світогляду цього часу опиняється не Бог, а людина. Якщо середньовічна картина світу була побудована на теоцентризмі (пануванні ідеї Бога як абсолютного начала), то для мислення Відродження характерний **антропоцентризм** – філософська орієнтація, що розглядає людину як головну цінність і сенс буття. Людина сприймається як природна, тілесна істота з власною гідністю, свободою волі та правом на щастя, на відміну від середньовічної традиції, де вона розумілась переважно як духовна сутність, обтяжена первородним гріхом.

Утвердженню нового погляду на людину значною мірою сприяли діячі гуманістичного руху, що зародився в Італії. **Гуманізм** постав як культурно-філософська течія, яка зосередила увагу на вивченні античної спадщини, літератури, мов, мистецтва та філософії. Гуманісти розглядали індивіда не через призму соціального статусу чи багатства, а як унікальну особистість, здатну до морального та інтелектуального самовдосконалення. Одним із перших провісників цього нового бачення був **Данте Аліг'єрі**, який оспівував людину як найдосконаліший витвір божественної мудрості. Інший видатний гуманіст **Франческо Петрарка** відкрито критикував схоластичну традицію, особливо спотворене уявлення про Аристотеля, і прагнув поєднати античний ідеал активного життя з християнськими уявленнями про внутрішнє вдосконалення.

Філософія Ренесансу супроводжувалася процесом **секуляризації**, тобто поступового звільнення духовного життя від церковного домінування. Мислителі цієї доби часто протиставляли авторитету Церкви людський розум і досвід, стверджуючи, що пізнання істини можливе без посередництва догматів. Людина розглядалася як **мікрокосм**, що відображає всесвіт у мініатюрі, наділена творчою силою, здатна самостійно формувати свою долю та перетворювати світ. У цьому сенсі вона

ототожнюється із богоподібною істотою, яка може самотворитися, бути самодостатньою та вільною.

Одночасно змінюється ставлення до природи. Якщо у Середньовіччі природа сприймалася як вторинна, тіньова реальність, підпорядкована Божій волі, то тепер вона набуває статусу самостійного, активного начала. Цей підхід знаходить своє філософське вираження у **пантеїзмі** – вченні, згідно з яким Бог не є чимось зовнішнім щодо світу, а тотожний йому, присутній у всьому як внутрішня сила. Таким чином, божественне ніби розчиняється в природі, що більше не сприймається як гріхозна чи занепала, а навпаки – як джерело гармонії, краси і знання. Ці ідеї часто спиралися на неоплатонічну концепцію еманції – безперервного розгортання єдиного божественного начала у множинності форм буття. Саме в такому дусі творив **Микола Кузанський**, який тлумачив творення світу як нескінченний процес, у якому Бог розгортається у світі, не втрачаючи своєї єдності. У цьому бачимо синтез християнської містики з неоплатонізмом, який, як і платонізм загалом, був надзвичайно популярним серед філософів Відродження.

Філософія Відродження була новим етапом у розвитку європейської духовності, який зруйнував середньовічні догми, поставив людину в центр світоглядної системи, відновив інтерес до природи та сприяв формуванню нової науки і секулярної культури. Її головною метою було не лише пізнання істини, а й формування нового образу людини – вільної, творчої, розумної та гідної.

2. Натурфілософські вчення

Натурфілософія – це напрям філософської думки, який досліджує природу як цілісну систему, прагнучи раціонально пояснити її будову, закономірності та принципи функціонування. У буквальному значенні термін походить від латинських слів *natura* (природа) і *philosophia* (любов до мудрості), тобто це «філософія природи». Натурфілософія зародилась ще в

античності й пройшла тривалий історичний шлях, особливо важливу роль відіграючи у філософії епохи Відродження та Нового часу.

У Стародавній Греції натурфілософами були перші мислителі – Фалес, Анаксимандр, Анаксимен, Геракліт, Емпедокл, Демокрит, які намагалися знайти першооснову всіх речей (воду, повітря, вогонь, атоми тощо) й пояснити природні явища без звернення до богів чи міфів. Їхні спроби створити раціональну картину світу стали підґрунтям для подальшого розвитку науки.

Особливого значення натурфілософія набула в **епоху Відродження**, коли зросла увага до природи як самодостатньої, гармонійної та пізнаваної реальності. Мислителі цієї доби почали відходити від середньовічної схоластики, яка трактувала природу як пасивне творіння Бога, і натомість розглядали її як живу, внутрішньо активну силу. Природа в натурфілософії Відродження мислилась не як механічна структура, а як одухотворене ціле, сповнене енергії, божественної присутності, гармонії.

Натурфілософія Відродження часто наближалася до пантеїзму, ототожнюючи природу з Богом. При цьому поєднувалися елементи містики, магії, астрології, алхімії та окультних знань з раціональним пошуком закономірностей. Мислителі розглядали Всесвіт як організм, а не як механізм, а людину – як мікрокосм, що відображає будову макрокосму.

Видатними представниками натурфілософії цього періоду були Нікола Коперник, який сформулював геліоцентричну систему світу; Джордано Бруно, який обґрунтував ідею нескінченності Всесвіту та єдності природи й Бога; Томмазо Кампанелла, який вбачав у природі прояви божественного розуму; Парацельс, який поєднував медицину, алхімію та космологію в цілісну натурфілософську систему.

Микола Коперник (1473–1543) – видатний польський астроном, математик, правник, лікар і натурфілософ, який

увійшов в історію як автор геліоцентричної системи світу, що кардинально змінила уявлення про Всесвіт і започаткувала наукову революцію Нового часу. Його праця стала переломною в історії не лише астрономії, а й філософії природи, оскільки сприяла формуванню нового – наукового – світогляду, що базувався на спостереженні, математичному аналізі та емпіричному пізнанні.

Народився Коперник у місті Торунь (Королівство Польське), здобув освіту в Краківському університеті, пізніше навчався у Болоньї, Падуї та Феррарі, де вивчав право, медицину, математику та астрономію. Хоча за фахом був каноніком, значну частину життя присвятив науковим дослідженням. Його головна праця – *«Про обертання небесних сфер»* – вийшла друком у 1543 році, незадовго до його смерті.

Основна ідея Коперника полягала у **ствердженні геліоцентризму** – вчення про те, що в центрі Всесвіту перебуває не Земля, як вважалося протягом століть у системі Птолемея, а Сонце. Земля ж разом з іншими планетами обертається навколо нього, а також обертається навколо своєї осі. Це був радикальний виклик усталеним церковним і філософським уявленням про будову світу, в яких Земля вважалася центром створеного Богом космосу, а людина – його вінцем.

Філософське значення відкриття Коперника виходить далеко за межі астрономії. Людина більше не виявилася в центрі Всесвіту – це означало, що істина не обов'язково визначається церковним авторитетом, а може бути досягнута за допомогою розуму, логіки й математичних розрахунків. Тим самим Коперник фактично започаткував **натурфілософський поворот**, у межах якого природа розглядалася як закономірна система, що підлягає дослідженню за допомогою науки, а не лише релігійного тлумачення.

І хоча сам Коперник не виступав з відкритою критикою Церкви і був обережним у формулюваннях (навіть присвятив свою працю Папі Римському Павлу III), його ідеї стали основою

для пізніших відкриттів Галілея, Кеплера, Ньютона та всієї новосвропейської науки. Геліоцентрична модель Всесвіту також позначила собою перехід до **механістичного світогляду**, в якому космос більше не мислився як духовна ієрархія, а як фізична структура, що діє за законами природи.

Тож Микола Коперник не просто зробив астрономічне відкриття – він зруйнував усталений світогляд і заклав підвалини нового бачення світу, яке згодом стане основою для філософії Нового часу й розвитку експериментального природознавства.

Джордано Бруно (1548–1600) – італійський філософ, поет, астроном і містик, один із найяскравіших представників натурфілософії епохи Відродження. Його вчення вийшло далеко за межі тодішньої науки та релігії, поєднуючи ідеї античного платонізму, неоплатонізму, герметизму й ренесансного пантеїзму. Бруно виступив із радикальним переосмисленням природи, Бога, людини і Всесвіту, за що був засуджений церковною інквізицією і страчений на вогнищі.

Народився він у містечку Нола поблизу Неаполя. У 15 років вступив до домініканського ордену, де вивчав філософію, логіку, теологію. Проте незалежність мислення, критика авторитетів і зацікавлення забороненими творами (зокрема Еразма Роттердамського) призвели до конфлікту з церковною ієрархією. Згодом він залишає орден і мандрує по Європі: Франція, Англія, Швейцарія, Німеччина. У Парижі та Оксфорді читає лекції, у яких викладає свої ідеї про нескінченний Всесвіт і множинність світів.

Центральною темою філософії Бруно була **ідея безмежного, нескінченного Всесвіту**, де не існує єдиного центру, а кожна зірка – це окреме сонце, навколо якого обертаються планети. Тож Бруно розширив геліоцентричну модель Коперника, відкинувши саму ідею «центру світу». Всесвіт у нього – живий, одухотворений, вічний, без початку і кінця, перебуває у постійному русі та зміні. Це була перша в європейській філософії

космологічна концепція нескінченного простору, що згодом вплинула на наукову думку Нового часу.

У його системі **Бог не є зовнішнім Творцем**, відокремленим від світу, як у християнській традиції, а тотожний природі – це головна теза його **пантеїзму**. Бог пронизує все існуюче як внутрішній принцип, світова душа, «форма всіх форм». Тому вся природа – це вияв Божої присутності, вона священна й пізнавана не лише через віру, а й через розум, інтуїцію, споглядання. Такий підхід означав відмову від теоцентризму та поступове становлення нової картини світу, де людина – не центр творіння, а частина безмежного космосу.

Важливим для Бруно було також розуміння **людини як мікрокосму**, в якому відображається структура Всесвіту. Людина має у собі божественний розум і здатна через внутрішнє самовдосконалення та пізнання досягти єдності з природою та Богом. Водночас він вважав, що істина не може обмежуватися релігійними догмами чи авторитетами – вона вимагає свободи думки, відкритості до нового знання, інтелектуальної мужності.

Ідеї Бруно різко суперечили вченню католицької церкви. У 1592 році його було заарештовано інквізицією у Венеції, а пізніше передано до Риму. Після восьмирічного ув'язнення і безуспішних спроб змусити його відмовитися від поглядів, Джордано Бруно було визнано єретиком і спалено на вогнищі 17 лютого 1600 року на площі Кампо-деї-Фйорі в Римі.

Бруно став символом свободи думки і мучеником за наукову істину. Його вчення було забуто на століття, але в XIX–XX століттях до нього знову звернулися як до одного з провісників сучасного наукового й філософського мислення. Він уплинув на філософів Спінозу, Лейбніца, німецьких ідеалістів, а також на наукову революцію Нового часу.

Леонардо да Вінчі (1452–1519) – видатний представник епохи Відродження, якого часто називають універсальним генієм: художник, інженер, анатом, архітектор, математик, музикант, винахідник, мислитель і натурфілософ. Його філософія

природи вирізнялася глибоким емпіризмом, гармонійним поєднанням мистецтва і науки, а також прагненням зрозуміти світ у його цілісності, симетрії, динаміці та красі.

Леонардо не залишив завершених філософських трактатів, проте його численні щоденники, креслення, нотатки та анатомічні замальовки свідчать про глибоко продуману **натурфілософську концепцію**, що ґрунтувалася на переконанні у єдності людини і природи. Його погляд на природу був не лише естетичним чи науковим, а інтегральним – він бачив у природі живу, саморегульовану систему, в якій усе взаємопов'язане.

Центральною в його світогляді була **ідея пізнання через досвід**. Леонардо стверджував, що справжнє знання приходить не з книг чи авторитетів, а з уважного спостереження, експерименту та аналізу. Він уважав **зір** найважливішим із чуттів, бо саме зорове сприйняття дає людині ключ до розуміння форм, рухів, структури тіла, закону світла, будови організмів, дії механізмів тощо. Це було виразом філософського **емпіризму**, який згодом розвинули Ф. Бекон і Г. Галілей.

У своєму підході до людини Леонардо сповідував **антропоцентризм** Відродження, бачачи в людині «міру всіх речей». Його знаменита схема «Вітрувіанська людина», в якій тіло людини вписано у коло і квадрат, символізує гармонію між людським тілом, геометрією і всесвітом. Людина в його розумінні – це мікрокосм, що відображає закони макрокосму. Але водночас він підкреслював, що краса людини й природи – не довільна, а підпорядкована законам симетрії, пропорцій, рівноваги – тому пізнати її можна лише через точні спостереження та розрахунки.

У **механіці** та **інженерії** Леонардо значно випередив свій час. Він створював проекти літальних апаратів, гелікоптерів, мостів, військової техніки, гідравлічних машин, вивчав закони тертя, тиску, руху тіл у воді й повітрі. Усе це демонструє його розуміння природи як механізму, що підлягає законам, які можна вивчити, змодельовати і відтворити. Таким чином, Леонардо зробив

значний внесок у **становлення механістичного світогляду**, який стане основою наукової революції XVII століття.

У **анатомії** да Вінчі досяг приголомшливих результатів, він розтинав тіла, детально описував органи, м'язи, кровоносну систему, мозок, будову кісток. Його анатомічні замальовки й дослідження випереджали медичну науку на десятки, а подекуди й сотні років. Він не лише фіксував форму, а намагався з'ясувати функцію, динаміку, закономірності життєдіяльності людського тіла як природної системи.

Також важливо, що Леонардо да Вінчі не розділяв чітко **науку і мистецтво** – для нього вони були єдиним способом пізнання. Його малюнки й живопис засновані на глибокому знанні анатомії, оптики, математики. Він уважав, що художник, як і філософ, має проникати в суть речей, розуміти причини, закони, природу форми і світла. У цьому сенсі він стоїть на перетині естетики, філософії й науки, як справжній універсальний геній Ренесансу.

Отже, Леонардо да Вінчі – це не лише видатний художник, а й глибокий мислитель-натурфілософ, який втілював у своїй творчості головні принципи філософії Відродження – віру в розум, пізнання, гармонію природи, творчий потенціал людини та нерозривний зв'язок між мистецтвом і наукою.

Галілео Галілей (1564–1642) – італійський фізик, астроном, математик і філософ, один із найвеличніших представників наукової революції Нового часу, який завершив епоху натурфілософії Відродження і водночас започаткував сучасне експериментальне природознавство. Його діяльність заклала основи нової наукової методології, що поєднувала математичну абстракцію, спостереження та дослід. Галілей першим продемонстрував, як дослідження природи може ґрунтуватися на точних вимірюваннях і раціональному аналізі.

Народився у Пізі, навчався в університеті рідного міста, де вивчав медицину, однак швидко зацікавився математикою та

природничими науками. Викладав у Пізі та Падуї, а згодом оселився у Флоренції під заступництвом герцога Медічі.

Одним із головних внесків Галілея у філософію природи стало **ствердження ролі математики як мови природи**. Він писав, що книга природи написана мовою математики, а її літери – це трикутники, кола й інші геометричні фігури. Це означало відхід від якісного опису світу, характерного для середньовічної схоластики та натурфілософії, і перехід до **кількісного, об'єктивного аналізу** фізичних явищ. Галілей поєднав традицію аристотелівської логіки з методами експерименту й точного спостереження, започаткувавши те, що ми сьогодні називаємо **науковим методом**.

Його експерименти з **механіки** поклали початок сучасній фізиці. Він вивчав падіння тіл, сформулював закон інерції (який згодом став основою першого закону Ньютона), відкрив ізохронізм маятника, пояснив принцип відносності руху. Він рішуче заперечував аристотелівське вчення про те, що важкі тіла падають швидше за легкі, і довів, що у вакуумі всі тіла падають з однаковим прискоренням.

Галілей зробив справжній прорив у **астрономії** завдяки удосконаленому ним телескопу. Він одним із перших використав телескоп для систематичних спостережень небесних тіл. Його відкриття – **гористість Місяця, плями на Сонці, фази Венери, супутники Юпітера, множинність зірок Чумацького Шляху** – остаточно спростували уявлення про «небесну досконалість», властиві аристотелівсько-птоlemeївській картині світу. Ці відкриття підтверджували геліоцентричну модель Коперника, яку Галілей відкрито підтримував.

Проте ця підтримка геліоцентризму викликала конфлікт із Римською католицькою церквою. У 1633 році інквізиція змусила Галілея зректися своїх поглядів. Під загрозою тортур і страти він публічно визнав, що «Земля не рухається», однак за легендою промовив після цього слова: *«І все-таки вона крутиться»*.

Попри це, у своїй філософії природи Галілей утвердив

раціоналізм, емпіризм і математизацію як основні принципи нового наукового знання. Він рішуче відділив природничу науку від теології та метафізики, заклавши засади світської науки. Його підхід базувався на переконанні, що істина має перевірятися досвідом і розрахунками, а не лише авторитетами чи догмами.

Галілео Галілей – це мислитель, який здійснив перелом у філософії природи, завершивши натурфілософську традицію Відродження і започаткувавши механістичну картину світу, яка домінувала в науці XVII–XIX століть. Його спадщина вплинула на Декарта, Ньютона, Лейбніца, а згодом – на всю наукову традицію Європи.

У XVII столітті натурфілософія трансформується у природознавство, тобто у ту форму наукового дослідження природи, яка ґрунтується на експерименті, спостереженні та математичному моделюванні. Відбувається перехід від якісного опису світу до кількісного вивчення. Початок цьому поклали Галілей, Декарт, Ньютон. Відтоді термін «натурфілософія» поступово виходить із вжитку, а його місце займає сучасна фізика, біологія, хімія, астрономія.

3. Утопічна філософія

Утопічна філософія – це напрям суспільно-політичної думки епохи Відродження, який прагнув створити уявлення про ідеальний устрій держави, заснований на розумі, справедливості, колективному добробуті та гармонії між людиною і суспільством. Сам термін «утопія» (від грец. «не місце», тобто «місце, якого не існує») запровадив Томас Мор у своїй однойменній праці 1516 року. Втім, утопічне мислення має глибокі корені ще в античності (наприклад, у Платона), але саме в добу Відродження воно стало окремим напрямом філософської і соціальної думки.

Провідною ідеєю утопічної філософії було **раціональне переосмислення суспільного устрою** з метою усунення несправедливості, нерівності, експлуатації, війн та релігійного

гноблення. Утопісти спиралися на гуманістичну віру у можливість удосконалення людини та суспільства завдяки освіті, моральному вихованню і правильній організації праці та власності. Утопія мислилась як **ідеальна держава**, в якій скасовано приватну власність, панує рівність, немає соціальних станів, а влада здійснюється мудрими і справедливими людьми, часто на колективних засадах.

Томас Мор (1478–1535) у праці «*Утопія*» описав острівну державу з розвиненою системою самоврядування, спільною власністю, обов'язковою працею для всіх, відсутністю грошей і максимальним забезпеченням потреб громадян. Утопія в нього – це зразок розумної організації соціального життя, заснованої на законах і моральному порядку, а не на насильстві чи багатстві. Хоча така держава – ідеал, сам Мор залишив чітке моральне послання своєму сучасному суспільству, де панували соціальні суперечності, багатство й злидні, паразитизм аристократії.

Томмазо Кампанелла (1568–1639) у праці «*Місто Сонця*» описав іншу модель утопічного суспільства – теократично-комуністичну, де всі живуть і працюють спільно, немає приватної власності, а виховання та знання мають вирішальне значення. В основі цього устрою – гармонія між розумом, духовністю й природою. Керівництво здійснює кастова еліта мудреців, які знають закони природи, а влада належить філософу-жерцю. Кампанелла поєднує політичні ідеали з містичним світоглядом, зберігаючи релігійну основу державності.

Утопічна філософія доби Відродження відрізнялася від пізнішого утопізму тим, що вона ще не апелювала до індустріального прогресу чи технічної раціоналізації, а спиралася переважно на **морально-гуманістичні засади** і античні ідеали гармонійного життя. Водночас вона критикувала феодальний устрій, несправедливість соціальної ієрархії, моральну деградацію духовенства і зневіру в моральний прогрес.

Утопічна філософія Відродження – це інтелектуальна реакція на кризи пізнього середньовіччя, спроба окреслити

альтернативний ідеал суспільного ладу, де розум, рівність і справедливість виводяться на перший план. Вона заклала основи для подальших філософських ідей соціального реформізму, зокрема в епоху Просвітництва, а згодом – у соціалістичних ідеологіях XIX–XX ст.

4. Політична філософія

Політична філософія епохи Відродження сформувалася як реакція на крах середньовічної моделі світогляду, заснованої на теоцентризмі, церковному авторитаризмі та схоластичній традиції. На зміну їм прийшли ідеї гуманізму, світської раціональності, індивідуалізму та інтерес до античної спадщини. Центральне місце в політичній філософії цього періоду посідає проблема державної влади, її походження, змісту, морального виправдання та співвідношення з особистістю. Якщо в Середньовіччі політичне мислення було нерозривно пов'язане з релігією, то у Відродженні відбувається секуляризація політики – тобто виведення її за межі богословської аргументації.

Одним із найвпливовіших мислителів цього напрямку став **Нікколо Макіавеллі (1469–1527)**, який у своєму знаменитому творі «Державець» обґрунтував **реалістичний підхід до влади**, запровадивши нову парадигму політичної раціональності. Він вважав, що політична діяльність має оцінюватися не за моральними категоріями добра і зла, а за її ефективністю, доцільністю та здатністю забезпечити стабільність держави. Його знаменитий афоризм «Мета виправдовує засоби» хоча й не зустрічається в прямій формі у «Державці», відображає суть його підходу, правитель має діяти на основі політичної необхідності, навіть якщо це суперечить загальнолюдській моралі. При цьому Макіавеллі наголошував на важливості **влади, підтримуваної не лише страхом, але й повагою**, здатної зберігати державну цілісність в умовах кризи.

Тож політична філософія Нікколо Макіавеллі зосереджується на необхідності сильної централізованої влади, яка задля

збереження та зміцнення держави може відступати від усталених моральних норм. У творі «Державець» він стверджує, що головною рушійною силою людських дій є особистий, передусім матеріальний, інтерес. На його переконання, людина з легкістю змириться зі смертю близького, ніж із втратою майна. Саме конфлікт інтересів, особливо майнових, є джерелом напруги в суспільстві, тому держава потрібна як інструмент упорядкування та регуляції цих суперечностей.

Макіавеллі свідомо відкидає теологічне розуміння політики, обґрунтовуючи свою концепцію не через релігійні догми, а через раціональні міркування, орієнтовані на ефективність управління. Для нього єдиною «мораллю» є державний інтерес, насамперед – єдність і сила Італії. Історію він трактує не як поступ до спасіння, як це властиво християнській традиції, а як циклічний процес, де добро і зло постійно чергуються, а доля не є остаточно визначальною. У «Розмислах на першу декаду Тита Лівія» він стверджує, що людина, маючи доблесть, здатна протистояти мінливості долі, якщо вміє діяти відповідно до історичних обставин.

Філософ наголошує, що політик повинен орієнтуватися не на ідеали, а на практику, на уроки минулого та реалії сучасності. У його розумінні *virtù* – це не християнська чеснота, а світська здатність діяти рішуче, передбачливо й ефективно. Макіавеллі порівнює долю з повноводною річкою, що може знищити все на своєму шляху, але розумна людина може вжити запобіжних заходів, аби уникнути катастрофи. Отже, успіх політика залежить від уміння поєднати передбачливість із сміливістю.

Влада, на думку мислителя, виникла як необхідність організації спільного життя, коли люди, заради виживання, обрали найсильнішого та найрозумнішого з-поміж себе керівником. У цьому контексті Макіавеллі обґрунтовує виникнення моралі не як трансцендентного явища, а як соціального механізму, що встановлює правила поведінки через

закони і покарання. Він вважає, що справедливість і правосуддя постають унаслідок потреби регулювати суспільні відносини.

Релігію філософ не розглядає як божественне явище, а як важливий соціальний інструмент, що виконує інтегративну функцію у суспільстві. Попри критику християнської моралі, він визнає, що релігія має політичне значення. Водночас він підкреслює, що католицька церква втратила свою моральну силу і стала джерелом розбещення. Християнське виховання, яке заохочує смирення та пасивність, не відповідає потребам активного політичного життя. Макіавеллі протиставляє цьому язичницький культ сили, доблесті й слави, в якому цінувались полководці й державотворці, а не аскети.

На думку Макіавеллі, люди від природи схильні до зла, егоїстичні й жадібні, тому держава має стримувати їхні пристрасті. Політик, зокрема правитель, не повинен бути моральним у традиційному сенсі. Йому слід лише здаватися чесним і добродішним, але в дійсності – діяти прагматично, адже надмірна відкритість і доброта можуть призвести до катастрофи. Приватна власність і особисте життя громадян повинні бути захищені, але заради блага держави правитель може вдаватися до хитрощів, насильства, інтриг і навіть убивств.

Макіавеллі обґрунтовує право політичного діяча на використання аморальних засобів, якщо вони служать збереженню або укріпленню держави. Саме з його вчення походить формула «мета виправдовує засоби», яка стала гаслом політичного реалізму. Таким чином, його головна праця *«Государ»* перетворилась на своєрідний підручник для тих, хто прагне ефективно керувати державою в складних політичних умовах.

Іншим представником політичної думки Відродження був **Жан Боден (1530–1596)** – французький мислитель, автор праці *«Шість книг про республіку»*. Боден розвинув концепцію **суверенітету**, який визначав як **абсолютну й постійну владу держави над громадянами**. Його ідеї стали передвісниками

становлення абсолютної монархії та модерної держави. Він вважав, що влада не може бути поділеною, а легітимність монарха походить не від Бога, а від його здатності гарантувати порядок і добробут.

Політична філософія Відродження характеризується переходом від божественно-правової до раціонально-світської моделі політичного мислення, в центрі якого постає людина як творець політичного порядку, суспільство як сфера людської діяльності, а держава – як продукт людського розуму, сили та історичної необхідності. Саме у цю добу закладаються підвалини модерної політичної науки, яка вже не покладається на теологічні авторитети, а ґрунтується на емпіричних спостереженнях, історичному досвіді та аналітичному розумінні влади як феномену світського характеру.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягають основні особливості філософського світогляду епохи Відродження порівняно з філософією Середньовіччя?

2. Як проявлявся гуманізм у філософії Ренесансу та яку роль у ньому відігравала ідея гідності людини?

3. Чим натурфілософія епохи Відродження відрізнялася від середньовічної схоластики?

4. Які ідеї Джордано Бруно стали основою його натурфілософського вчення? У чому полягала його критика християнської традиції?

5. Як внесок Миколи Коперника, Леонардо да Вінчі та Галілея вплинув на формування нової наукової картини світу?

6. У чому суть утопічної філософії Томаса Мора і Томмазо Кампанелли? Які ідеї вони висували щодо ідеального суспільного устрою?

7. Які риси об'єднують утопічні концепції Відродження? У чому полягає їхня відмінність від античних уявлень про ідеальну державу?

8. Яке місце займає концепція держави в політичній філософії Нікколо Макіавеллі? У чому суть його реалізму?

9. Що таке «секуляризація політики» в контексті філософії Відродження? Як ця тенденція проявилася у творах Макіавеллі?

10. Як Жан Боден розумів суверенітет і чому його вчення вважається важливим етапом у формуванні модерної політичної теорії?

11. У чому полягає значення філософії Відродження для становлення новоевропейського наукового та гуманістичного мислення?

12. Яким чином натурфілософія Відродження проклала шлях до виникнення експериментальної науки?

ТЕМА 7. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

1. Характеристика світогляду Нового часу. Галілей та Ньютон

2. Проблема методу пізнання: емпіризм Френсіса Бекона

3. Раціоналізм Рене Декарта

4. Сенсуалізм Джона Локка

5. Скептицизм Давіда Г'юма

6. Соціальна філософія Томаса Гоббса, Джона Локка, Жан-Жака Руссо

7. Онтологія Рене Декарта, Бенедикта Спінози, Готфріда Ляйбніца, Джорджа Берклі

1. Характеристика світогляду Нового часу

Світогляд Нового часу формується в епоху переходу від феодального до буржуазного суспільства (XVI–XVII ст.) і знаменує собою відрив від релігійно-схоластичної картини світу Середньовіччя. Центральним стає **раціоналістичний і науковий тип мислення**, в якому на перше місце виходить **людський розум**, досвід та експеримент як основа пізнання. Замість

теоцентризму утверджується гносеоцентризм (розум як джерело істини), а пізнання природи сприймається як шлях до прогресу людства. Людина розглядається не як грішник, що прагне до спасіння, а як активний суб'єкт, здатний змінювати світ за допомогою науки.

У цьому контексті надзвичайно важливою є діяльність **Галілео Галілея (1564–1642)**, який став одним із засновників експериментального природознавства. Галілей уперше систематично застосував **спостереження, експеримент та математичне моделювання** у вивченні природи, що стало основою нового наукового методу. Він захищав ідеї Коперника про геліоцентризм, що суперечили церковній догмі, і за що зазнав переслідувань інквізиції. Галілей підкреслював, що книга природи написана мовою математики, тому саме точні науки мають бути інструментом її пізнання. Він також довів, що рух тіл підпорядковується певним закономірностям, незалежним від божественного втручання, чим остаточно відокремив науку від теології.

Ще один ключовий мислитель епохи – **Ісаак Ньютон (1643–1727)**, який завершив становлення класичної механістичної картини світу. У своїй праці *«Математичні начала натуральної філософії»* Ньютон сформулював **три закони механіки та закон всесвітнього тяжіння**, згідно з якими всі об'єкти у Всесвіті рухаються відповідно до єдиних, раціонально зрозумілих законів. Його система пояснювала як рух планет, так і падіння тіл на Землю. Ньютонівський Всесвіт був уявлений як **великий механізм**, побудований Богом, але функціонуючий автономно, згідно із законами природи.

Філософія та наука Нового часу привнесли нове бачення природи як впорядкованої системи, відкритої для раціонального пізнання, де математика, логіка й досвід стали основою істини. Це заклало підвалини модерного наукового мислення й сприяло подальшому розвитку природничих наук, техніки та світської філософії.

2. Проблема методу пізнання: емпіризм Френсіса Бекона

У філософії Нового часу проблема методу пізнання посіла центральне місце, оскільки нова наука прагнула позбутися схоластичних спекуляцій і спиратися на обґрунтоване, надійне знання. Одним із засновників нового підходу до пізнання був **Френсіс Бекон (1561–1626)**, англійський філософ, який вважається **родоначальником емпіризму** – на пряму, що в основі пізнання ставить чуттєвий досвід.

Бекон піддає різкій критиці схоластичний дедуктивний метод, заснований на логічному виведенні істин із загальних принципів, часто відірваних від реальності. Він вважав, що істинне знання можливе лише на основі **індукції**, тобто поступового узагальнення фактів, отриманих через **спостереження, експерименти та досвід**. На відміну від абстрактних міркувань схоластів, Бекон вимагав активної роботи з природою і підкреслював, що людина повинна підпорядковувати природу не силою, а через розуміння її законів.

Філософ розробив нову методологію наукового пізнання, яку виклав у праці *«Новий Органон»*, протиставивши її *«Старому Органону»* Арістотеля. В основі беконівського методу лежить поступове, системне накопичення емпіричних фактів і обережне формулювання гіпотез. Він вказував, що на шляху до істини людині заважають так звані **«ідоли»** (ідоли роду, печери, ринку та театру) – упередження, які спотворюють мислення й заважають об'єктивному сприйняттю реальності.

Коли ми спостерігаємо природні явища, наприклад, експериментально переконаємось, що при нагріванні вода переходить у стан пари, ми робимо відповідні висновки на основі досвіду. Однак, зауважує Френсіс Бекон, емпіричних спостережень недостатньо для того, щоб із повною впевненістю судити про всі явища природи. Досвід завжди обмежений, і ми не можемо, наприклад, достеменно стверджувати, що «всі лебеді білі», оскільки наші знання базуються лише на тій обмеженій кількості прикладів, які ми бачили, а за межами цього досвіду

можуть існувати лебеді іншого кольору. Таким чином, індукція не забезпечує абсолютної достовірності, а дає лише ймовірні, наближені знання про реальність. Крім того, наше сприйняття істини спотворене низкою упереджень, які Бекон називає «ідолами» або «привидами», що заважають об'єктивному пізнанню.

«**Привиди роду**» виникають через обмеження самої людської природи. Людський розум схильний спотворювати реальність, подібно до викривленого дзеркала, тому всі наші знання неминуче є неповними і відносними.

«**Привиди печери**» – це індивідуальні викривлення мислення, обумовлені особистим досвідом, вихованням, уподобаннями та звичками; кожна людина, за Беконом, живе у «своїй печері», яка обмежує її світогляд.

«**Привиди ринку**» породжуються через неправильне вживання слів, неточності мови, що спричиняє плутанину у спілкуванні й філософських дискусіях.

«**Привиди театру**» – це сліпе прийняття авторитетів, філософських систем і догм, які закріпилися в суспільстві й впливають на мислення людей так само, як театральні вистави впливають на емоції глядачів.

У «Новому органоні» Бекон проводить аналогію між різними типами науковців. Він критикує тих, хто подібний до мурашок – лише збирає факти, не обробляючи їх розумово, а також тих, хто як павуки – будує складні теорії, не спираючись на досвід. Ідеалом справжнього дослідника він вважає бджолу. Вона не просто накопичує зовнішні дані чи виробляє знання із самого себе, а синтезує – поєднує досвід з раціональним аналізом, створюючи нове знання подібно до того, як бджола створює мед із зібраного нектару.

Бекон вважав науку інструментом поступу людства і вважав, що її мета – **панування над природою** на користь людини. Знання має бути практичним і служити досягненню конкретної користі. Його знаменитий афоризм «**Знання – сила**» відображає

прагматичний і активний дух Нового часу. Завдяки Бекону в європейській науці утвердився принцип експериментальної перевірки знання, що згодом став основою сучасного наукового методу.

Емпіризм Бекона започаткував нову епоху в науці, орієнтовану на досвід, індукцію, експеримент і поступове, засноване на фактах, пізнання природи. Його підхід був реакцією на панування умоглядної схоластики й заклав філософське підґрунтя для подальшого розвитку природознавства у XVII–XVIII століттях.

3. Раціоналізм Рене Декарта

Раціоналізм Рене Декарта (1596–1650) – це одна з найвпливовіших течій філософії Нового часу, що протиставляється емпіризму. Центральною ідеєю раціоналізму є переконання, що **джерелом істинного знання є розум**, а не чуттєвий досвід, який часто є оманливим. Декарт вважав, що пізнання повинно починатися з абсолютно достовірних положень, у яких не може бути жодного сумніву, і будуватися за зразком математичних дедуктивних міркувань.

Сумнів для Декарта – не заперечення істини, а метод досягнення достовірного знання. У пошуках незаперечної істини він дійшов до твердження: **«Мислю, отже існую»**. Це стало першим принципом його філософії – самоочевидною істиною, яка не може бути поставлена під сумнів, адже сам акт сумніву доводить наявність мислячого суб'єкта. Від цієї точки він почав будувати систему знання.

Декарт стверджував, що істини відкриваються не завдяки досвіду, а через внутрішню інтуїцію розуму та **дедукцію** – логічне виведення знань з основоположних принципів. У цьому контексті особливу роль відіграють **вроджені ідеї** (наприклад, ідея Бога, простору, числа), які існують у свідомості ще до будь-якого чуттєвого досвіду.

Світ у філософії Декарта постає як **механістична система**, що складається з протяжної субстанції (матерії) та мислячої субстанції (свідомості). Він виводить **подвійність буття** – дуалізм – існує протяжна річ, тобто тіло, **матеріальний світ** і мисляча річ – душа, **свідомість**. Цей дуалізм згодом став предметом численних дискусій у новочасній філософії, адже Декарт намагався поєднати їх у системі, в якій душа і тіло взаємодіють, але залишаються сутнісно різними.

Рене Декарт у своїй філософії сформулював чіткі правила методу, якими має керуватись кожен, хто прагне до істинного знання. Насамперед він закликає **не приймати нічого на віру**, якщо ми не маємо до цього повної інтелектуальної впевненості. Чуттєвий досвід, як він показує, є ненадійним, наші відчуття можуть нас обманювати, як у випадку хворого на жовтуху, що сприймає всі речі жовтими, чи коли кругла башта здаля здається квадратною. Тому єдиним **достовірним джерелом знання є розум**.

Щоб мислення було ефективним, Декарт пропонує **чотири основні правила**.

Перше – приймати за істину лише те, що є **ясним і чітким**, що не викликає жодного сумніву.

Друге – **дробити складні проблеми** на простіші частини для полегшення аналізу, що й визначає **аналітичний підхід**.

Третє – **рухатись від простого до складного**, послідовно вибудовуючи пізнання.

Четверте – **здійснювати повні огляди та перевірки**, аби не пропустити жодної деталі; це правило лежить в основі синтетичного методу, який завершує мисленнєвий процес.

Ці правила, на думку Декарта, слід застосовувати до будь-якого наукового дослідження. Він вважав, що основою достовірного знання є не зовнішній досвід, а інтелектуальна інтуїція – внутрішнє пізнання, безпосереднє схоплення істини розумом. Звідси впливає його ідея про вроджені ідеї – поняття, що не походять із досвіду, а є закладеними у свідомості від

народження. До таких ідей Декарт відносив уявлення про Бога, основи математики та логіки – наприклад, твердження «дві величини, що рівні третій, рівні між собою» або «з нічого нічого не виникає». Ці істини не залежать від почуттів, і саме в цьому виявляється сила раціоналістичного методу Декарта – методу, який заклав підвалини модерної науки та філософії.

Декартовий раціоналізм значно вплинув на розвиток науки і філософії. Він запропонував новий метод мислення, що поєднує математичну ясність, дедукцію та систематичний сумнів. Його вчення заклало основу для розвитку сучасної філософії суб'єкта, аналітичного мислення й ідеї автономності розуму у процесі пізнання світу.

4. Сенсуалізм Джона Локка

Сенсуалізм Джона Локка (1632–1704) – це філософський напрям, у якому джерелом усіх знань вважається **чуттєвий досвід**, а сама свідомість людини – результат поступового накопичення відчуттів і вражень. На відміну від раціоналістів, які визнавали існування вроджених ідей, Локк стверджував, що **людський розум на початку життя – це «tabula rasa»** (лат. «чиста дошка»), на якій не записано жодної думки чи знання. Все, що з'являється в нашому розумі, виникає лише з досвіду.

Філософ розрізняв два типи досвіду: **зовнішній досвід**, який виникає внаслідок чуттєвого сприйняття зовнішнього світу, та **внутрішній досвід**, що базується на спостереженні за діяльністю власного розуму. Всі ідеї, за Локком, формуються або безпосередньо через сприйняття об'єктів, або через осмислення того, як ми думаємо, сумніваємось, уявляємо чи віримо.

У системі Локка простими ідеями є елементарні відчуття (наприклад, кольори, запахи, твердість, рух), які свідомість отримує пасивно. З них, шляхом поєднання, порівняння, абстрагування, формуються складні ідеї – поняття, судження, закони.

Локк також поділяв властивості речей на **первинні** (форма, рух, протяжність), які притаманні самим речам і існують незалежно від спостерігача, та **вторинні** (смак, колір, запах), що виникають лише в процесі взаємодії суб'єкта з об'єктом і залежать від органів чуття.

З позицій сенсуалізму Локк критикував як раціоналістів (за уявлення про вроджені ідеї), так і схоластів (за відрив мислення від реального досвіду). Його філософія заклала основи англійського емпіризму й мала величезний вплив на розвиток філософії пізнання, політичної теорії, педагогіки та ідеї Просвітництва. Він вірив у виховну силу досвіду, стверджуючи, що саме досвід формує людину, її знання та мораль.

5. Скептицизм Давіда Г'юма

Скептицизм **Давіда Г'юма (1711–1776)** – це радикальне продовження філософії емпіризму, в якому досвід визнається єдиною основою знань, але сам його пізнавальний статус піддається глибокому сумніву. Г'юм вважав, що більшість уявлень, які ми звикли вважати достовірними – причинність, субстанція, Я, навіть зовнішній світ – не мають об'єктивного підтвердження, а виникають із **звички розуму**, а не з логіки чи досвіду.

Основою усіх наших знань, за Г'юмом, є **враження** – безпосередні, яскраві й живі чуттєві переживання, та **ідеї** – блідні копії цих вражень, з яких складається мислення. Все, що ми можемо уявити, має походити з цих джерел. Якщо ідея не має відповідного враження – вона є фікцією.

Г'юм вводить сумнів щодо причинності. Ми ніколи не спостерігаємо самого причинного зв'язку, лише постійну послідовність подій, як-от: завжди після одного явища (наприклад, вогню) виникає інше (наприклад, тепло). Але ми не бачимо й не можемо довести необхідного зв'язку між ними – це лише очікування, вироблене досвідом. Отже, причинність – це не знання, а віра, що спирається на психологічну звичку.

Скепсис Г'юма поширюється і на поняття «Я» – за його словами, коли ми звертаємо увагу на власну свідомість, то ніколи не вловлюємо жодної стабільної «сутності», лише потік змінних вражень. Тому «Я» не є чимось сталісним – це лише **сукупність перцепцій**, пов'язаних між собою пам'яттю та уявою.

Г'юм також **критикує релігію й теїзм**, заперечуючи можливість логічного доказу існування Бога на основі природи чи порядку світу – адже саму ідею порядку ми виводимо з обмеженого досвіду, а значить, вона не є універсальною чи обов'язковою.

У своїй епістемології Давід Г'юм довів емпіризм до скептичних наслідків, ми не можемо нічого знати достеменно про світ за межами наших вражень. І хоча він визнає, що у щоденному житті ми покладаємося на причинність, сталість речей, власне Я – з позицій строгого філософського аналізу всі ці уявлення не мають раціонального обґрунтування.

Цей філософський скептицизм глибоко вплинув на Іммануїла Канта, який стверджував, що саме Г'юм «розбудив його від догматичного сну» і змусив шукати нові засади для обґрунтування знання.

6. Соціальна філософія Томаса Гоббса, Джона Локка, Жан-Жака Руссо

Соціальна філософія Томаса Гоббса, Джона Локка та Жан-Жака Руссо становить одне з найважливіших ідейних підґрунть для формування модерної політичної думки, зокрема концепції **суспільного договору**, що пояснює походження держави й влади як результат згоди між людьми.

Томас Гоббс (1588–1679) у праці «*Левіафан*» описує природний стан людства як **стан війни всіх проти всіх** (*bellum omnium contra omnes*), де немає законів, моральних обмежень, і кожен має право на все, що загрожує виживанню. Людина, на думку Гоббса, егоїстична за своєю природою, керується страхом смерті та прагненням до самозбереження. Саме це змушує її

укладати договір з іншими та **передавати свої права суверену** – сильному правителю або державі (Левіафану), яка повинна забезпечувати мир, безпеку й порядок. Суверен, за Гоббсом, не підлягає контролю з боку громадян, оскільки інакше держава знову скотиться в анархію.

Джон Локк (1632–1704) бачить природу людини більш оптимістично. У *«Два трактати про правління»* він описує природний стан як **стан рівності та свободи**, в якому люди мають природні права – на життя, свободу й власність. Однак відсутність загального суду та захисту цих прав призводить до конфліктів. Тому люди укладають **суспільний договір**, передаючи частину своїх прав уряду, щоб той захищав інші. Влада держави, згідно з Локком, **має бути обмеженою**, підзвітною народу. Якщо правитель порушує права громадян, народ має **право на повстання**. Таким чином, Локк є одним із фундаторів ідеї **ліберальної демократії**.

Жан-Жак Руссо (1712–1778), автор *«Договору про суспільство»*, розглядає природний стан як мирний, гармонійний і моральний, у якому люди жили просто та вільно. Однак розвиток власності породив нерівність, конкуренцію, заздрощі та соціальну несправедливість. Тому Руссо вважає, що **суспільний договір** має відновити втрачену гармонію, об'єднуючи людей у політичну спільноту, де **воля кожного передається загальній волі**. Ця загальна воля є виразом справжньої свободи, оскільки вона виходить з усіх і спрямована на благо всіх. Руссо виступає проти приватного егоїзму та за **республіканську форму правління**, де громада – єдине джерело легітимної влади.

Таким чином, хоча всі троє мислителів виходили з ідеї суспільного договору, їх бачення природи людини, причин утворення держави та моделі ідеального устрою суттєво різняться.

– У Гоббса домінує страх і потреба в порядку.

– У Локка – захист прав і свободи особистості.

– У Руссо – прагнення до рівності, спільного блага й колективної волі.

7. Онтологія Рене Декарта, Бенедикта Спінози, Готфрида Ляйбніца, Джорджа Берклі

Онтологія Рене Декарта, Бенедикта Спінози, Готфрида Ляйбніца та Джорджа Берклі – це глибоко різні концепції буття, які, втім, об'єднує спільне прагнення філософів Нового часу до раціонального пояснення природи реальності, Бога, матерії та свідомості.

Рене Декарт (1596–1650) побудував дуалістичну онтологію, згідно з якою існують дві основні субстанції – **мисляча річ, або душа і протяжна річ, або матерія**. Бог для Декарта – **перша і самодостатня субстанція**, від якої залежать усі інші. Мислення і протяжність є незалежними за природою, і саме їхня взаємодія утворює реальність людини. Душа – це сутність, що мислить, не має просторових характеристик і є безсмертною. Тіло – протяжна субстанція, яка існує в просторі, але сама по собі не здатна мислити. Таким чином, **онтологія Декарта – дуалістична**, що розмежовує духовне і тілесне.

Бенедикт Спіноза (1632–1677) рішуче відкидає дуалізм і вибудовує моністичну онтологію. Він стверджує, що існує лише **одна субстанція – Бог або Природа**, яка є причиною самої себе, нескінченною та всезагальною. Все інше – це **модифікації субстанції**, її прояви. Бог не є надсвітним творцем, а іманентно присутній у всьому. Людина, її тіло і душа – лише частини єдиної субстанції. Свідомість і тілесність – це **два атрибути однієї й тієї самої реальності**, які людина сприймає окремо. У Спінози онтологія – натуралістична, детермінована й пантеїстична.

Готфрід Ляйбніц (1646–1716) розробляє **плюралістичну онтологію**, що ґрунтується на понятті **монади**. Монада – це проста, неподільна, духовна субстанція, яка відображає увесь Всесвіт із власної точки зору. Всі монади різні, кожна з них має внутрішній динамізм, але не впливає на інші – світ існує як

гармонія попередньо встановлена Богом. Матеріальний світ, у тому вигляді, як ми його бачимо, є лише явищем, а не справжнім буттям. Бог – вища монада, яка створює світ за принципом максимальної досконалості. Ляйбніц поєднує **раціоналізм, теїзм та метафізичний індивідуалізм** у складній багаторівневій онтології.

Джордж Берклі (1685–1753) заперечує існування матерії як субстанції, стверджуючи, що **існувати – означає бути сприйнятим**. Він розвиває **ідеалістичну онтологію**, у якій єдине, що реально існує, – це **духи** (духовні субстанції) та їхні **ідеї**. Матеріальний світ не має незалежного існування, все, що ми сприймаємо, – це лише ідеї в свідомості. Бог, за Берклі, є **вічним сприймаючим духом**, завдяки якому речі зберігають сталість навіть тоді, коли їх ніхто з людей не сприймає. Отже, онтологія Берклі – це **суб'єктивний ідеалізм**, що обґрунтовує реальність світу через розум і Бога, а не через матерію.

Онтології чотирьох мислителів формують широку палітру філософських уявлень про буття в Новий час – від дуалізму Декарта й монізму Спінози до плюралізму Ляйбніца й радикального ідеалізму Берклі.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає своєрідність філософії Відродження порівняно з філософією Середньовіччя?
2. Які риси характеризують гуманізм епохи Відродження?
3. Як змінилося уявлення про людину в епоху Відродження?
4. Яку роль відіграє ідея «вільної особистості» у філософії Ренесансу?
5. У чому сутність натурфілософії Відродження?
6. Назвіть основні етапи розвитку філософії Відродження.
7. Хто такі піонери філософського гуманізму? Який їхній внесок?
8. Як філософія Відродження вплинула на розвиток науки?
9. Охарактеризуйте філософські ідеї Миколи Кузанського.

10. У чому новизна поглядів Джордано Бруно на Всесвіт і матерію?

11. Яку роль відіграв Леонардо да Вінчі у становленні нової наукової картини світу?

12. Чим філософія Відродження актуальна для сучасної технократичної цивілізації?

ТЕМА 8. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ (XVIII–ПОЧАТКУ XIX СТ.)

1. Теорія пізнання Іммануїла Канта

2. Суб'єктивний ідеалізм І.Фіхте

3. Ідеалістична філософія Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля

4. Антропологічний матеріалізм Людвіга Андреаса Феєрбаха

1. Теорія пізнання Іммануїла Канта

Іммануїл Кант (1724–1804) народився в Кенігсберзі (сучасний Калінінград) у скромній ремісничій родині. Він отримав освіту в Кенігсберзькому університеті, де спочатку вивчав теологію, але згодом перейшов до природничих наук і філософії. Протягом багатьох років Кант працював приватним викладачем, а в 1770 році став професором логіки й метафізики. Його життя було винятково упорядкованим, а режим дня став легендарним у філософських анекдотах. У зрілому віці він створив оригінальну систему філософії, що увійшла в історію як критична або трансцендентальна філософія. Основний етап його творчості називають «критичним», оскільки Кант досліджував межі й умови можливості людського пізнання.

Центральним у вченні Канта є його **теорія пізнання**, викладена в головній праці *«Критика чистого розуму»* (1781). Кант намагався подолати розрив між **раціоналізмом** (який стверджував, що джерелом істини є розум) і **емпіризмом** (який визнавав єдиним джерелом знання чуттєвий досвід). Він здійснив

так званий **коперніканський переворот у філософії**, припустивши, що не наше пізнання пристосовується до об'єктів, а об'єкти пристосовуються до форм нашого пізнання.

Кант поділяє здібності людського пізнання на чуттєвість, розсудок і розум. **Чуттєвість** забезпечує безпосереднє сприйняття явищ у формах **простору і часу**, які, за Кантом, є **апріорними формами споглядання** – тобто такими, що притаманні суб'єкту до будь-якого досвіду. **Розсудок** – це здатність мислити, яка оперує **апріорними категоріями**, наприклад, причинністю, єдністю, кількістю тощо. За допомогою розсудку ми структуруємо дані, отримані чуттєвістю, створюючи впорядковану картину світу. **Розум** виводить знання до рівня **ідеї**, які виходять за межі можливого досвіду, ідеї душі, Бога, світу як цілого. Хоча ці ідеї не можуть бути предметом наукового знання, вони виконують важливу **регулятивну функцію**.

У своїй системі Кант розрізняє **апріорне** (незалежне від досвіду) та **апостеріорне** (отримане з досвіду) знання. Особливо важливою для нього є можливість **апріорного синтетичного судження** – тобто такого, що розширює знання і при цьому є незалежним від досвіду. Це дозволяє йому обґрунтувати можливість науки, зокрема математики й механіки.

Кант також вводить поділ на **феномени** (речі, як вони з'являються нам у досвіді) та **ноумени** (речі самі по собі), підкреслюючи, що наше пізнання завжди обмежене явищами і не може проникнути до сутності самих речей. Отже, ми не можемо достовірно знати, що таке річ «сама по собі», але можемо мати об'єктивне знання про те, як вона нам з'являється. Відтак, Кант обмежує сферу **метафізики**, вважаючи її традиційні претензії на «абсолютне знання» необґрунтованими, проте визнає її роль у постановці граничних запитань людського розуму.

Центральною ідеєю кантівської етики є категоричний імператив – моральний закон, який має бути безумовним і універсальним. Він формулюється так: *«Чини лише відповідно до такої максими, керуючись якою ти можеш у той же час*

побажати, щоб вона стала загальним законом». Тобто моральний вчинок повинен бути таким, який може бути прийнятий усіма як універсальна норма.

Інша формула категоричного імперативу говорить *«Чини так, щоб ти завжди ставився до людства як у своїй особі, так і в особі будь-якого іншого завжди як до мети і ніколи лише як до засобу»*. Таким чином, моральність для Канта – це не про корисність або щастя, а про повагу до особистості, автономію волі і внутрішню свободу.

Загалом, коперніканський переворот Канта полягає в тому, що він поставив у центр філософії суб'єкта, що сам встановлює закони пізнання і моральності. Ця філософія вплинула на подальший розвиток німецького і європейського ідеалізму, а також сучасної теорії пізнання. Ідеї Канта стали наріжним каменем для наступних поколінь мислителів, які або розвивали його ідеї, або критикували їх, проте всі визнавали, що без Канта неможливо зрозуміти сучасну філософію.

Теорія пізнання Імануїла Канта закладає основи сучасного критичного підходу до розуміння знання, його джерел, структури та меж, і справила визначальний вплив на розвиток німецької класичної філософії, започаткувавши нову добу в європейській філософській думці.

2. Суб'єктивний ідеалізм І.Фіхте

Йоганн Готліб Фіхте (1762–1814) – німецький філософ, представник німецької класичної філософії, засновник суб'єктивного ідеалізму, який продовжив і розвинув ідеї Імануїла Канта. Народився в бідній сім'ї, але завдяки старанності здобув освіту в університетах Єни та Лейпцига. Став широко відомим після публікації *«Спроби критики всякого одкровення»* (1792), яку спочатку приписали Канту. Згодом очолив кафедру філософії в Єнському університеті, де й розгорнув свою філософську систему, головна праця – *«Наукоучення»*.

Суб'єктивний ідеалізм Фіхте ґрунтується на твердженні, що **«Я» (Я-суб'єкт) є абсолютною першоосновою всієї реальності.** У Канта пізнання починалося з досвіду, який оброблявся розумом; у Фіхте – навпаки не зовнішній світ формує свідомість, а **свідомість сама творить світ.** За Фіхте, **«Я виступає джерелом і суб'єктом буття».** З нього все починається.

Фіхте формулює свою систему у вигляді **тез і антитез**, з яких випливають синтези. Основні принципи його філософії.

1. **Я преентує саме себе** – акт самосвідомості є першою і абсолютною дією. Це первинний акт свободи, коли суб'єкт утверджує своє існування.

2. **Я протиставляє себе Не-Я** – щоб усвідомити себе, «Я» повинне зіткнутися з чимось зовнішнім, іншим, тобто з обмеженням. Цим Не-Я є світ речей, природа, інші люди. Але й вони – продукти діяльності Я, лише в іншому модусі.

3. **Я долає протиставлення Я і Не-Я** – у процесі діяльності, боротьби, морального зусилля. Людина через свою свободу та моральну відповідальність прагне гармонії між внутрішнім і зовнішнім, між ідеальним і реальним.

Таким чином, **Я є активним принципом, що постійно творить реальність**, а не пасивно її споглядає. Людина – це не просто мисляча істота, а насамперед діяльна істота, суб'єкт морального вибору і практичної дії.

Фіхте надає особливого значення моральному виміру людського буття. Для нього свобода – не можливість вибору між добром і злом, а внутрішня необхідність творити добро, бути відповідальним за світ, який ми самі формуємо. Тому етика в його системі стає основою онтології – буття постає як простір реалізації свободи.

У політичній філософії Фіхте розвиває ідеї **права, держави, нації**, стверджуючи, що справжня свобода можлива лише в умовах правової держави, яка забезпечує умови для морального саморозвитку громадян. У своїх пізніх творах, зокрема в «Промовах до німецької нації», Фіхте поєднує суб'єктивний

ідеалізм із національним романтизмом, обстоюючи ідею духовного виховання нації як запоруки її відродження.

Суб'єктивний ідеалізм Фіхте – це філософія активного, морального і вільного «Я», що постійно формує реальність через протиставлення і подолання обмежень, а також через практичну діяльність і моральну відповідальність. Його система стала підґрунтям для подальшого розвитку філософії Гегеля і Шеллінга.

3. Ідеалістична філософія Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля

Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (1770–1831) – один із найвпливовіших мислителів **німецької класичної філософії**, представник **об'єктивного ідеалізму**, який підсумував і розвинув ідеї Канта, Фіхте та Шеллінга. Народився в Штутгарті, навчався в Тюбінгенській семінарії разом із Шеллінгом і Гьольдерліном.

Після закінчення університету працював домашнім учителем, згодом викладав у Єнському, Гайдельберзькому та Берлінському університетах. У Берліні він очолив кафедру філософії й став офіційним філософом пруської держави.

Займав посади професора філософії у Єні, Гайдельберзі та Берліні. Основні праці – *«Феноменологія духу» (1807)*, *«Наука логіки» (1812–1816)*, *«Енциклопедія філософських наук» (1817)*, *«Філософія права» (1820)*.

Гегель розвинув систему абсолютного ідеалізму, створив діалектичний метод та сформулював концепцію розвитку духу, історії та свободи. Помер у Берліні під час епідемії холери.

Об'єктивний ідеалізм Гегеля – це філософія, в основі якої лежить **ідея абсолюту як саморозгортання Розуму (Духу)** через протиріччя, розвиток і самопізнання. Він вважав, що **дійсне є розумним, а розумне – дійсним**, тобто світ, у якому ми живемо, є не випадковим чи хаотичним, а закономірним виявом розуму.

Центральним поняттям його філософії є **абсолютна ідея** або **абсолютний дух**, який проявляється у трьох основних формах.

1. **Логіка** – сфера чистого мислення, де абсолют розвивається як чиста думка. У *«Науці логіки»* Гегель розкриває, як ідея проходить шлях від буття, через небуття до становлення, потім до сутності, поняття тощо. Він створює складну діалектичну систему, в якій розвиток відбувається через тезу, антитезу і синтез – тобто кожна думка (теза) породжує свою протилежність (антитезу), і в конфлікті між ними народжується нова вища істина (синтез).

2. **Філософія природи** – стадія, на якій ідея **відчужується**, розгортається в матеріальний світ, у форму іншості, де розум ніби *«забуває»* про себе, виявляючи себе в фізичних і біологічних законах.

3. **Філософія духу** – завершальна форма, у якій дух повертається до самого себе через індивідуальну свідомість (антропологія, психологія), суспільство (етика, право, держава), культуру (мистецтво, релігія) і нарешті – філософію, в якій дух досягає самосвідомості.

У філософії історії Гегель стверджує, що історія є поступовим розгортанням свободи. Кожен етап розвитку людства – це виявлення свободи в новій формі. На його думку, найбільш розвинена форма свободи втілюється в раціональній державі, зокрема в пруській монархії, яку він вважав втіленням розумного устрою.

У *«Філософії права»* Гегель виводить свою **ієрархію суспільного життя**.

Абстрактне право (формальна свобода, власність).

Моральність (внутрішня відповідальність індивіда).

Моральність у дії (етичність), що втілюється в родині, громадянському суспільстві та державі.

Держава для Гегеля – це прояв об'єктивного духу, вища форма свободи, де індивідуальна воля поєднується з загальною.

Ідеалістична філософія Гегеля – це системне вчення про розвиток духу, де реальність постає як результат діалектичного саморозгортання ідеї. Світ, природа, суспільство, культура,

мистецтво, релігія й наука – це форми прояву абсолютного розуму, який через протиріччя рухається до повноти самопізнання та свободи.

4. Антропологічний матеріалізм Людвіга Андреаса Феєрбаха

Людвіг Андреас Феєрбах (1804–1872) – німецький філософ, який завершив етап німецької класичної філософії критикою ідеалізму Гегеля та релігії, започаткувавши напрям **антропологічного матеріалізму**. Він вчився у Гайдельберзькому, а потім у Берлінському університеті, слухав лекції Шеллінга, цікавився ідеями Гегеля, однак згодом відійшов від системи абсолютного ідеалізму, вважаючи її відірваною від реального людського буття.

У центрі своєї філософії Феєрбах ставить **людину як чуттєво-матеріальну істоту**, яка є джерелом і центром усіх ідей, вірувань і моральних норм. Його найвідоміші праці – *«Сутність християнства»* (1841), *«До критики гегелівської філософії»* (1839), *«Основи філософії майбутнього»* (1843).

Антропологічний матеріалізм Феєрбаха полягає в тому, що – людина є єдиною реальною основою філософії, і саме через вивчення її тілесної, емоційної й розумової природи можна побудувати істинне знання;

– філософія має бути зосереджена не на абстрактному «духові» чи «абсолюті», а на конкретному індивіді, на його почуттях, досвіді, любові, співпереживанні;

– сутність людини – у її відчуттях, у тілесному сприйнятті світу. Людина не відокремлена від природи, а є її частиною.

Феєрбах розглядає **релігію як проекцію людської сутності**.

Бог є не реальна істота, а уявна проекція найкращих людських якостей – доброти, любові, справедливості, всезнання, всесили. Тобто людина створила Бога за своїм образом, а не навпаки.

Релігія виникає з потреби людини подолати свою обмеженість і безсилля – вона відчуває свою скінченність, тому вигадує

безсмертного, всемогутнього Бога як втілення мрії.

Таким чином, Бог – це відчужена сутність самої людини, її ідеалізоване Я. Людина, втрачаючи себе в Богові, відчужується від своєї власної природи.

У праці «Сутність християнства» Феєрбах проводить **гостру критику християнства**, стверджуючи:

– християнська догматика суперечить розуму і досвіду, вона заснована на сліпій вірі, а не на дійсності;

– релігійна мораль підпорядковує людину не реальному ближньому, а вигаданому Богові, відволікаючи її від любові до живих людей;

– справжня релігія – це релігія людяності, любові до ближнього, а не поклоніння надприродному. Замість віри у Бога, каже Феєрбах, ми маємо повернутися до людини, бо саме вона – основа етики, культури й філософії.

Феєрбах закладає підвалини **антропоцентричного гуманізму** – філософії, що ставить в центр уваги людину як природну, чуттєву, люблячу істоту, яка прагне щастя не в небесах, а на землі.

Антропологічний матеріалізм Людвіга Феєрбаха є переходом від ідеалізму до матеріалістичного світогляду, що поставив перед собою завдання звільнити людину від ілюзій, зокрема релігійних, і повернути їй реальність – природу, любов, інше людське «я».

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає суть «коперніканського перевороту» Іммануїла Канта у філософії?

2. Як Кант розрізняє феномени й ноумени? Чому це важливо для його теорії пізнання?

3. Яке значення в кантівській філософії мають апріорні форми чуттєвості та категорії розсуду?

4. У чому полягає специфіка кантівського поняття синтетичних апріорних суджень?

5. Які три рівні пізнання виокремлює Кант? Як вони пов'язані між собою?
6. Що таке категоричний імператив у кантівській етиці? Які його формулювання?
7. У чому суть суб'єктивного ідеалізму Фіхте? Як він інтерпретує Я і Не-Я?
8. Як Фіхте розуміє свободу та її моральне значення?
9. Яка роль моральної діяльності у філософській системі Фіхте?
10. Яким чином Гегель розвиває ідею абсолюту? Що означає «діалектичний метод» у його філософії?
11. Які основні форми розвитку абсолютного духу розрізняє Гегель?
12. Як у Гегеля поєднується індивідуальна свобода і загальний інтерес у межах держави?
13. У чому полягає антропологічний матеріалізм Феєрбаха?
14. Як Феєрбах пояснює походження релігії та образу Бога?
15. Яку критику релігії і християнства подає Феєрбах у своїх працях?

ТЕМА 9. СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ

1. *Філософія ХХ століття*
2. *Карл Маркс: теорія відчуження*
3. *Феноменологія та філософія екзистенціалізму*
4. *Герменевтика*
5. *Психоаналіз З.Фрейда*
6. *Артур Шопенгауер - «песимістична» філософія*
7. *«Оптимістична» філософія Фрідріха Ніцше*

1. Філософія ХХ століття

Упродовж ХХ століття пріоритети в інтелектуальній діяльності людства дедалі більше зміщувалися в бік експериментальних наук. Акцент робився на досягненнях точного знання, тоді як філософські пошуки, внутрішня рефлексія, моральна проблематика та метафізичні запитування часто розглядалися як другорядні. Представники позитивізму – філософського напрямку, що прагнув усунути з наукового пізнання все «зайве», зокрема онтологічні та етичні компоненти, – намагалися вибудувати наукову картину світу, ґрунтуючись винятково на спостережуваних фактах. Новітні відкриття у фізиці (Максвелл, Фарадей, Джоуль), хімії (Менделєєв), біології (Дарвін), мікробіології (Пастер), математиці (Лобачевський, Вайерштрасс), медицині (Бернар), техніці та інженерії – все це формувало ґрунт для утвердження прагматичного світогляду. У цьому контексті філософсько-антропологічна тематика видавалася неактуальною. Водночас саме відсутність належної уваги до етичних, екзистенційних і світоглядних аспектів призвела до катастрофічних наслідків.

Позитивізм проник і в соціальні науки, де сприяв появі технік контролю над свідомістю, розвитку інструментів управління масами. Навіть інституції, покликані виконувати духовну та моральну функцію, зокрема церква, пристосувалися до нового типу раціональності, вдосконалюючи засоби впливу на людину. Оновлення теологічних концепцій у католицизмі, протестантизмі, православ'ї свідчить про те, що навіть релігійна думка не залишилася осторонь технологічного виклику. Усі сфери інтелектуального життя були просякнуті позитивістською логікою.

Разом із цим ХХ століття як ніколи загостило фундаментальні виклики для людства – від екологічної кризи до загрози знищення внаслідок війн. Стрімкий науково-технічний прогрес, який стимулював розвиток економіки та військово-промислового комплексу, призвів до двох світових війн,

масового знищення людей, технологій апокаліптичної сили. Атомна енергетика, що могла стати порятунком, обернулася на катастрофу – наслідки Чорнобиля досі неподолані. Тоталітарні ідеології минулого, включаючи нацизм і сталінізм, мали спільне коріння в технократичному світогляді, що нехтував особистістю. У сучасному світі домінування еліт, контроль над інформацією, централізація влади в руках надбагатих – нові форми глобального авторитаризму.

Мартін Гайдеггер, німецький філософ, висвітлював наслідки технократичного мислення як загрозу буттю людини. Він констатував, що світ занурюється у морок, адже онтологія, етика, метафізика були витіснені. Із втратою трансцендентної опори життя людини знеособлюється, перетворюється на механізм. Технічний розум, цинічний і позбавлений глибших смислів, витісняє традиційні цінності. Релігія, яка колись надихала і вела, втратила свою здатність об'єднувати й просвітлювати. Цинізм і егоїзм стали нормою.

Ці тенденції передбачали ще Карл Маркс і Фрідріх Ніцше, які, хоч і по-різному, вказували на кризу людяності. Маркс викривав економічні механізми відчуження, а Ніцше проголошував «смерть Бога» і потребу надлюдини як творця нових цінностей. Їхня філософія вплинула на цілу низку мислителів ХХ століття, зокрема Гайдеггера. Позитивізм, який ігнорує питання сенсу, веде до духовної порожнечі, яку можна назвати безумством сучасності.

Суспільства говорять про демократію, свободу, віру, але часто це лиш декларації. Бог не воскресає, людина – напівіснує. Мераб Мамардашвілі зазначав, що сучасність сповнена людей, що не народилися духовно, не дійшли до самості, мислять імпульсами, а не усвідомлено. Вони живуть у пориві, а не в дії. Таке існування – не життя, а затьмарення.

У добу, коли філософія нібито маргіналізована, вона як ніколи необхідна. Проголошення Ніцше про смерть Бога мусить стати приводом для філософського осмислення відповідальності

людства. Саме філософія має повертати суспільство до аналізу понять Добра, Краси, Істини, бути простором морального пошуку. Потрібно приборкувати нетерпимість, пиху, переглянути засади гуманітарних знань, розробляти і впроваджувати ненасильницькі підходи в освіті, психології, соціології. І головне – практикувати нові цінності, відмовляючись від ролі «півнароджених», як писав Мамардашвілі.

Слід зазначити, що сам позитивізм зазнав кризи. На межі XIX–XX століть класична наукова парадигма почала змінюватися. Відкриття у фізиці, хімії, біології (наприклад, від Айнштайна до синергетики) розхитали основи механістичного світогляду. У філософії науки почалося переосмислення методології. Постпозитивісти, зокрема Поль Феєрабенд, виступали проти догматизму в науці. У праці «Проти методу» він доводив, що жоден універсальний метод не гарантує наукового прогресу. Лише відхід від загальноприйнятих правил, анархізм мислення, відкритість до різних підходів забезпечують живу, динамічну науку. Згадуючи К'єркегора, він виступав проти спекулятивного мислення, за особистісну відповідальність у науці. Тим самим філософія науки стає гуманнішою, а позитивізм – більш гнучким, відкритим до етики.

2. Карл Маркс: теорія відчуження

Карл Маркс (1818–1883) – німецький філософ, економіст, політичний теоретик і публіцист, чия діяльність мала потужний вплив на формування соціально-політичної думки XIX–XX століть. Народився в місті Трір у пруській провінції Рейнланд у заможній єврейській родині, яка згодом прийняла протестантизм. Батько Маркса був адвокатом і прихильником ідей Просвітництва, що вплинуло на світогляд сина. Освіту Карл здобув спершу в Боннському, а потім у Берлінському університетах, де вивчав право, історію, філософію. У Берліні потрапив під вплив гегелівської філософії, але пізніше відійшов

від спекулятивного іdealізму Гегеля, сформувавши власну матеріалістичну концепцію історії.

Маркс розпочав свою інтелектуальну кар'єру як журналіст і редактор, зокрема працював у «Рейнській газеті», але його радикальні погляди та критика пруської влади призвели до закриття видання. Змушений емігрувати, Маркс оселився спочатку в Парижі, потім у Брюсселі, а згодом у Лондоні, де провів більшу частину життя в бідності та еміграції. Там він у співпраці зі своїм другом і соратником Фрідріхом Енгельсом створив свої найвідоміші праці, зокрема *«Маніфест Комуністичної партії» (1848) та «Капітал» (1867)*.

Водночас саме в ранніх рукописах, зокрема в *«Економіко-філософських рукописах 1844 року»*, Маркс сформулював одну зі своїх ключових концепцій – **теорію відчуження**.

Відчуження – це стан, коли людина втрачає зв'язок із власною сутністю, результатами своєї праці, іншими людьми та світом у цілому. За Марксом, у капіталістичному суспільстві праця перестає бути самовираженням, натомість вона перетворюється на засіб виживання, а працівник – на додаток до машини. Людина не володіє створеним продуктом – він належить власнику засобів виробництва. Тому вона **відчужується від продукту праці**, бо цей продукт не служить її потребам, а обертається проти неї.

Також Маркс говорить про **відчуження від процесу праці**, оскільки вона не є вільною творчістю, а нав'язується як економічний примус. Людина почувається чужою навіть у момент виконання власної роботи. Третій вимір – **відчуження від власної родової сутності**, тобто від тієї здатності діяти як універсальна, вільна істота, яка творить, мислить, живе не лише для себе, а й для інших. У капіталізмі ця сутність пригнічується. Нарешті, є **відчуження від інших людей**, соціальні стосунки будуються не на співпраці, а на конкуренції, відносинах власності, експлуатації, боротьбі інтересів.

На думку Маркса, джерелом відчуження є **приватна власність на засоби виробництва**. Саме вона породжує антагонізм між працею і капіталом. Людина продає свою робочу силу, але втрачає себе, перетворюється на річ, на функцію. Це, за Марксом, не лише економічна проблема, а й **екзистенційна** – людина втрачає себе як суб'єкта, перетворюється на знеособлений елемент бездушної системи.

Відчуження, за Марксом, є не природним станом, а результатом певного історичного розвитку. Тому воно може й має бути подолане. Революційна зміна суспільного ладу, **скасування приватної власності**, встановлення суспільної форми виробництва дозволить знову об'єднати людину з її природою, працею, іншими людьми. Праця стане формою самореалізації, а не поневолення.

Теорія відчуження має не лише соціально-економічне, а й глибоке філософське значення. Вона висвітлює те, як умови виробництва формують свідомість, цінності, уявлення про себе. У цьому Маркс поєднує філософську традицію гуманізму з критичним аналізом політичної економії. Його ідеї надихнули численні філософські, соціологічні, антропологічні та культурні школи ХХ століття, зокрема екзистенціалізм, Франкфуртську школу, філософію праці та неомарксизм.

«Економічно-філософські рукописи 1844 року» знайшла своє продовження в інших роботах Маркса та його друга, **Фрідріха Енгельса (1820–1895)**. Так в *«Маніфесті комуністичної партії»* ми знаходимо прямий заклик до революції. Цей політичний впливає на читача своєю переконливою силою. Дійсно, не можна не побачити, що за умов капіталізму не тільки робітник відчужений від своєї людської сутності (не може любити, хоча й бажає, але в нього нема можливостей), не є самим собою також і капіталіст (який і міг би любити, але він не може, тому що при капіталізмі, як іронізував Маркс, «жінки спільні», капіталіст може купити будь-яку жінку, але чисті, відверті почуття для нього чужі). Капіталіст та робітник залежать один від одного, без

самого робітника капіталіст не буде отримувати прибутку, а без капіталісту з його засобами виробництва робітник не отримує заробітну платню. Обидва залежать один від одного, але і ненавидять один одного, робітник бажає менше працювати і більшої заробітної платні, а капіталіст бажає йому менше платити і щоб той більше працював. Цей антагонізм буде існувати доти, доки існуватимуть капіталістичні відносини, тобто доки люди не зрозуміють, що потрібні інші.

Оптимістичний заклик авторів *«Маніфесту»* до соціальних перетворень відбився також у суто економічній праці *«Капітал»*. У цій книзі Маркс показує, що прибуток залежить від праці, а саме від фактору часу – часу, який проводить робітник за станком. Тому заробітна платня має бути переосмисленою. Це не просто одна з витрат капіталіста, а головний фактор виробництва.

Великий Маркс є не просто теоретиком, але перш за все практиком. У відомій одинадцятій тезі про Фюєрбаха він закликав філософів не тільки пояснювати світ, але й змінювати його. Марксизм – це не тільки теорія, але керівництво до дії.

«Економіко-філософські рукописи 1844 року» стали філософським підґрунтям для подальших праць Карла Маркса, які поступово трансформувалися з теоретичних міркувань у чітко сформульовану політичну програму. Разом із своїм однодумцем і товаришем Фрідріхом Енгельсом (1820–1895) Маркс розвинув ідеї, викладені в ранніх текстах, у більш радикальному напрямі. Їхня спільна праця, *«Маніфест Комуністичної партії» (1848)*, є не лише аналітичним оглядом стану класової боротьби, а й революційним заклик до дії. У цьому короткому, але надзвичайно потужному документі міститься не абстрактна філософія, а живий політичний імпульс, який спонукає до змін. Автори переконливо демонструють, що капіталізм, попри свою ефективність у розвитку продуктивних сил, неминуче породжує конфлікт, нерівність і дегуманізацію.

Маркс доводить, що в капіталістичному суспільстві не лише робітник є відчуженим від своєї людської сутності – змушений

продавати свою працю, втрачаючи себе як особистість, – але й **капіталіст** перебуває в стані духовного спустошення. Його воля до володіння всім позбавляє його здатності до глибоких почуттів. Він може купити задоволення, але не любов. У цьому сенсі обидві сторони – і гноблені, і гнобителі – є жертвами тієї самої системи. Маркс іронічно зазначає, що в умовах капіталізму навіть любов підпорядковується грошовим відносинам – «жінки спільні», бо і почуття, і тіла перетворюються на товар. Це показує граничний ступінь деградації людських взаємин у суспільстві, де **все підпорядковано логіці прибутку**.

Разом з тим Маркс не розглядає капіталіста і робітника як дві ізольовані протилежності, навпаки, вони **взаємозалежні**, але ця залежність є конфліктною за самою своєю природою. Робітник не може вижити без заробітної плати, а капіталіст – без додаткової вартості, яку йому приносить саме праця робітника. Проте інтереси цих двох класів – несумісні. Робітник прагне отримати більше, працюючи менше, тоді як капіталіст зацікавлений у зниженні витрат і підвищенні продуктивності. Такий **антагонізм класів** є визначальним для капіталістичних відносин і, згідно з логікою Маркса, може бути подоланий лише шляхом докорінної соціальної трансформації – **ліквідацією приватної власності на засоби виробництва**.

Оптимізм, з яким автори «Маніфесту» закликають до соціального оновлення, має своє продовження і в пізнішій праці Маркса – «*Kanital*» (1867). Ця фундаментальна економічна праця – не лише теоретичний аналіз капіталізму, а й викриття його механізмів експлуатації. Маркс показує, що **прибуток виникає з неоплаченої праці**, а саме з тієї частини робочого часу, яка перевищує необхідний для відтворення заробітної плати. Таким чином, **заробітна плата** виявляється не чесною компенсацією, а маскуванням експлуатації. Маркс ставить питання про те, що **економічна вартість створюється не капіталом, а саме працею**, отже, праця має бути центром соціального порядку, а не інструментом наживи.

Карл Маркс був не лише глибоким теоретиком, а й пристрасним діячем. Його філософія не була відстороненим спогляданням, вона завжди залишалася тісно пов'язаною з політикою, з практикою змін. У одинадцятій тезі про Фюєрбаха він коротко, але промовисто заявив: *«Філософи лише по-різному тлумачили світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його»*. Цей афоризм є квінтесенцією марксизму, філософія має стати дійовою силою, рушієм революції, інструментом усвідомлення несправедливості та її подолання.

Марксизм – це не просто теоретична система. Це візія майбутнього, в якій людство звільняється від відчуження, експлуатації, дегуманізації. Це проєкт суспільства, де праця буде творчою, де економічні й моральні стосунки не суперечитимуть одне одному, а людина не буде засобом, а стане метою. У цьому полягає глибинний гуманістичний пафос думки Маркса, який залишається актуальним і в нашому часі, коли людина знову ризикує втратити себе в світі машин, ринків, алгоритмів і надмірної раціоналізації.

3. Феноменологія та філософія екзистенціалізму

Феноменологія та філософія екзистенціалізму – це два взаємопов'язані філософські напрями, які виникли на межі XIX–XX століть як реакція на обмеження раціоналізму, позитивізму та метафізичних систем попередніх епох. Обидва ці підходи зосереджуються на **досвіді індивіда**, його безпосередньому бутті, на внутрішньому світі людини, суб'єктивності, свободі та сенсі існування, що робить їх особливо актуальними в умовах духовної кризи модерного світу.

Феноменологія (від грец. «те, що з'являється» і «вчення») виникла як філософський метод і водночас світоглядна установка завдяки працям **Едмунда Гуссерля (1859–1938)**. Основна ідея феноменології полягає в **прагненні до безпосереднього опису людського досвіду**, так, як він відкривається самій свідомості, без спотворень, упереджень, попередніх теоретичних

конструкцій. Гуссерль закликав «повернутися до самих речей», тобто до аналізу явищ у їхній «чистій даності», так, як вони переживаються. Для цього він запроваджує метод **феноменологічної редукції**, що означає «взяти в дужки» будь-які судження про реальність і зосередитися на самому акті сприйняття, на тому, як щось дане нам у досвіді. Свідомість у феноменології трактується не як річ, а як **інтенціональна структура** – вона завжди спрямована на щось, свідомість є свідомістю чогось. Завдяки такому підходу феноменологія досліджує не лише об'єкти, а й способи їхнього появи в досвіді.

Феноменологія справила величезний вплив на європейську філософію, зокрема на **філософію екзистенціалізму**, яка зробила акцент не на формальній структурі досвіду, а на внутрішньому драматизмі людського існування. **Екзистенціалізм** (від лат. *existentia* – «існування») – це філософія, що зосереджується на **унікальності й неповторності людського буття**, на екзистенційних ситуаціях страху, свободи, відповідальності, смерті, абсурду, самотності. Якщо феноменологія прагне до опису свідомості в її чистоті, то екзистенціалізм прагне показати людину в її **граничному стані**, в її боротьбі, в пошуках автентичності.

Екзистенціалізм має як релігійну, так і атеїстичну гілки. До перших належать, зокрема, **Серен К'єркегор (1813–1855)** – датський філософ, який вважав, що справжнє людське існування можливе лише через стосунок з Богом, через віру, яка перевершує раціональне. К'єркегор писав про «**стрибок віри**» як акт відчаю і водночас надії, коли людина кидається у прірву невизначеності, сподіваючись знайти сенс. Представником атеїстичного екзистенціалізму є **Жан-Поль Сартр (1905–1980)**. У його філософії людина постає як **радикально вільна істота**, яка існує перш ніж отримує будь-яку суть: «існування передуює сутності». Це означає, що людина не визначена наперед жодною природою,

долею чи Богом – вона створює себе через вибір, через дії, через відповідальність.

Мартін Гайдеггер (1889–1976) – важливий екзистенціаліст, який поєднав феноменологічний метод із екзистенційною тематикою, особливо у праці *«Буття і час»* (1927). Гайдеггер запровадив поняття **«екзистенціалів»**, тобто фундаментальних характеристик людського буття – страх, турбота, занепад тощо. Людське існування він описує терміном **«Dasein»** – буквально «тут-буття», тобто буття, яке ставить перед собою питання про буття. На думку Гайдеггера, **сучасна людина забула про буття**, втратила зв'язок із онтологічною основою світу і живе в буденності, розчинена у «вони» – в безособовому масовому існуванні. Повернення до автентичності, на його думку, можливе лише через усвідомлення кінцівки власного існування – **«бути до смерті»**, що пробуджує людину до запитання про сенс буття.

Тож феноменологія надає філософії новий метод – точний опис досвіду без теоретичних припущень, а екзистенціалізм робить цю методичку зняряддям аналізу глибоких життєвих ситуацій, в яких людина постає перед вибором, перед свободою, перед смертю. Обидва напрямки виступають проти абстрактних, системних і надто раціоналістичних підходів до розуміння людини, натомість наголошують на індивідуальності, неповторності, драматичності людського буття.

Актуальність феноменології та екзистенціалізму в сучасному світі не зменшується, особливо в умовах відчуження, втрати сенсу, автоматизації життя, соціального тиску. Вони повертають філософію до її первісного завдання – ставити питання про сенс буття людини, про її свободу, відповідальність і здатність творити себе у світі, що часто здається абсурдним. У цьому – глибокий гуманістичний сенс обох напрямів.

4. Герменевтика

Герменевтика – це філософський напрям, що зосереджується на **питанні розуміння**, а саме як ми тлумачимо тексти, події, явища культури, а в ширшому сенсі – сам світ. Історично герменевтика виникла як **мистецтво інтерпретації** – спершу біблійних текстів, згодом юридичних документів, літературних творів. Але в XX столітті вона перетворилася на **універсальну філософську дисципліну**, яка вивчає саму можливість розуміння, його умови, обмеження, структуру і процес.

Слово «герменевтика» походить від імені давньогрецького бога Гермеса – посланця богів, який передавав їхні послання людям. Герменевтика також має справу з передачею змісту, з «перекладом» сенсів з однієї епохи, мови, культури – в іншу. У класичному розумінні герменевтика була технікою, тобто набором правил, які допомагають правильно інтерпретувати текст. Але в сучасній філософії вона стала не просто методом, а способом мислення, розуміння не є нейтральною дією, воно завжди вбудоване у конкретний культурний і часовий контекст.

Засновником філософської герменевтики вважають **Фрідріха Шлейєрмахера (1768–1834)**, який першим поставив питання не лише про буквальний, а й про глибинний, психологічний сенс тексту. Він прагнув відновити єдність між автором і читачем, вважаючи, що правильне тлумачення – це **відтворення задуму автора**, проникнення у його внутрішній світ.

У **Ганса-Георга Гадамера (1900–2002)** герменевтика набуває зовсім іншого звучання. У своїй головній праці *«Истина і метод»* він доводить, що **розуміння – це не відтворення чужого сенсу**, а **зустріч двох горизонтів**: горизонту тексту (або події, традиції) та горизонту читача, інтерпретатора. Гадамер вводить поняття **«герменевічного кола»**, яке означає, що ми можемо зрозуміти ціле лише через частини, а частини – лише через ціле. Це означає, що тлумачення ніколи не є завершеним або остаточним – воно завжди відкрито до переосмислення.

Герменевтика в цьому сенсі – це не механічне декодування змісту, а жива участь у смисловій грі, де інтерпретатор є співтворцем значення. Гадамер підкреслює, що жодна людина не є «порожнім суб'єктом», який розглядає об'єкт з абсолютної дистанції. Ми завжди інтерпретуємо з певної традиції, в якій сформувалася наша мова, досвід, світогляд. Тому розуміння – це не тільки раціональний акт, а ще й історична подія, в якій зміст виникає заново.

Інший важливий мислитель, який вплинув на герменевтику, – **Мартін Гайдеггер**. У праці *«Буття і час»* він стверджує, що герменевтика – це не лише про тексти, а **про буття людини як такого**. Людське існування є завжди інтерпретуючим. Ми не просто є, ми завжди вже знаходимося в ситуації розуміння, в передрозумінні. Тобто **герменевтика стає онтологією** – вченням не про інтерпретацію текстів, а про структуру нашого буття як відкритості до світу. Це мислення, яке бачить у розумінні не техніку, а спосіб людської присутності в світі.

Вплив герменевтики помітний у різних сферах: літературознавстві, історії, праві, психології, культурології, богослов'ї. Її застосовують там, де потрібно інтерпретувати символи, традиції, культурні коди, мову жестів або навіть наукові теорії. Герменевтика показує, що **сенс не даний раз і назавжди** – він щоразу народжується в акті зустрічі, у відкритості, в діалозі.

Для сучасної людини герменевтика важлива тим, що вчить читати світ – не лише у прямому сенсі, а й метафорично. Вона розвиває мислення, здатне чути інше, розуміти чужий досвід, не знецінювати багатозначність. У добу інформаційної перенасиченості, конфліктів культур і мов, герменевтичне мислення є протиположністю сліпому буквалізму, пропаганді та однозначності. Це філософія, яка не диктує, а слухає. І саме тому вона така актуальна сьогодні.

5. Психоаналіз Зигмунда Фрейда

Психоаналіз Зигмунда Фрейда – це філософсько-психологічне вчення, що справило потужний вплив не лише на медицину й психотерапію, а й на філософію, літературу, мистецтво, соціальні науки. Заснований австрійським лікарем і мислителем **Зигмундом Фрейдом (1856–1939)**, психоаналіз став не просто методом лікування психічних розладів, а **цілісною теорією людської природи**, яка відкрила глибини несвідомого – того, що приховане від нашої свідомості, але визначає наші думки, емоції, поведінку та культуру загалом.

Фрейд розпочав свою професійну діяльність як невропатолог, однак швидко вийшов за межі медицини. У роботі з пацієнтами він помітив, що багато симптомів – паралічі, істерії, нав'язливі стани – не мали фізіологічного пояснення, але зникали після вербалізації певних спогадів або фантазій. Це привело його до революційної ідеї, що людина **не є прозорою для самої себе**, що в її психіці існує глибинний шар – **несвідоме**, де зберігаються витіснені спогади, бажання, конфлікти, насамперед сексуального й агресивного характеру.

Фрейд описує людську психіку як **структуру, що складається з трьох рівнів**: **«Я» (Ego)** – це свідомо частина, яка сприймає реальність, ухвалює рішення; **«Воно» (Id)** – первинна, інстинктивна, несвідомо сфера, що керується принципом задоволення і вміщує всі витіснені бажання; і **«Над-Я» (Super-Ego)** – внутрішній цензор, моральний інстант, що формує заборони, ідеали, сором, вину. Ці три сили перебувають у постійній напрузі, що породжує внутрішній конфлікт – основу людського психічного життя. Свідомість, за Фрейдом, – лише верхівка айсберга: **основна частина людського «Я» прихована в темряві несвідомого**.

Фрейдівський **метод психоаналізу** – це діалог між аналітиком і пацієнтом, у якому через **вільні асоціації, аналіз сновидінь, обмовки, витіснення** й інші механізми можна виявити приховані психічні змісти. Сни, наприклад, Фрейд трактує як

«королівський шлях до несвідомого», де у символічній формі з'являються заборонені бажання, переважно сексуального характеру. Один із ключових понять у цій теорії – **лібідо**, тобто психічна енергія, пов'язана з еротичним потягом, яка лежить в основі мотиваційного життя людини.

Особливу увагу Фрейд приділяв **дитячому досвіду**. Він стверджував, що особистість формується у перші роки життя, коли дитина проходить через **послідовні стадії психосексуального розвитку** (оральну, анальну, фалічну, латентну та генітальну). На цих етапах можуть виникати комплекси, які визначають поведінку дорослої людини. Найвідоміший серед них – **едипів комплекс**, що пов'язаний із несвідомим потягом дитини до одного з батьків та суперництвом з іншим.

Попри свою скандальну репутацію та численні критики, психоаналіз Фрейда виявився однією з найвпливовіших концепцій ХХ століття. Він не лише змінив уявлення про психіку, а й поставив людину в ситуацію радикального сумніву щодо самої себе. Людина, яка вважала себе раціональною істотою, виявилася залежною від невидимих імпульсів, бажань, страхів. У цьому сенсі психоаналіз є спадкоємцем філософського проекту самопізнання, але розширює його межі, вперше показуючи, що те, чого ми не знаємо про себе, визначає нас більше, ніж те, що знаємо.

Філософське значення психоаналізу виходить за межі психології. Він вплинув на екзистенціалізм (Ж.-П. Сартр, К. Ясперс), герменевтику, феміністську теорію, культурологію, кіно, літературну критику. Фрейдівське бачення людини як істоти конфліктної, суперечливої, що носить у собі темні бажання і прагнення – стало символом доби модернізму, яка втратила віру в прозорість розуму й об'єктивність науки.

Фрейд неодноразово наголошував, що **мета психоаналізу – не зробити людину щасливою, а допомогти їй стати свідомішою**, розпізнати власні внутрішні мотиви та взяти за них

відповідальність. Він вважав, що шлях до свободи лежить не через ідеалізацію себе, а через чесний погляд на власну несвідомість. Психологія у цьому сенсі – це не лише терапія, а й етичний проєкт, у якому людина вчиться бути собою – в усій складності, недосконалої, багатомірності.

У ХХ столітті з'явилося багато учнів і критиків Фрейда – Карл Юнг, Альфред Адлер, Жак Лакан – які переосмислювали його ідеї. Фрейд першим наважився подивитися в темряву людської душі й зробити це науковим завданням. І тому його психологія – це не просто метод, а філософія людської глибини, яка залишається актуальною і сьогодні.

6. Артур Шопенгауер - «песимістична» філософія

Артур Шопенгауер (1788–1860) – німецький філософ, один із найяскравіших і найвпливовіших представників філософського песимізму в європейській традиції. Його вчення, що поєднує елементи німецького ідеалізму, інтуїції індійської філософії та глибокий психологізм, постало як радикальний виклик просвітницькому оптимізму та раціоналізму. Шопенгауер вважав, що **світ, яким ми його сприймаємо, не є таким, яким він є насправді**, а лише «уявленням», що формується нашою свідомістю. Цю тезу він розвиває у своїй головній праці *«Світ як воля і уявлення» (1819)*.

На відміну від Іммануїла Канта, який вважав, що за межами нашого досвіду існує річ у собі, але вона нам недоступна, Шопенгауер намагався проникнути до самої суті цієї речі у собі. Він стверджував, що її природа – це воля, але не раціональна, цілеспрямована воля людини, а сліпа, ірраціональна сила, яка прагне до самозбереження, до продовження життя, до задоволення, але не має остаточної мети. Світ є втіленням волі, і тому в його основі лежить не розум, не гармонія, а неспокій, страждання, боротьба. Усі живі істоти, включно з людиною, – це форми, через які ця воля проявляється.

Шопенгауер формулює одну з головних тез свого вчення – **життя – це страждання, а щастя – лише ілюзія**, короткочасна перерва між двома болями. Людина страждає, коли не має того, чого бажає, але щойно здобуває – приходить нудьга або нове бажання. Воля – це вічне прагнення без спокою, тому справжнього задоволення досягти неможливо. У цьому полягає **песимістична суть філософії Шопенгауера**. Буття не є ні благим, ні розумним – воно є постійною жадобою, конфліктом, розчаруванням.

Водночас його песимізм не є пасивним нігілізмом. Шопенгауер, як і Будда, вбачає шлях до порятунку у **відмові від бажання**. Людина, яка усвідомлює ілюзорність волі, може поступово **звільнитися від її влади**, знаходячи вищу форму існування у **відстороненні, співчутті, мистецтві та аскетизмі**. Особливу роль у цьому процесі відіграє **музика**, яку Шопенгауер вважав безпосереднім відображенням волі – не її зображенням, а самою волею в звуках. Саме тому музика для нього – найвища з усіх мистецьких форм, здатна тимчасово визволити людину від страждання.

Життя самого Шопенгауера, як і його філософія, було позначене самотністю, критикою та ізоляцією. Він народився в купецькій родині в Данцігу (Гданськ), отримав добру освіту, подорожував Європою, вивчав класиків, східну філософію, медицину та природознавство. Його батько покінчив життя самогубством, що залишило глибокий слід у душі юного Артура. Шопенгауер конфліктував із матір'ю – відомою письменницею, не підтримував стосунків з родиною, не мав учнів і довгий час залишався маловідомим. Його лекції у Берлінському університеті відвідували лічені слухачі, адже вони збігалися в часі з виступами Гегеля, якого Шопенгауер зневажав і вважав «шарлатаном».

Лише у другій половині життя, ближче до старості, філософ почав здобувати визнання. Його твори перекладалися, обговорювалися, викликали захоплення у письменників (Толстой, Достоевський, Томас Манн), художників, музикантів

(особливо Ріхарда Вагнера), а згодом – і в філософських школах кінця XIX – початку XX століття. Ідеї Шопенгауера стали підґрунтям для багатьох напрямів сучасної філософії, зокрема екзистенціалізму, філософської антропології, психоаналізу (його вплив визнавав Зигмунд Фрейд), а також нігілізму й критики розуму.

Філософія Шопенгауера кидає виклик ілюзії прогресу, комфорту, поверхового оптимізму, нагадуючи, що життя – не просто шлях до щастя, а випробування, яке вимагає мудрості, дистанції, внутрішньої дисципліни. У цьому песимізм Шопенгауера є глибоко гуманістичним – він визнає біль як умову гідності, співчуття як єдиний моральний шлях, а філософію – як спробу вийти за межі безглуздя буденності до тихої внутрішньої свободи.

7. «Оптимістична» філософія Фрідріха Ніцше

Фрідріх Ніцше (1844–1900) – німецький філософ, поет, філолог, мислитель, який своїми ідеями здійснив радикальний переворот у європейській філософії, піддавши сумніву самі засади західної культури. Його філософія часто сприймається як провокативна, нищівна, навіть нігілістична. Однак, попри руйнівний пафос, Ніцше не лише критикує – він **утверджує нове бачення життя**, яке можна назвати **оптимістичним у глибокому, екзистенційному сенсі**, це філософія сили, творчості, життєствердження, подолання, перетворення болю на сенс.

Біографія Ніцше пронизана драмою. Народився в невеликому містечку Реккен поблизу Лейпцига в лютеранській родині пастора, який помер, коли хлопчику не було й шести років. Це стало першим ударом у його житті. Навчався у престижних школах, студіював класичну філологію в Бонні та Лейпцигу. У віці лише 24 років отримав кафедру в Базельському університеті, ставши одним із наймолодших професорів у Європі. Проте його академічна кар'єра була недовгою – через хронічну хворобу

(ймовірно, сифіліс, що вражав нервову систему) він достроково пішов у відставку. Останні одинадцять років життя провів у стані психічної недієздатності після нервового зриву в Турині. Його творчість, попри складну мову й фрагментарність, стала **однією з основ філософії ХХ століття**.

Ніцше вважав, що європейська культура перебуває в глибокій духовній кризі. У своїх працях, зокрема *«Весела наука»*, *«Так говорив Заратустра»*, *«Антихрист»*, *«По той бік добра і зла»*, він формулює ідею **«смерті Бога»** – не в сенсі релігійного атеїзму, а як **втрати віри в абсолютні істини**, в метафізичні основи буття, в мораль, засновану на позачасових принципах. Це не знищення Бога фізично, а **втрата довіри до ідеї об'єктивного сенсу**, яка століттями була опорою західної культури. На зміну віри приходять **нігілізм** – стан, коли старі цінності вже не працюють, а нові ще не створені. Але Ніцше – **не просто критик**, він мислитель, який шукає відповідь на запитання: *що далі?*

Цією відповіддю стає **ідея надлюдини** – нового типу людини, яка **створює власні цінності**, не спирається на зовнішні авторитети, не шукає істину в трансцендентному, а вкорінена в земне життя. Надлюдина – це не деспот і не герой, а творець, який приймає життя в усій його суперечливості, стражданні, випадковості. Цей ідеал доповнюється ідеєю «вічного повернення» – припущенням, що все, що ми переживаємо, колись станеться знову, і так безмежно. Це радикальний виклик. Чи хотів би ти прожити своє життя ще раз, точно так само? Якщо так – значить, твоє життя має сенс. Якщо ні – час змінювати його. Вічне повернення – це етичний експеримент, що вимагає повного прийняття життя як воно є.

Філософія Ніцше – це **не заперечення життя, а його радикальне ствердження**. Він різко критикує християнську мораль, яку називає «мораллю рабів», бо вона підносить слабкість, жертовність, покору, натомість принижує силу, волю, життєву енергію. На його думку, така мораль є результатом образи слабого на сильного, спробою виправдати власну

безсилість, перетворивши її на «чесноту». Натомість Ніцше прославляє «волю до влади» – не як домінування над іншими, а як внутрішню силу творити, змінювати, перебудовувати себе й світ.

Оптимізм Ніцше – не в очікуванні щастя, не в ілюзіях, а у вмінні жити без ілюзій. Це тверда радість буття, яке не має зовнішньої гарантії, але має безмежні внутрішні можливості. Людина не отримує сенс від Бога, держави чи системи – вона сама є сенсотворцем. Вона не жертва долі, а митць власної долі. І саме ця ідея – що життя не треба терпіти, його треба створювати – робить філософію Ніцше не руйнівною, а визвольною.

Ніцше не створює системи. Його стиль – афористичний, художній, поетичний. Він писав «молотом», як сам казав, – не щоб розбити, а щоб висікати іскри думки. Його твори сповнені пристрасті, іронії, болю, радості, гніву – це не академічна філософія, а мислення, яке живе і палає. Він пророкував, що ХХ століття стане добою духовної перебудови – і не помилився. На нього спиралися й Сартр, і Камю, і Гайдеггер, і психоаналітики, і художники, і революціонери, й анархісти. Його ідеї викривляли, спрощували, навіть зловживали ними (особливо в політиці), але живе ядро його думки залишилося, людина має стати тим, ким вона є, і жити не в страху перед вічним, а в радості моменту, у чесності з собою, у любові до життя – навіть якщо воно сповнене болем.

Філософія Ніцше – це оптимізм сильної людини, яка не просить полегшення, не чекає спасіння, а сама стає джерелом світла в темряві. Це філософія відваги бути, і саме тому вона й досі надихає.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягав головний світоглядний конфлікт між позитивізмом і філософією гуманітарного спрямування у ХХ столітті?
2. Як Маркс визначав феномен відчуження та які його форми

він виокремлював?

3. У чому суть критики позитивізму з боку Поля Фейєрабенда?

4. Як феноменологія визначає суть пізнання та яким є її метод?

5. У чому полягає головна ідея екзистенціалізму щодо природи людського буття?

6. Що таке герменевтика, і як вона вплинула на розуміння тексту й культури в цілому?

7. Яке місце несвідомого займає у психоаналізі Зигмунда Фрейда?

8. У чому полягає песимізм Артура Шопенгауера та як він пояснює суть людського страждання?

9. Як Ніцше тлумачить поняття «смерть Бога» та «надлюдина»?

10. У чому полягає «оптимізм» філософії Ніцше, попри його критику моралі та релігії?

ТЕМА 10. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

1. Особливості української філософії

2. Філософська думка Київської Русі й доби Відродження

3. Філософія Просвітництва. Особливості філософії киево-могилянців.

4. Філософські погляди Г.Сковороди

1. Особливості української філософії

Українська філософія має свою глибоку й унікальну історію, що формувалася на перехресті Сходу й Заходу, християнства й язичництва, гуманізму й боротьби за гідність. Вона не зводиться до абстрактного міркування чи побудови універсальних метафізичних систем, як це характерно для західної традиції. Українська філософія – **це філософія життя, духу, гідності та**

свободи, тісно пов'язана з історичною долею народу, його стражданнями, боротьбою, моральним самозаглибленням. Вона не мислиться без категорій совісті, істини, духовного шляху.

Однією з ключових особливостей є її **екзистенційний і моральний характер**. Українські мислителі не будували абстрактних схем буття, але завжди намагалися відповісти на конкретні запити часу. Що означає бути людиною? Яка природа добра і зла? Як жити достойно в умовах неволі? Як поєднати волю до істини з прагненням до свободи?

Інша важлива риса – **тяжіння до християнського світогляду**, в основі якого – біблійна антропологія, ідея духовного покаяння, глибина внутрішньої боротьби між гріхом і світлом. Багато українських філософів, починаючи від княжої доби і до XIX століття, поєднували філософське мислення з богослов'ям, етикою, педагогікою, що надає філософії морально-настановчого, просвітницького характеру.

Також варто зазначити **поетичну, художню природу української філософії**. Вона часто не реалізується у формі систематичних трактатів, а виявляється через листи, діалоги, поезію, проповіді, фольклор. Наприклад, філософія Григорія Сковороди – це не суха логіка, а жива мудрість, що дихає притчами, символами, мовою серця. У Тараса Шевченка глибина філософського осмислення світу передається через вірші, наповнені болем і надією.

Історично українська філософія завжди розвивалася в умовах історичних випробувань – бездержавності, колоніального гноблення, релігійних переслідувань, знецінення культури. Але саме ці обставини формували філософію спротиву, внутрішньої свободи, вірності правді, які стали її постійною домінантою.

Нарешті, українська філософія – це **філософія відкритості**, яка ніколи не була замкненою чи догматичною. Вона творчо засвоювала впливи античності, Візантії, латинського Заходу, німецької класики, російського релігійного ренесансу, і водночас зберігала свою самотність.

Українська філософія – це не просто історія думок, а **шлях серця, совісті й пошуку сенсу**, що ніколи не переривався, навіть у найтемніші історичні часи.

2. Філософія Київської Русі й доби Відродження

Філософія Київської Русі формувалася в контексті християнського світогляду, який прийшов на українські землі з Візантії після хрещення Русі у 988 році. Це був потужний цивілізаційний поворот, разом із християнською релігією княжа держава засвоїла нові моделі культури, освіти, духовності. Візантійська традиція не відокремлювала філософію від богослов'я, а отже, **філософія в Київській Русі була перш за все богословсько-етичною** – вона осмислювала людину як образ Божий, говорила про свободу волі, гріх, покаєння, шлях до спасіння.

Визначним пам'ятником доби є *«Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона*, яке було не лише зразком риторики, а й глибокою філософською спробою осмислити співвідношення людського й Божественного закону, історії та вічності. У творі стверджується, що благодать Христова важливіша за Мойсеевий закон, а отже – головне у людині не страх перед покаранням, а внутрішня віра, любов, світло духу. Це був глибоко гуманістичний жест.

Іншим джерелом філософських ідей були **літописи** (зокрема, *«Повість врем'яних літ»*), в яких спроби раціонально осмислити хід історії поєднувались із біблійною інтерпретацією подій. Літописець не лише фіксував факти, а й шукав у них сенс, урок, моральну закономірність. Філософія тут – це **думання над долею народу**, над тим, як пов'язане минуле з майбутнім, як вибір правителя впливає на духовний стан країни.

У період пізнього середньовіччя та доби Відродження (XIV–XVI ст.) українські землі пережили нове піднесення інтелектуального життя. Пожвавлюються зв'язки із Заходом, зокрема з Польщею, Чехією, Литвою, Італією. Засновуються

школи, братства, з'являються переклади з латини й грецької мови, відбувається поступовий вихід філософської думки за межі богослов'я. Людина починає осмислюватися не тільки як «раб Божий», а як творець, особистість, носій честі й гідності.

Визначальною рисою цього періоду є поєднання християнської традиції зі світськими гуманістичними ідеями, зокрема з ідеалами Відродження: гідність особистості, значущість освіти, право на інтелектуальну свободу. Прикметною подією стало створення **Острозької академії (1576)** – першого вищого навчального закладу східнослов'янського світу, де студенти вивчали «сім вільних наук»: граматику, діалектику, риторику, арифметику, геометрію, астрономію й музику. Саме тут формується перше покоління українських інтелектуалів-гуманістів, які не лише читали Арістотеля, а й осмислювали Біблію з філософської точки зору.

У центрі морально-етичних вчень філософії Київської Русі була проблема вічної боротьби між добром і злом. Цю ключову ідею розвивали визначні київські мислителі й духовні авторитети – митрополит Іларіон, Феодосій Печерський, літописець Нестор, Никифор, Володимир Мономах, Климент Смолятич, Кирило Туровський, Данило Заточеник та інші. Водночас із моральною проблематикою активно розвивався історіософський підхід, що полягав в осмисленні долі власного народу у широкому контексті загальнолюдської історії.

Показовою у цьому сенсі є творчість митрополита Іларіона, автора знаменитого «Слова про Закон і Благодать». У цьому творі проголошується ідея рівності всіх народів перед Богом, адже всі мають право на спасіння, незалежно від того, коли саме вони прийшли до віри. Іларіон протиставляє Старий Завіт – Закон, що розділяє народи, – Новому Завіту – Благодаті, яка дарується всім. Таким чином, у його працях народжується оригінальна концепція історії як поступального руху від рабства до свободи. Іларіон уперше в українській філософській традиції формулює патріотичну інтерпретацію історії, в якій християнин

зобов'язаний відповідати не лише перед Богом, а й перед власним народом.

Ідеї Іларіона продовжує **чернець Нестор**, автор *«Повісті минулих літ»*, визнаний «батьком руської історії». Глибокі моральні та філософські міркування також містить *«Повчання»* Володимира Мономаха, що закликає до справедливості, скромності й самовідданого служіння державі. У творі *«Моління»* Данила Заточеника (кін. XII – поч. XIII ст.) утверджується першочерговість розуму і мудрості перед фізичною силою, славою чи статусом. Розум, за Данилом, – це дар Божий, але істинна сутність людини – це серце як джерело морального вибору та краси. Мудрість і краса укріплюють серце, і саме вони формують гармонійну особистість.

Філософська культура Київської Русі була цілісною, оригінальною, глибоко емоційною. Після занепаду Київської держави у XIII ст. і в умовах входження українських земель до складу Литовського князівства, а згодом Речі Посполитої, духовне життя зазнало змін. Проте, попри зовнішній тиск, українська культура вступила у творчий діалог із європейською. В епоху Відродження (XVI – поч. XVII ст.) на українських теренах поширюються гуманістичні й реформаційні ідеї, з'являються філософські твори релігійного, історичного та народно-фольклорного характеру, позначені високою національною самосвідомістю.

Серед мислителів раннього Відродження виділяються **Юрій Дрогобич, Павло Русин, Станіслав Оріховський-Роксолан**, які навчались у найпрестижніших університетах Європи. Вони розробляли ідеї гуманізму, підкреслюючи цінність земного життя, гідності особистості та ролі освіти. Зокрема, Оріховський відстоював ідею «освіченого абсолютизму» – влади, яка поєднує силу і мудрість, розум і моральність.

У другій половині XVI – на початку XVII ст. український народ зіштовхнувся з небезпекою культурної асиміляції та окатоличення. У відповідь на це активізувались православні

братства, особливо Львівське Успенське братство, діячі якого започаткували професійну філософію як навчальну дисципліну. Значний внесок у розвиток філософії зробили викладачі та вихованці **Острозької академії** – **Герасим Смотрицький, Христофор Філалет, Василь Суразький, Клірик Острозький, Ян Лятос, Іван Вишенський** та інші. Їхні твори відзначалися глибокою полемічністю та захистом православної ідентичності в умовах релігійної боротьби.

На противагу їм виступали уніатські мислителі – **Іпатій Потій, Касіян Сакович, Адам Кисіль, Мелетій Смотрицький** – які прагнули церковного примирення і підтримували унію з Римом. Ідею синтезу Сходу і Заходу особливо послідовно розвивав **Петро Могила**, ініціатор створення **Києво-Могилянської колегії**, яка стала осередком формування новітньої української філософії в добу Просвітництва.

Період Київської Русі та епоха Ренесансу в Україні стали підґрунтям для формування глибокої, багатогранної й історично свідомої філософської традиції, яка розвивалася попри зовнішні виклики, завжди зберігаючи гуманістичний, моральний і духовний вектор.

Цей період готує ґрунт для появи Києво-Могилянської академії, а отже – для майбутньої української філософії Просвітництва. Але вже тут зароджується особливий тип філософствування – морально-наставницький, духовно-героїчний, водночас критичний і гуманістичний, який стане характерним для всієї подальшої української традиції.

3. Філософія Просвітництва. Особливості філософії києво-могилянців

Філософія українського Просвітництва нерозривно пов'язана з діяльністю Києво-Могилянської академії – першого вищого навчального закладу європейського типу на теренах України. Саме тут вперше на українському ґрунті формується цілісна

система світської філософської освіти, яка, хоч і залишалася у тісному зв'язку з богослов'ям, проте щораз більше розширювала горизонт мислення, відкриваючи студентам і викладачам європейські досягнення в логіці, метафізиці, етиці, риторичі, політиці та природничих науках. Академія стала центром інтеграції східнохристиянської інтелектуальної традиції з латинською філософією, в якій були присутні ідеї Аристотеля, Томи Аквінського, Августина, Дунса Скота, Гоббса, Декарта, Бекона, Локка та ін.

Період киево-могилянського Просвітництва (XVII–XVIII ст.) позначений глибоким пошуком нової філософської мови для осмислення людини, світу і Бога. Поступово увага мислителів зміщується від суто богословських тем до питань природи, пізнання, суспільного устрою, моралі. Особливе місце належить формуванню антропоцентризму – визнанню людини активним і вільним суб'єктом, здатним до моральної відповідальності та пізнання. Релігійна віра при цьому не заперечується, однак втрачає виняткову монополію на істину – поруч із нею з'являється світло розуму.

Інокентій Гізель (1600–1683) – один із провідних філософів академії, ректор академії, автор «Синопису» – першого підручника з історії України. Його учень і наступник, **Йоаникій Галятовський**, прославився як релігійний полеміст, проте в його творах простежується глибокий інтерес до моральної філософії та риторики. Значний вплив на формування філософської думки справив **Лазар Баранович**, який приділяв особливу увагу проблемі свободи волі й гідності людини. У творах **Симеона Полоцького** та **Феофана Прокоповича** філософія поєднується з поезією, педагогікою, богослов'ям і політичною теорією.

Особливо вагоме місце у філософії Просвітництва належить **Феофану Прокоповичу (1681–1736)** – одному з найосвіченіших мислителів свого часу. Він навчався у Києві, Римі, Гальському і Падуанському університетах, а згодом став ректором Києво-Могилянської академії. Прокопович вважався духовним

наставником царя Петра I, і саме він був автором багатьох реформ у сфері освіти, церковного устрою та законодавства. Його твір «Філософія» був першим в Україні систематичним курсом філософії, який включав логіку, натурфілософію, метафізику, етику та політику. У його підході відчутно вплив раціоналізму й деїзму. Бог не втручається постійно у світ, бо він розумно створений і діє за законами природи. Прокопович активно пропагував ідею **освіченого абсолютизму**, у якому поєднується авторитет влади й моральна відповідальність правителя перед народом.

Філософія києво-могилянців сформувала нову інтелектуальну еліту, здатну не лише обороняти віру, а й осмислювати політичні, етичні та наукові виклики свого часу. Саме тут зародилася українська традиція світського філософування, яка поєднувала глибоку релігійну свідомість із відкритістю до європейських форм мислення. Це був період надзвичайного духовного зростання – доба, коли філософія вперше в Україні перестала бути лише церковною проповіддю, а стала школою вільної думки.

4. Філософські погляди Г.Сковороди

Серед **Григорій Савович Сковорода (1722–1794)** – айталановитіший вихованець Києво-Могилянської академії. Постать філософа настільки яскрава й оригінальна, що його не можна повністю вписати в жоден з філософських напрямів своєї епохи. Він – самобутній український мислитель, поет, мандрівник, педагог і духовний подвижник. Його життя перетворилося на філософський приклад – **втілення вчинкової мудрості**, коли кожен крок і вибір були узгоджені з ідеєю внутрішньої свободи та істинного покликання.

Народився Сковорода в селі Чорнухи на Полтавщині в небагатій козацькій родині. Навчався у Києво-Могилянській академії, де вивчав богослов'я, риторику, поезику, латинську, грецьку та старосврейську мови, цікавився античною

філософією, зокрема Платоном, стоїками, а також творами християнських містиків. Не закінчивши академії, вирушив у подорожі, спершу виконував обов'язки співака в імператорській капелі в Петербурзі, потім багато мандрував Угорщиною, Словаччиною, Австрією – тобто мав безпосередній контакт із західноєвропейською культурою.

У 1750–1760-х роках Сковорода повертається в Україну й починає викладати в Переяславському, а потім у Харківському колегіумах. Проте він невдовзі залишає офіційну викладацьку діяльність, бо його система освіти – діалогічна, неформальна, духовно орієнтована – суперечила панівній схоластичній традиції. З того часу він обирає шлях **мандрівного філософа**. Ходив пішки від маєтку до маєтку, від села до села, від учня до учня, проповідуючи свою філософію життя, писав трактати, байки, листи. Сковорода став **українським Сократом**, бо навчав не в академічних аудиторіях, а простою мовою, через притчі, бесіди, роздуми про душу та долю.

Центральним поняттям філософії Сковороди є ідея «спорідненої праці». Це глибоко антропологічне вчення, яке стверджує, що кожна людина має від природи свою унікальну суть, свій дар, свою істинну природу. Щастя полягає в тому, щоб знайти і реалізувати цю природу, тобто займатися тим, до чого лежить душа. **«Шукайте те, що ваше»** – цей заклик Сковорода протиставляє механічному наслідуванню моди, чужих зразків чи нав'язаних суспільством ролей. Праця, яка відповідає природі людини, очищає й вивільняє її душу, вона дає спокій, гармонію й радість – навіть у бідності. Натомість праця, що суперечить покликанню, веде до внутрішнього розриву, до фальші, рабства, деградації.

Вихідною точкою його філософування є **ідея двох світів** – видимого (зовнішнього) й невидимого (внутрішнього). Сковорода продовжує гностичну й неоплатонічну традицію. Істинне буття – це не фізичний, змінний, тимчасовий світ, а **вічна духовна реальність**, прихована в серці людини. Усе зовнішнє –

лише символ, тінь, вказівка на щось більше. Саме тому таку вагу у його творчості мають **алегорії, байки, притчі**. Він мислить не абстрактними схемами, а живими образами, метафорами, які ведуть душу до прозріння. Він не тлумачить життя, як механізм, а як **таємницю, що розкривається через внутрішнє відкриття істини**.

Сковорода розвиває також **ідею «внутрішньої свободи»** – не як політичної або соціальної категорії, а як стану душі. Людина може бути вільною навіть у неволі, якщо вона живе у злагоді зі своєю совістю, з Богом, із собою. Водночас можна бути рабом, сидячи на троні, якщо тебе пожирає гординя, жадоба, страх. Ця філософія – про **самовдосконалення через пізнання себе**, а не через зміну обставин.

Сковорода категорично заперечував зовнішню пишність, матеріальну залежність, показову побожність, критикував духовенство, що жило розкішно. Його християнство – це **внутрішнє аскетичне, натхненне вчення**, близьке до містицизму. Його Бог – це не пануючий суддя, а світло істини, любові й добра всередині людини.

Помер Сковорода в дорозі – так, як і жив. Зупинився на ночівлю у селі Іванівка на Слобожанщині, попрощався з господарями, попросив викопати собі могилу й сказав: *«Світ ловив мене, та не впіймав»*. Ці слова написані на його надгробку і є моральним підсумком цілого життя, присвяченого внутрішній свободі, мудрості та любові до істини.

Запитання для самоконтролю

1. Які риси відрізняють українську філософію від західноєвропейської?
2. У чому полягає зв'язок української філософії з християнським світоглядом?
3. Яку роль у формуванні філософської традиції відіграла морально-етична проблематика?
4. Які ідеї містяться у «Слові про Закон і Благодать»

митрополита Іларіона?

5. Чим філософія Данила Заточника відрізняється від богословської традиції?

6. У чому полягає внесок Юрія Дрогобича до розвитку гуманістичної філософії в Україні?

7. Які філософські дисципліни викладалися в Києво-Могилянській академії?

8. У чому полягала оригінальність поглядів Г.Сковороди на людину і її щастя?

9. Яку ідею заклав Сковорода у вчення про споріднену працю?

ТЕМА 11. УКРАЇНЬСЬКА ФІЛОСОФІЯ ХІХ – ХХ СТ.

1. Особливості української філософії ХІХ – ХХ ст.

2. Філософські ідеї Миколи Гоголя

3. Філософія Пантелеймона Куліша

4. Філософські погляди Тараса Шевченка

5. Філософія Олександра Потебні

6. Філософські погляди Памфіла Юркевича

7. Філософські переконання Івана Франка

8. Філософія Володимира Вернадського

9. Філософські погляди Дмитра Чижевського

10. Політико-філософські ідеї В'ячеслава Липинського

1. Особливості української філософії ХІХ – ХХ ст.

Українська філософія ХІХ–ХХ століття характеризується **посиленням гуманістичного, екзистенційного, історіософського та національного виміру.** В умовах бездержавності українського народу, репресій, імперського тиску з боку Росії та Австро-Угорщини, філософія набуває чітко вираженого екзистенційного й визвольного характеру. Мислення стає знаряддям боротьби за свободу, за право бути собою – як

особистістю, так і народом. У центрі – **людина**, її гідність, духовність, зв'язок із рідною мовою, культурою, землею.

Особливості української філософії XIX–XX століть полягають у її глибокому зв'язку з історичним, національним і культурним розвитком українського народу, а також у поєднанні західноєвропейських філософських ідей із національними традиціями. Цей період позначений боротьбою за національне відродження, розвитком соціальної думки, інтересом до проблем особистості, свободи, історії, сенсу буття й етики.

Насамперед слід підкреслити, що українська філософія XIX–XX ст. формувалась у контексті **великої соціально-політичної нестабільності** – українські землі були розділені між Російською та Австро-Угорською імперіями, а згодом потрапили під вплив більшовицького, радянського тоталітарного режиму. У зв'язку з цим українська філософська думка розвивалась у **трьох головних середовищах**: у самій Україні (в умовах колоніальної або радянської залежності), у Західній Україні (в умовах польського, а пізніше радянського панування), а також в **еміграції** (діаспорі), де філософи мали більшу свободу висловлювати ідеї про національну самобутність, християнську традицію, людину і культуру.

Однією з ключових особливостей філософії цього періоду є **національна ідентичність** як стрижнева тема. Українські мислителі прагнули осмислити ідею нації, її духовне покликання, історичну долю та місце в європейській цивілізації. Це яскраво проявилось у творчості **Памфіла Юркевича**, який наголошував на значущості внутрішнього світу особистості, душевного і морального досвіду. Його філософія серця стала важливою альтернативою абстрактному раціоналізму.

У XIX столітті особливу роль відіграла **філософія українського романтизму**, в якій поєднувалися народницькі, просвітницькі та християнсько-етичні ідеї. Мислителі, такі як **Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров**, не були професійними філософами, але їхня творчість містила

глибокий світоглядний, морально-етичний та екзистенційний зміст. Через поезію, історіософію та публіцистику вони формували філософію української свободи, людської гідності, християнської етики, протиставляючи їх імперському насильству й приниженню.

У ХХ столітті особливого значення набула **екзистенційна та персоналістська орієнтація**, яка знайшла яскравий вираз у творчості **Миколи Бердяєва** (хоч він асоціюється з російською філософією, мав українське походження), а також **Дмитра Чижевського, Володимира Зеньковського, Івана Багряного, Євгена Маланюка, Івана Мірчука, Василя Липинського** та інших представників еміграційної філософії. Їхні погляди формувались на перехресті християнського світогляду, феноменології, неотомізму, екзистенціалізму й соціального персоналізму. Центральними темами ставали духовна свобода, гідність особи, криза цивілізації, трагедія насильства і тоталітаризму, єдність культури та моралі.

Особливістю української філософії ХХ ст. є також **зв'язок філософії з політичним мисленням**, адже в умовах бездержавності українські мислителі зверталися до тем самовизначення, народовладдя, духовного лідерства, культури як чинника націтворення. Наприклад, **В'ячеслав Липинський** осмислював політику як шлях служіння нації, а не як боротьбу за владу, наголошував на елітарній відповідальності та моральному авторитеті провідників суспільства.

Важливо також зазначити, що в радянський період українська філософія була обмежена рамками **марксистсько-ленінської ідеології**, що призвело до репресій проти інакодумців, цензури, догматизму. Незважаючи на це, в межах офіційної академічної філософії (зокрема, в Інституті філософії АН УРСР) працювали мислителі, які намагались розвивати філософську думку в межах дозволеного – **Павло Копнін, Мирослав Попович, Володимир Шинкарук, Сергій Кримський** та інші.

На завершення, філософія XIX–XX століть в Україні – це багатомірне явище, що охоплює пошуки національної ідентичності, християнської етики, особистісного буття, культури, історії та свободи. Її особливість полягає у поєднанні глибокого гуманізму, філософії серця та історичної відповідальності з актуальними питаннями буття особи, народу й культури в умовах драматичних перетворень українського суспільства.

2. Філософські ідеї Миколи Гоголя

Микола Гоголь (1809–1852) – видатний письменник і мислитель, який у своїй творчості поєднав містичну, християнську та морально-філософську рефлексію. В основі його філософії – **ідея духовного відродження людини** через страждання, покаяння, боротьбу з гріхом. У трактаті «Вибрані місця з листування з друзями» Гоголь наголошує на необхідності **внутрішньої християнської роботи над собою**, а в художніх творах показує трагізм душевного розладу в умовах аморального суспільства. Хоча Гоголь писав російською, він залишався глибоко пов'язаним із українським духом, фольклором, народною мораллю.

Філософські ідеї Миколи Гоголя виявляються не лише у його художній творчості, а й у спеціально присвячених творах, зокрема «Сповіді автора», «Вибраних місцях з листування з друзями», а також у його листах. Центральною для нього є проблема духовного розвитку людини. Шлях до глибин душі, за Гоголем, лежить через процес самопізнання – лише зрозумівши самого себе, людина здатна відчувати душі інших. Як і Григорій Сковорода, Гоголь вважав, що кожному від Бога дарований унікальний талант, покликання до певної праці, яка визначає його місце в світі. І той, хто знехтує цим даром, хто «закопає талант у землю», понесе за це духовну відповідальність. Особливе значення Гоголь надає внутрішній красі особистості, яку легко втратити через дрібні провини, незначні відступи від правди і

добра. У своїй сатиричній творчості він викриває моральну порожнечу, жорстокість і внутрішню нікчемність людини. Часто в його образній системі постає чорт – як уособлення потворності, зла, морального занепаду, тобто як повна протилежність Божому началу.

3. Філософія Пантелеймона Куліша

Пантелеймон Куліш (1819–1897) – культурний діяч, письменник і мислитель, один із перших, хто заговорив про **українську філософію історії** як про націю, яка повинна пізнати саму себе. У своїх працях Куліш відстоював **ідею історичного примирення**, віру в культурне оновлення через працю інтелігенції та моральну самоосвіту народу. Він бачив духовне завдання українців не лише у боротьбі, а у **творенні нової гуманної цивілізації**, де релігійні та національні цінності поєднуються.

Філософія Пантелеймона Куліша пройнята прагненням до духовного і культурного відродження України, хоча сама її суть нерідко сприймається як суперечлива й отримала назву **«хуторянська філософія»**. У його поглядах український народ розглядається передусім як **етнографічна спільнота**, а не як сформована політична нація. Саме тому Куліш вбачає основу національного самоусвідомлення не в політичних проєктах чи революціях, а в культурі, просвіті, моральному вдосконаленні.

Як типовий романтик, Куліш ідеалізує минуле, захоплюється традиціями, звичаями, народною піснею й поетизує сільське життя. На його думку, саме в селі зберігається **справжня «простота» і щирість**, що протистоїть штучності, егоїзму й духовному розпаду міської цивілізації. Він вірить, що відновлення нації можливе лише через повернення до **витоків народної душі**, через відродження **мови, моралі, побуту**, а отже, закликає до духовного усамітнення, символічного «втечі на хутір». Його філософія – це радше етична програма, побудована

на неприйнятті революційних потрясінь і орієнтації на повільне, глибоке оновлення через культуру, традицію, просвіту.

4. Філософські погляди Тараса Шевченка

Тарас Шевченко (1814–1861) – не тільки поет і художник, а й **глибокий філософ визволення**, в його творах – філософія гідності, протесту проти рабства, колоніалізму, несправедливості. У поезії Шевченка бачимо **онтологічний конфлікт між добром і злом, Богом і дияволом, свободою і неволею**. Він трактує людину як істоту, що має гідність, душу, совість і покликана до духовної волі. У його поглядах можна вбачати елементи екзистенціалізму, християнського персоналізму та етичного радикалізму.

Тарас Шевченко послідовно і пристрасно обстоював ідею **державної та політичної незалежності України**. Уся його поетична і прозова спадщина пройнята **глибоким болем за долю рідного народу**, нестерпну неволю і приниження, які, на думку митця, могли бути подолані лише через національне пробудження і визвольну боротьбу. У своїй творчості Шевченко постає не лише як поет, а й як мислитель-історіософ, котрий намагався віднайти **втрачений історичний зв'язок між минулим і сучасним**, аби через відродження історичної пам'яті зміцнити **духовну єдність та патріотичну свідомість народу**.

Як типовий представник романтизму, Шевченко ідеалізує **героїчне минуле** України, прагне воскресити образи козацької доби, що служили для нього символами свободи, гідності, справедливості. Проте він не замикається в минулому, його поезія звернена до майбутнього – **вона пробуджує**, закликає до боротьби, до «світла науки», до справжньої свободи, яка неможлива без внутрішньої трансформації самого народу.

У своїх історіософських судженнях Тарас Шевченко випереджає багатьох сучасників, адже мислить глобально, обстоюючи ідеали загальнолюдської гідності й духовного визволення. Філософський зміст його творів – не академічний, а

живий, емоційно заряджений і надзвичайно впливовий. Саме тому в народній свідомості Шевченко утвердився як моральний і духовний пророк, що об'єднав у собі роль митця, борця і філософа.

5. Філософія Олександра Потебні

Олександр Потебня (1835–1891) – мовознавець і філософ мови, автор **психологічної теорії мовлення та мислення**. На його думку, **мова – це не лише засіб комунікації, а форма мислення й духовного буття народу**. Він доводив, що тільки через рідну мову можливо повноцінно мислити, пізнавати світ, формувати національну свідомість. Його філософія слова – це **вчення про внутрішню форму слова**, тобто про прихований образ і сенс, який стоїть за кожним висловом.

Для Потебні мова – це **творчий і суспільно значущий процес**, що формується не окремою особою, а народом у цілому. Саме тому він наголошував на колективній природі мовотворення, де мова не лише відображає світ, а й активно його конструює. У цьому розумінні **мова – це втілення національного духу**, носій колективної пам'яті, світобачення і способу мислення народу.

Потебня виходив із того, що **мова є посередником між мисленням і зовнішнім світом**, а отже, не можна пізнати реальність інакше, ніж через мову. У цьому він наближається до ідей, які пізніше були розвинуті в європейській філософії мови (наприклад, у Гумбольдта, Вітгенштайна чи Гердера). Для Потебні **структура мови відображає структуру мислення**, а слова не є довільними символами, а містять у собі елементи історичної свідомості, колективного досвіду, ментальності народу.

Важливе значення у філософії Потебні має **поняття внутрішньої форми слова**. Це не суто лінгвістичне, а глибоко філософське поняття, яке він трактував як ту ідею або образ, що надає слову значення. Потебня вважав, що втрата внутрішньої

форми веде до **спустошення мови, автоматизації мислення та зниження культурного рівня нації**. Тому основою культурного розвитку народу він вважав постійне оновлення мовної форми, збереження зв'язку слова з чуттєво-образним досвідом, із народною творчістю.

Особливої уваги у філософії Потебні набула **роль художнього мислення, поезії, міфу, символу**. Він вважав, що художнє слово є особливим типом мислення, яке не розкладає реальність на частини, а цілісно її переживає і відтворює в символах. Саме тому мова художньої літератури, міфу, фольклору є джерелом духовного життя народу. Таким чином, філософія Потебні поєднує мовознавство з філософією культури та психологією.

У педагогіці Потебня відстоював **ідею національного виховання**. Він вважав, що освіта повинна розвивати не тільки раціональне мислення, а й образну уяву, моральні почуття, національну свідомість, зокрема через вивчення рідної мови та народної творчості. Ця ідея випереджає пізніші концепції гуманітарної освіти в ХХ столітті.

Ще однією важливою рисою філософії Потебні є **глибока увага до історії як до джерела духовного буття людини**. Через історичне осмислення мови й культури він відкривав механізми формування національної ідентичності та колективної пам'яті.

Таким чином, філософія Олександра Потебні – це цілісна гуманітарна система, що інтегрує мовознавство, психологію, філософію культури й естетику. В її основі – визнання мови як духовного органу людини, як середовища, де народжується і формується людське мислення, культура, національна самосвідомість. Його ідеї стали підґрунтям для подальших пошуків у філософії мови, етнопсихології, філософії освіти й національній ідеї. Виходячи з цього, Потебня пов'язує мовну єдність із **національною самоідентифікацією**. Він розвиває думку, що мова породжує народний дух, а цей дух стає підґрунтям для формування **національної ідеї**, яка, у свою чергу,

втілюється у прагненнях, волі, діях народу. Таким чином, **мова виступає фундаментом для формування нації**, її культурного і духовного самоствердження. Через мову народ стає самим собою – суб'єктом історії. У цьому полягає глибока гуманістична і національно орієнтована сутність філософії Потебні.

6. Філософські погляди Памфіла Юркевича

Памфіл Юркевич (1826–1874) – філософ-ідеаліст, професор Київської духовної академії, автор **«філософії серця»**. Його вчення стало антитезою холодного раціоналізму. На його думку, **серце, а не розум, є джерелом моральної істини, віри й любові**. Юркевич доводив, що моральне буття людини не може бути виведене логічно, бо воно вкорінене в її душі, в «серці» як глибокій духовній сутності.

Філософія Памфіла Юркевича зосереджена на проблематиці людини, її внутрішнього світу, духовної природи та шляхів морального вдосконалення. Центральною темою його вчення є **серце як осередок морального і духовного життя**, а не лише емоцій чи чуттєвості. На відміну від раціоналістичних систем, які абсолютною мірою покладаються на силу логіки, Юркевич наполягає, що **пізнання добра і здійснення моральних учинків можливе лише як акт щирого серця**, як вияв глибокої душевної правди.

Відомою є його думка: *«У серці людини знаходиться основа того, що її уявлення, почуття і вчинки набувають особливості, в якій виражається саме її душа, а не інша»*. Таким чином, **серце** – це не просто метафора, а **реальний центр морального життя**, де вирішується доля кожного людського вчинку. Юркевич порівнює серце зі **скрижаллю**, на якій закарбовано природний моральний закон – той, що не потребує юридичного чи логічного підтвердження, бо він **вроджений**, живе в людині від народження.

Як християнський мислитель, Юркевич вбачає в серці не лише джерело морального вибору, а й **центр релігійного**

переживання. Любов – ось що формує істинне релігійне почуття, і саме тому серце є точкою, з якої розпочинається духовне сходження людини. У метафорі світильника і елею він пише, що **розум – це світильник, любов – елеї; коли елеї зникає, гасне і світло розуму.** Це глибоке порівняння свідчить про переконання філософа, що без любові навіть найяскравіше мислення втрачає життєву силу.

Філософська концепція Юркевича, відома як **«філософія серця»**, виразно вкорінена в українській культурній і релігійній традиції, зокрема в руслі українського романтизму. Вона поєднує етичний, релігійний та естетичний аспекти людського існування, стверджуючи, що справжня мудрість не відокремлюється від добра й краси – а всі вони, зрештою, виростають із глибини серця.

7. Філософські переконання Івана Франка

Іван Франко (1856–1916) – мислитель, який поєднував у собі **матеріалізм, позитивізм і гуманізм**, він розглядав філософію як інструмент служіння народові. У працях Франка – критика експлуатації, соціальної нерівності, релігійного мракобісся. Він розробляв **концепцію людини як соціально-історичної істоти**, для якої важливі не лише економічні умови, а й духовна культура. Франко відіграв роль просвітника й філософа національного відродження, шукаючи баланс між науковістю, мораллю і мистецтвом.

Іван Франко належить до найяскравіших представників української філософської думки, який своє мислення спрямовував передусім на **суспільно-політичні питання**, зокрема питання національного визволення, соціальної справедливості та шляхів історичного поступу. Хоча Франко добре орієнтувався у західноєвропейських теоріях, зокрема марксизмі, він **критично ставився до комуністичних ідей та авторитарних форм соціалізму**, передбачаючи, що в майбутньому така система може призвести до **тоталітаризму, деспотизму та ідеологічного уніформізму**. Його попередження

про «державний соціалізм» як можливу **форму диктатури**, що здатна породити нові революції, виявилось пророчим.

На відміну від революційної романтики, Франко робив ставку на **освіту, науку, економічний поступ і технічний розвиток** як головні рушії суспільного прогресу. Він вірив, що лише через інтелектуальний ріст, моральну зрілість і глибокі соціальні трансформації можна досягти справжнього оновлення. Особливу роль у цьому процесі Франко відводив **релігії як основі моральності** – і на індивідуальному, і на загальносуспільному рівні.

У філософії нації Іван Франко зробив справжній прорив. Дослідники вважають, що саме він вперше вивів українську національну ідею з-під влади міфологічного уявлення, надаючи їй раціонального, гуманістичного та персоналістичного характеру. За Франком, нація – це сукупність мільйонів особистостей, кожна з яких є автономною моральною істотою, відповідальною за долю спільноти. «Кожне «я» – це атом нації», – писав він, наголошуючи на значенні особистісної свободи та відповідальності.

Свобода, політична самостійність, на його переконання, є природним і неминучим етапом розвитку кожного народу, який дозріває до самовизначення не через збройну боротьбу, а через соціально-економічне, культурне і духовне зростання. Такою була філософія Франка – розумна, стримана, далекоглядна і водночас пройнята глибоким гуманістичним пафосом.

8. Філософія Володимира Вернадського

Володимир Вернадський (1863–1945) – видатний український і світовий учений-енциклопедист, філософ природознавства, академік, один із фундаторів геохімії, біогеохімії та радіогеології, а також автор глибокої філософської концепції **ноосфери**. У його творчості органічно поєдналися наукове мислення, філософське бачення світу і гуманістичне занепокоєння за долю людства. Його ідеї стали підґрунтям для

сучасних екологічних філософій, філософії сталого розвитку та глобальної відповідальності.

Вернадський стверджував, що людство еволюціонує до нового стану буття – **ноосфери**, сфери розуму, де **розумова діяльність людини стає геологічним фактором** і трансформує не лише соціальні структури, а й саму планету. На зміну біосфері – сфері органічного життя, керованого біологічними законами, приходить ноосфера – сфера, де **провідною силою стає людська свідомість, культура, наука і моральна воля**.

Для Вернадського **людина – не просто біологічна істота, а носій свідомого начала**, здатного впливати на еволюцію всієї планетарної системи. Його філософія – це не метафізичні спекуляції, а науково вивірене бачення людини як відповідального учасника космічного процесу. Саме тому він вважав, що етичні принципи, наукове мислення і екологічна свідомість мають бути інтегрованими складовими подальшого розвитку цивілізації.

Особливе значення Вернадський надавав ролі науки як духовно-етичному феномену. Він наголошував, що наукове знання повинне слугувати не руйнуванню, а гармонійному розвитку природи і людини, і що за прогресом повинна йти відповідальність. У цьому сенсі Вернадський не тільки природознавець, а філософ нової епохи, яка ще тільки настає – епохи, де наука, гуманізм та екологія утворюють єдину систему світогляду.

Філософія Вернадського – це **погляд у майбутнє**, де людство мусить подолати вузькоутилітарне ставлення до природи й утвердити нову форму співіснування – **розумну, моральну, екологічно відповідальну**. Його ідеї залишаються актуальними й сьогодні, коли людство с

Тож українська філософія XIX–XX століття – це філософія свободи, гідності, духовності, культури, яка формується у тісному зв'язку з літературою, мовознавством, релігійною

думкою, історією. Вона – глибоко гуманна й національна, але водночас універсальна за своїм змістом.

9. Філософські погляди Дмитра Чижевського

Дмитро Чижевський (1894–1977) – український філософ, літературознавець, культуролог, один із найвідоміших істориків філософії ХХ ст. Його творчість поєднує європейську академічну традицію (насамперед феноменологію та екзистенціалізм) із глибоким аналізом української духовності.

Чижевський вважав, що українська філософія має власну специфіку, яка формується на основі поєднання раціонально-логічного та емоційно-ціннісного способів мислення. На відміну від раціоналізму західної думки, українська традиція, на його переконання, характеризується **кордоцентризмом** – зверненням до «філософії серця» (термін, що йде від Григорія Сковороди й Памфіла Юркевича). Це означає, що в центрі українського філософського світогляду стоїть не стільки абстрактний розум, скільки **внутрішній духовний досвід, моральне почуття, щирість і глибина емоційного переживання.**

Його дослідження були присвячені творчості Сковороди, Шевченка, Юркевича, а також взаємозв'язкам української та європейської інтелектуальної традиції. Чижевський наголошував, що українська філософія не є ізольованим явищем, а постійно взаємодіяла з німецькою, польською, російською, французькою та іншими школами. Водночас вона зберегла **свою ідентичність** завдяки увазі до духовності, релігії, моральної самосвідомості.

Методологічно він поєднував феноменологію Гуссерля, екзистенціалізм Гайдеггера та Ясперса, а також історико-культурний аналіз. У цьому контексті Чижевський розробив концепцію «типології культурних стилів», де виокремив етапи розвитку слов'янської та української культури, вказуючи на їхній внесок у світову цивілізацію.

Філософія Чижевського є водночас історико-аналітичною і ціннісно-орієнтованою. Вона спрямована на осмислення національної ідентичності українців через призму філософії, літератури та релігії, що й досі має велике значення для культурної та гуманітарної самосвідомості України.

10. Політико-філософські ідеї В'ячеслава Липинського

В'ячеслав Липинський (1882–1931) – український політичний мислитель, історик, громадський діяч. Його праці мають фундаментальне значення для розвитку української політичної філософії, особливо ідеї державотворення, національної єдності та ролі еліти у суспільстві. Найбільш відомою є його праця **«Листи до братів-хліборобів»** (1926), у якій він виклав основи своєї політико-філософської концепції.

Липинський виходив із переконання, що **держава є головною умовою існування нації**. Він підкреслював, що українська нація – це не лише етнічна спільнота, а передусім **політична спільнота людей, об'єднаних спільною волею жити у власній державі**. Саме тому він відкидав вузьке розуміння нації як лише етнічної єдності й наполягав на політичній солідарності між усіма соціальними групами, які живуть на українській землі.

Центральною ідеєю Липинського була концепція **«класократії»**, тобто влади організованих соціальних класів, передусім землевласників-хліборобів. На його думку, саме вони як найбільш відповідальний і консервативний клас здатні забезпечити стабільність держави. Він виступав за **монархічну форму правління (гетьманат)**, вважаючи її найефективнішою для України в умовах історичної нестабільності. Водночас його **«монархія»** не мала ознак тиранії, а передбачала **правову державу** та відповідальність правителя перед народом.

Липинський критикував як радикальний націоналізм, так і ліберальний індивідуалізм, наголошуючи на необхідності **єдності еліти та народу**, виховання почуття патріотизму, дисципліни та служіння державі. Він вважав, що політична

незалежність України можлива лише за умови, що суспільство подолає внутрішні суперечності та навчиться організовуватися навколо спільної мети.

Значення філософії Липинського полягає в тому, що він уперше в українській думці запропонував цілісну теорію державності, де поєднав історичний аналіз, соціально-філософські узагальнення та політичну програму дії. Його ідеї залишаються актуальними і сьогодні – зокрема, у контексті дискусій про роль еліт, питання політичної культури, єдність української нації та стратегію державотворення.

Запитання для самоконтролю

1. Як М.Гоголь трактував ідею духовного вдосконалення людини?
2. Що означає «хуторянська філософія» Пантелеймона Куліша?
3. Яке значення мали поетичні твори Т.Шевченка для національного пробудження?
4. Як О.Потебня пов'язував мову з формуванням національної ідентичності?
5. Чому П.Юркевича називають філософом «серця»?
6. Яку роль І.Франко відводив освіті, науці та релігії у суспільному поступі?
7. У чому полягає суть концепції ноосфери В.Вернадського?
8. Як в українській філософії осмислюється історична доля народу?
9. У чому полягає зв'язок між філософією і національним самовизначенням?
10. Яке значення мала релігія для формування філософської традиції в Україні?

ТЕМА 12. ОНТОЛОГІЯ – ВЧЕННЯ ПРО БУТТЯ

1. Проблема визначення предмету онтології (метафізики) в системі провідних парадигм філософування

2. Атрибути буття (час, простір, рух, розвиток) та моделі єдності світу

3. Свобода – сутнісна характеристика людського буття

4. Свідомість як спосіб існування та відтворення буття

5. Основні антиномії свідомості

6. Структура свідомості

1. Проблема визначення предмету онтології (метафізики) в системі провідних парадигм філософування

У сучасній філософії термін «**метафізика**» не має єдиного, чітко окресленого визначення. У різних контекстах він може вживатися як синонім філософії загалом, як назва вчення про буття – **онтології**, або навіть у переносному, метафоричному значенні. Відповідно, відповідь на питання **«Яке співвідношення між філософією, метафізикою та онтологією?»** залежить від того, в якій філософській традиції ми його розглядаємо.

Онтологія, тобто вчення про буття, вважається базовим розділом метафізики. В історії філософської думки саме онтологія постає першою спробою осмислити світ у його найзагальнішому буттєвому вимірі. Упродовж тривалого часу вона фактично повністю ототожнювалася з метафізикою, виконуючи її ключову функцію – пошук першооснов реальності.

Онтологія покликана давати відповіді на фундаментальні світоглядні питання.

Що є основою світу?

Чи існують буттєві (онтологічні) підстави для свободи й творчості людини?

У чому полягає єдність усього суцього?

Онтологічне мислення прагне охопити світ як цілісність, проникнути до його глибинної сутності та з'ясувати, **що саме надає речам буття**. Але відповіді на це запитання в різних філософських традиціях відрізняються, породжуючи різноманітні концепції буття.

У центрі онтологічних розмірковувань перебуває основна категорія – **буття**, а в її опозиції – **небуття**. Поруч із цим філософи використовують цілу низку ключових понять, через які можна конструювати різні моделі буття. До них належать матерія, дух, рух, розвиток, простір і час, причина і наслідок, елемент, річ, властивість, відношення, сутність, існування, субстанція, субстрат тощо.

Онтологія (від грец. буття і слово, вчення) – це розділ філософії, що вивчає буття як таке, його найзагальніші принципи, структури та форми. Історично ця галузь знань виникає з філософської потреби дати відповідь на найфундаментальніше питання: **що значить «існувати»?**

У античності поняття буття пов'язували з ідеєю постійності, незмінності та логічної завершеності. Уже у філософії Парменіда буття мислилося як **єдине, неподільне, вічне**, а вчення Платона ідеалізувало буття як світ вічних ідей. Для Аристотеля, який вперше системно окреслив основи метафізики як науки про «буття як буття», метафізика (згодом – онтологія) стає наукою про перші начала і причини суцього.

У середньовіччі онтологічна проблематика входить до теології, де **буття ототожнюється з Богом** як вічною, самодостатньою першоосною всього суцього. Тома Аквінський, наприклад, підкреслював, що Бог є *actus purus* – чистий акт буття.

Парадигма онтології нового часу зміщується, Рене Декарт формулює тезу «Мислю – отже, існую», ставлячи у центр онтології **суб'єкта пізнання**, свідомість, яка впевнена у власному існуванні. Для Спінози буття – це **єдина субстанція**, Бог-

природа, яка розгортає себе у двох основних атрибутах – мисленні та протяжності.

Онтологія ХХ століття переживає радикальну трансформацію. У філософії Мартіна Гайдеггера постає проблема **відмінності між буттям і сущим**. У творі «Буття і час» він наголошує, що традиційна метафізика часто ототожнювала буття з наявністю, а тому втратила здатність розуміти саму проблему буття. Гайдеггер закликає повернутися до запитання: «Що таке буття?» як головного філософського питання.

У межах **аналітичної філософії** онтологія набула логіко-лінгвістичного характеру, її розглядають як **аналіз онтологічних припущень**, що стоять за науковими чи повсякденними висловлюваннями. Наприклад, питання: «Чи існують числа?», «Чи реальні моральні якості?», «Чи є субстанції чи лише події?» – це типові аналітичні онтологічні проблеми.

У сучасному філософському дискурсі можна виділити чотири провідні парадигми мислення.

Перша **парадигма** «буття як буття» – бере свій початок ще з давньогрецької філософії, зокрема з афоризму Парменіда: «Є лише буття, а небуття – не існує». Ця парадигма домінує в античній філософії (наприклад, у Платона та Аристотеля), знаходить своє продовження в християнській схоластиці (Тома Аквінський), а також у філософії Нового часу (Спіноза, Ляйбніц, Гегель, Енгельс). У ХХ столітті в її межах працює Ніколай Гартман. Сутність цієї парадигми полягає у зосередженості на світі як об'єктивній і абсолютній реальності. Завдання філософа – пізнати цю об'єктивність та співвіднести з нею своє уявлення про істину, цілі й цінності. Саме в межах цієї парадигми розвинулися класична метафізика та онтологія.

Друга – **парадигма** «я мислю» – була започаткована ще в античні часи, зокрема Протагором, який висловив тезу: «Людина є мірою всіх речей». Проте свого розквіту вона досягла лише в епоху Нового часу, починаючи з Рене Декарта. В її межах сформувалися трансцендентальна філософія І. Канта й

феноменологія Е. Гуссерля. Основна ідея цієї парадигми – те, що світ не просто існує сам по собі, а завжди виявляється у свідомості, конститується через неї. Тобто об'єкт і суб'єкт не є абсолютно відокремленими, все, що є для людини – завжди є через свідомість. Ця парадигма дає поштовх до розвитку філософії свідомості, психології, психоаналізу.

Третя – **парадигма** означає перехід від уявлення про буття як об'єктивну даність до осмислення його як життя. Формується ця парадигма у філософії ХІХ–ХХ ст. як критика класичної метафізики. В її основі – інтуїція, екзистенційне переживання, внутрішнє розуміння. Початки цієї парадигми можна знайти у творчості Фрідріха Ніцше, який прагнув подолати платонівсько-християнське уявлення про світ, запропонувавши натомість бачення буття як постійного становлення, волі до влади й життєвої активності. Кульмінації ця парадигма досягає у філософії Мартіна Гайдеггера, який вважав, що справжня тема філософії – це буття як таке. У межах парадигми «*existenz*» розвивається екзистенціалізм (Ясперс, Сартр, Камю), що ставить у центр уваги людське існування, свободу, страх, відповідальність і вибір.

Четверта – **парадигма** зосереджується на духовному бутті людини як творця культури. Людина в цьому контексті існує через ствердження – аффірмацію – себе у культурі, у творенні сенсів, цінностей, норм, предметного світу. Ця парадигма інтегрує в собі методології герменевтики, феноменології, психоаналізу, аналітичної філософії. Культура тут постає як спосіб об'єктивування людського духу, а буття набуває значення через творчу, смислотворчу активність.

Усі ці парадигми по-різному відповідають на ключові **онтологічні питання**, які можна поділити на дві основні групи.

1. **Питання щодо буття світу** (чи є світ сталим чи динамічним? чи є він упорядкованим космосом або хаотичним середовищем? чи створений він Богом або виник природно? чи є він єдиним, чи існують інші світи?).

2. **Питання щодо людського буття** (чи має людина свободу, чи вона зумовлена? чи має сенс історія людства? чи є мета у розвитку культури, суспільства, цивілізації?).

Відповіді на ці питання є не лише філософським осмисленням, а й світоглядною основою для подальшого наукового та гуманітарного пізнання. Сукупність локальних наукових картин світу, що виникають у фізиці, біології, хімії, психології, зрештою, вибудовує **загальну наукову картину буття**, яка має на меті впорядкувати людське знання про світ.

Початковим філософським актом є осмислення пари категорій **«буття – небуття»**. Світ у своїй безмежній різноманітності об'єднується єдиною характеристикою, усе – від каменя й думки до хмари й емоції – має буття. Буття – це найзагальніша ознака всього суцього, універсальна властивість існування. Проте, згідно з логічним законом оберненої пропорційності між обсягом і змістом, чим ширше поняття «буття», тим менш визначеним стає його зміст.

Звідси виникає філософська потреба осмислення **«небуття»**. Якщо воно об'єктивно не існує, то як ми можемо мислити те, чого немає? Вже Гегель показував, що **буття і небуття** перебувають у діалектичному зв'язку. Подія, що минула, більше не є актуальною, але вона продовжує впливати на сьогодення. Майбутнє, що ще не настало, вже є потенційною реальністю. Звідси постає розрізнення **актуального й потенційного буття**, або **дійсності й можливості**, що відіграє ключову роль у всій онтології.

Дійсність – це все те, що існує вже зараз. **Можливість** – це те, що ще не реалізувалося, але може бути в майбутньому. Їх співвідношення описує динаміку буття. Те, що дійсне тепер, колись було лише можливим, а кожна дійсність містить у собі нові можливості для змін.

У філософії культури і мови формується розуміння інобуття – форм буття, які реалізуються через тлумачення, смисли, тексти, переклади, культурні артефакти. Особливо яскраво це

розкривається в герменевтиці, де інобуття тексту може не збігатися з його первісним змістом, але при цьому продовжує існувати як новий рівень буття. Усе це дозволяє філософії розглядати буття не лише як фізичну реальність, а як сенсовий, духовний, культурний простір, у якому людина творить і осмислює власне існування.

У витоках філософської думки онтологічна проблематика зосереджувалася на пошуку єдиного, істинного буття за всіма його множинними, часто хибними або зовнішніми формами виявлення. У ширшому розумінні це постає як питання: чи можна за розмаїттям явищ світу виявити спільну, незмінну основу?

Людський розум завжди прагнув знайти серед усього різноманіття речей і подій стабільну єдність – тобто **субстанцію**. Це фундаментальний рівень буття, який зумовлює виникнення всіх інших форм і явищ, але сам є самодостатнім, не залежить від чогось іншого.

Одне з ранніх трактувань субстанції ототожнює її з **субстратом** – матеріальною основою всього суцього, з якої все постає і яка піддається зовнішнім впливам. Прикладом такого розуміння є натурфілософія мілетської школи, де вода у Фалеса, повітря у Анаксимена, вогонь у Геракліта.

Інше тлумачення пов'язує субстанцію не з пасивною матерією, а з **активною духовною першоосновою**. Тут вона мислиться як джерело діяльності – вольовий, розумний принцип, який сам себе зумовлює. Такий підхід характерний для Платона й Аристотеля, попри розбіжності в їх поглядах на душу як рушійну силу.

Третє трактування субстанції – **синтетичне** – розглядає її як джерело, яке водночас є і матеріальною основою, і активною дієвою силою. Субстанція тут постає як те, що породжує безліч форм буття (модусів), утримуючи їх у єдності. Такий підхід є характерним для філософії Нового часу, зокрема у **Бенедикта Спінози**, для якого субстанція – це єдина абсолютна реальність, а всі речі – лише її прояви. У його метафорі субстанція – це поле,

а всі інші явища – наче рослини, що виникають з нього і знову до нього повертаються.

У різних культурах і філософських системах зустрічаються **аналогічні терміни**, наприклад, в Індії – «satattva» («справжня сутність»), у Китаї – «Дао» тощо. Залежно від відповіді на питання, що є субстанцією – **матерія** чи **дух**, – філософські системи поділяються на **матеріалістичні** та **ідеалістичні**.

Матеріалістичні концепції

Вони різноманітні, але зводять усе буття до матеріальної основи. Матерія в таких підходах може тлумачитися як конкретна речовина (вода, вогонь) – у мілетській школі; неподільні елементи (атоми, частинки) – у Демокріта, Епікура, сучасній фізиці; безперервна субстанція, простір або поле – у Платона, Декарта, Ейнштейна.

Ідеалістичні концепції

Ідеалістичні філософії, навпаки, виходять із пріоритету **духовної основи**. Серед них виділяють **об'єктивний ідеалізм**, який визнає субстанцією світовий розум, дух, ідею, волю (Гегель, Анаксагор, Шопенгауер, Е. Гартман), а також релігійно забарвлені моделі – Бог (у теїстичних системах), Брахман (у веданті), Дао (у китайській традиції). Для таких систем характерне пояснення множинності світу як розгортання первинної духовної єдності (еманація, креація, саморозвиток Абсолюту).

Суб'єктивний ідеалізм

Цей напрям формулюється в Новий час, і його представники, зокрема **Джордж Берклі**, вважають, що все існує лише остільки, оскільки сприймається свідомістю. *«Бути – означає бути сприйнятим»*. Реальність тут отожднюється з ідеями в індивідуальній свідомості, а філософія має утримуватися від створення абстрактних понять, які не мають досвідного підтвердження.

Окрім питання про зміст субстанції, онтологія також розглядає **кількість субстанцій**, які лежать в основі світу.

Монізм – визнає лише одну субстанцію. У матеріалістів – це матерія, у ідеалістів – дух (або Бог). Приклади: гегелівський абсолютний ідеалізм, діалектичний матеріалізм, креаціонізм.

Плюралізми – визнає багато незалежних, рівноцінних першооснов буття. Наприклад, атоми у Демокріта або монади у Ляйбніца.

Дуалізм – визнає дві рівноправні субстанції – дух і матерію. Такий підхід представлений, зокрема, в пантеїстичних вченнях, де природа обожнюється, а Бог ототожнюється з природою.

Таким чином, історія філософії демонструє велику розмаїтість підходів до розуміння першооснови буття – від стихійної матерії до абстрактного духу, від єдиної субстанції до множини самодостатніх елементів, що визначають багатомірність та складність філософського осмислення світу.

Онтологія також змінюється залежно від **методологічної установки** мислення.

Раціоналістична онтологія (Платон, Декарт, Лейбніц) виходить із вічних ідеальних начал;

Емпірична (Гоббс, Юм) – пов’язує буття з досвідом і спостереженням;

Екзистенціальна (К’єркегор, Ясперс, Гайдеггер) – з людським існуванням, його тривогою, вибором, відповідальністю;

Постмодерна (Дерріда, Бодріяр) – критикує саме поняття стабільного буття як метафізичну ілюзію, висуваючи ідеї множинності, симуляції, деконструкції.

Онтологія в різних парадигмах філософування розглядає буття або як незмінну основу, або як живий досвід існування, або як структурний елемент мови і культури. Усі ці підходи об’єднуює спроба осмислити, що означає – бути, і як ми можемо пізнати або виявити це буття у світі, в людині чи в мисленні.

2. Атрибути буття (час, простір, рух, розвиток) та моделі єдності світу

У прагненні зрозуміти буття людина намагається досягнути його головні властивості – атрибути, до яких належать час, простір і рух.

Атрибути буття – це загальні, універсальні властивості всього, що існує.

До атрибутів буття належать

Час – форма існування, яка виражає послідовність подій і зміну станів буття.

Простір – умова співіснування об'єктів, що дозволяє їм бути розміщеними і взаємодіяти.

Рух – універсальна форма змін у світі, яка охоплює всі види перетворень: фізичних, біологічних, соціальних, духовних.

Розвиток – складна форма руху, пов'язана з якісними перетвореннями, переходом від простішого до складнішого.

У філософії виникли два підходи до розуміння руху. **Метафізичне бачення** зводить рух до простої механічної зміни положення тіл у просторі та часі. Тут рух пояснюється через абсолютний простір і час (наприклад, у Ньютона), хоча самі ці поняття виявляються суперечливими. **Діалектичне тлумачення**, навпаки, розглядає рух як суперечливий, складний процес, що включає стабільність і зміну, неперервність і розриви. У цьому підході суб'єкт пізнання активно впливає на об'єкт, а результат пізнання не є просто копією дійсності, а її осмисленим образом.

Моделі єдності світу – це філософські пояснення того, як усе існуюче пов'язане в одне ціле.

Міфопоетичний – архаїчне бачення світу як живого організму, де людина і природа нероздільні.

Субстратний (речовинний) – єдність пояснюється спільною матеріальною основою (однакові елементи, закони природи).

Функціональний (номологічний) – наголос на спільних законах, які керують усіма процесами.

Генетичний – сучасна модель, що трактує світ як цілісність, яка еволюціонує за єдиними закономірностями, ведучи до появи розумного спостерігача.

Філософія також прагне відповісти на запитання про **єдність світу**, що постає як одна з основоположних онтологічних проблем. У донаукову епоху єдність світу осмислювалася через **міфопоетичну модель**. У ній світ поставав живим цілісним організмом, де людина та природа були єдиним цілим. Просторово-часовий порядок формувалася сакрально – через «святенні» точки в просторі та часі. Числа, події та персонажі наділялися символічним значенням, а світ пояснювався не раціонально, а метафорично.

Згодом виникли раціональні моделі пояснення єдності світу. **Субстратна модель** вбачає єдність у матеріальній основі буття – усі речі у Всесвіті складаються з однакових елементів, мають спільну структуру та підлягають єдиним законам. Відкриття єдиних генетичних механізмів у біології, спільних частинок у фізиці підтверджують цю модель. **Функціональна модель (номологічна)** пов'язує єдність із наявністю загальних законів природи. Вона веде початок ще з античності (Піфагор), розвивається у філософії Ляйбніца, а згодом – у лапласівському детермінізмі, де стверджується можливість повного знання світу на основі універсальних рівнянь.

Останнім часом усе більше значення набуває генетична модель, яка тлумачить світ як єдине ціле, що постійно розвивається відповідно до внутрішніх закономірностей. Світ у цій моделі постає як еволюційний процес від єдиного початку до складніших форм організації. Цю модель підтримує антропний принцип, згідно з яким світ влаштований так, що в ньому неминуче мала з'явитися істота, здатна усвідомлювати й досліджувати цей світ.

3. Свобода – сутнісна характеристика людського буття

Свобода в онтологічному сенсі – це не просто можливість вибору чи дія без зовнішнього примусу, а внутрішня здатність людини усвідомлювати, ставити цілі та самостійно визначати своє ставлення до світу, обставин, цінностей, себе самої. Свобода є проявом духовної автономії, відповідальності й активності особистості.

У філософії свобода розглядається як **внутрішня необхідність** (Гегель), коли справжня свобода – це не свавілля, а здатність діяти відповідно до розуму, істини, морального обов'язку.

Свобода як **екзистенційна даність** (Сартр, Ясперс), де свобода є тягарем. Людина приречена бути вільною, і тому завжди несе **відповідальність за вибір**.

Свобода як **умова самореалізації**. Через свободу людина втілює свою унікальність, формує цінності та змінює світ.

Свобода також завжди пов'язана з **відповідальністю**. Це означає, що людина відповідає не лише за свої дії, а й за **наслідки власного вибору**, навіть якщо вони виходять за межі її контролю.

У філософській антропології свобода – це ключ до розуміння людської гідності, творчості, моральності, здатності до спротиву, бунту, пошуку сенсу життя.

Людське буття за своєю суттю відкрито до нових можливостей і не замикається в межах наявної дійсності. Людина не обмежується лише впливом зовнішніх чинників, її поведінка не зводиться до пасивного пристосування. Головною ознакою людської екзистенції виступає свобода – здатність діяти відповідно до власних переконань, цілей і цінностей, обираючи з-поміж різних форм і напрямів активності.

Свобода волі й вибору – це визначальні риси людини як мислячої істоти. На відміну від тварини, яка діє згідно з закладеною в її природі доцільністю, людина здатна змінювати свою поведінку, оточення та суспільні умови. Тварини не можуть свідомо впливати на своє минуле або майбутнє, натомість

людська свобода полягає саме в подоланні заздалегідь заданих меж, у створенні нових форм існування.

Свобода не може зводитися лише до соціальної адаптації – такого пристосування до змін, яке позбавляє особистість ініціативи. Виховання не повинно обмежуватися формуванням конформіста, адже це означатиме втрату внутрішньої свободи. Проте й безмежне заперечення будь-яких норм – інша крайність. Волонтаризм як своєрідна псевдосвобода веде до насильницького нав'язування власних інтересів іншим, нехтуючи межами чужої свободи. Справжня свобода, як наголошував Іммануїл Кант, закінчується там, де починається свобода іншої людини.

Тому автентична свобода завжди пов'язана з відповідальністю. Вона передбачає моральну зрілість, повагу до інших і здатність до самоконтролю. Людина, яка справді є вільною, не потурає своїм примітивним потягам, а дотримується ієрархії духовних і культурних цінностей. Її дії визначаються не особистими вигодами, а загальним благом. Така свобода несумісна з егоїзмом і розбещеністю, вона – прояв гідності, честі та совісті.

Свобода також передбачає політичний вимір. Вона не може реалізуватися в умовах деспотизму чи тоталітаризму. Суспільство повинне забезпечити право на вільне висловлення думки, участь у політичному житті, контроль за владою. Однак демократія не зводиться лише до виборів чи свободи слова. Політична свобода можлива лише тоді, коли громадяни мають доступ до правдивої інформації, здатні критично мислити, свідомо обирають гідних лідерів і контролюють їхню діяльність.

Тож не зовнішні політичні умови є джерелом свободи, а навпаки – сама вільна й освічена особистість є основою істинної демократії. Тільки така людина здатна не лише користуватися свободою, а й відповідально творити вільне суспільство.

4. Свідомість як спосіб існування та відтворення буття

Свідомість – це одна з фундаментальних характеристик людського буття, спосіб його самоусвідомлення і відтворення світу. Вона постає як особлива форма відображення дійсності, у якій реальність не просто копіюється, а перетворюється в образи, ідеї, уявлення, поняття й набуває нового буттєвого виміру – духовного. Через свідомість людина не лише споглядає світ, а й активно змінює його, стає учасником і творцем буття.

Свідомість – це спосіб існування буття в людині, її здатність бути посередником між зовнішнім світом і внутрішнім «Я». У цьому сенсі свідомість – не тільки результат впливу зовнішнього середовища, а й творчий механізм, що наділяє буття смыслом. Людина завдяки свідомості не просто адаптується до дійсності, як тварина, а формує систему цінностей, моральні орієнтири, проектує майбутнє.

Основні властивості свідомості.

Інтенціональність – спрямованість на об'єкт (жоден психічний акт не буває «порожнім», він завжди стосується чогось).

Рефлексивність – здатність свідомості зосереджуватися на самій собі, осмислювати власні думки, переживання, наміри.

Активність – свідомість не лише відображає, а й конструює реальність, створює нові смисли, приймає рішення.

Крім того, свідомість є універсальним механізмом взаємодії людини з буттям. Вона не лише зберігає знання, досвід і культурні надбання, а й передає їх через мову, символи, традиції, мистецтво. У цьому значенні свідомість є засобом відтворення буття – того, що було створене, осмислене і переосмислене в культурі.

Таким чином, свідомість – це не просто властивість мозку чи психіки, а онто-антропологічний феномен, через який людина реалізує свою унікальність, свободу, творчість і відповідальність у світі. Саме через неї буття набуває людського сенсу.

Очевидність існування власної свідомості здається настільки звичною та беззаперечною, що в буденному житті вона не викликає жодних сумнівів. Людина відчуває себе свідомою істотою без необхідності це доводити – вона впевнена у своєму існуванні, у наявності тіла та зовнішнього світу. Водночас внутрішнє «Я» не зводиться лише до тіла, воно є чимось глибшим, інтимнішим і безпосереднішим, ніж будь-який об'єкт зовнішнього досвіду. Ця впевненість має низку підстав, по-перше, свідомість – це найбільш безпосереднє й очевидне буття, про що свідчить знамените твердження Декарта: «Я мислю – отже, я існую»; по-друге, вона керована – людина може свідомо спрямовувати думки, згадувати, уявляти; по-третє, свідомість – основа нашого орієнтування у світі, засіб пізнання й осмислення інших форм буття.

Проте всі ускладнення починаються тоді, коли намагаються не просто констатувати факт її існування, а дати раціональне пояснення її природи. Філософ М. Гайдегер підкреслював, що ми завжди маємо справу лише зі «свідомістю про щось», тобто з її спрямованістю, але ніколи – з «чистою свідомістю». Її можна порівняти з потоком, у якому ми самі перебуваємо й спостерігаємо за подіями, але не можемо вийти з нього, щоб побачити весь потік ззовні. Сама спроба осмислити свідомість раціонально наштовхується на складний парадокс: щоби щось визначити, потрібно провести межу, відокремити це від іншого. Але свідомість – це те, що встановлює межі для всього іншого, отже, не має зовнішніх меж і не може бути раціонально визначено.

Фізичні, біологічні та соціальні чинники, які здаються зовнішніми щодо свідомості, насправді існують лише в ній та крізь неї. У цьому полягає суть парадоксів, на які звертали увагу такі мислителі, як Ніцше, Гусерль, Сартр, Мамардашвілі. Ці суперечності стають особливо помітними під час наукового дослідження свідомості. Внутрішній світ самого дослідника – його переживання, досвід, цінності – невіддільний від результатів

дослідження. Це унеможливило цілковито об'єктивний підхід, на чому наголошував О. Шпенглер, зазначаючи, що будь-яка «картина душі» є завжди продуктом конкретної культури.

До труднощів додається й проблема мови, ані природна, ані штучна мова не здатні повноцінно відобразити всю повноту феномена свідомості. Мовні засоби надто обмежені, схематичні або метафоричні, оскільки самі є продуктами свідомості і не можуть «вийти за її межі», щоби описати її зовні.

Ці методологічні проблеми зумовлюють звернення до іншої стратегії пізнання свідомості – через внутрішнє споглядання, медитативний досвід, безпосереднє занурення в потік переживань. Цей підхід активно розвивався у східних традиціях. Однак і він стикається з труднощами, медитативне знання глибоко особисте, зумовлене культурними й біографічними чинниками, його важко передати іншій людині, особливо з іншої традиції. Для розуміння мови східних технік потрібен не лише інтелектуальний аналіз, а власний досвід, що описується.

Усе це свідчить про глибоку суперечливість і парадоксальність свідомості, яка не піддається повному раціональному аналізу й вимагає поєднання різних способів пізнання – логічного, інтуїтивного, досвідного. Вона залишається одним із найскладніших і найзагадковіших феноменів буття людини.

5. Основні антиномії свідомості

Антиномії свідомості – це глибокі суперечності, що розкривають парадоксальну природу людського духу. Однією з таких є антиномія **іманентності й трансцендентності**. З одного боку, свідомість є найглибше особистісним, сокровенним буттям – «моє Я», внутрішній світ, до якого не може проникнути жодна інша істота, крім, можливо, Бога. Кожна свідомість – унікальна, неповторна й замкнута у собі, як монада, що здатна відкриватися лише добровільно, актом власної волі. Але водночас свідомість є і чимось трансцендентним, бо тільки через неї я усвідомлюю світ,

інших людей і відчуваю свою належність до чогось більшого – всесвітнього буття, духовної єдності з іншими істотами, чи навіть із Світовою Душею, як це уявляв Платон і неоплатоніки. У християнській традиції свідомість людини – це образ і подоба Бога, тобто вона корениться в трансцендентному джерелі. Таким чином, моя свідомість є одночасно закрита у собі і відкрита до нескінченного.

Інша антиномія – **суб'єктивна тривалість і об'єктивна надчасовість**. Внутрішній світ свідомості переживається як безперервний, унікальний потік відчуттів, думок і спогадів, які не можна повністю відтворити або точно передати іншій особі. Ця динамічна плинність була осмислена ще античними мислителями, як-от Гераклітом і його учнем Кратілом, а пізніше – у філософії А. Бергсона, В. Джемса, М. Мамардашвілі. Однак у цьому суб'єктивному потоці існують і сталі, надособисті ідеї, архетипи, символи й цінності, які мають значення не лише для мене, а й для інших людей. Вони ніби ширяють над індивідуальним досвідом і об'єднують різні свідомості в спільному культурному просторі. Таке розуміння було започатковане Платоном, який помістив вічні ідеї у надчуттєвий світ. Згодом в історії філософії визнання об'єктивної значущості ідей не обов'язково пов'язувалося з визнанням їх окремого буття – достатньо було їх соціальної присутності у колективному розумінні. Ця антиномія показує суперечність між унікальним змістом індивідуального досвіду та наявністю універсальних понять і цінностей, які перетинають межі суб'єктивного часу.

Ще одна важлива антиномія – **усвідомленість і неусвідомленість**. У філософській традиції тривалий час переважало ототожнення свідомості з усвідомленням, особливо з мисленням. Це найяскравіше проявилось у філософії Декарта, для якого мислення було головним доказом існування. Гегель же пішов далі, він вважав мислення не просто функцією, а загальною субстанцією як зовнішнього світу, так і духу. За його уявленнями,

мислення пронизує всі акти свідомості – від бажань і почуттів до вольових імпульсів.

Проте дослідження свідомості у ХХ столітті показали, що значна частина людського внутрішнього життя відбувається **несвідомо**. Спогади, емоції, потяги – усе це не завжди доступне для раціонального осмислення й часто не піддається свідомому контролю. Першим про ідею несвідомого як важливої частини психіки заговорив Ляйбніц, а глибше її розробили Шопенгауер і Гартман. Найвідомішим її популяризатором став Зигмунд Фрейд, який спочатку вважав несвідоме витісненим із свідомості, а згодом визнав його самостійною і потужною силою, що впливає на людину більше, ніж свідомі мотиви. Фрейд намагався дати раціональне пояснення несвідомому, зберігаючи опору на логіку й розум.

Його учень Карл Густав Юнг, навпаки, вважав свідомість вторинною щодо **архетипів колективного несвідомого**, яке становить справжню основу особистості. Архетипи – це глибокі універсальні образи, що виявляються в міфах, снах, творчості та культурі й формують свідомі уявлення. Свідомість у Юнга – це лише поверхневий шар складної й багатовимірної душевної реальності.

Отже, свідомість водночас раціональна і неусвідомлена, особистісна й універсальна, тимчасова й позачасова. Вона постає як внутрішньо суперечлива реальність, яку важко звести до єдиного визначення чи логічної моделі. Її пізнання вимагає врахування антиномічної структури, що відображає як глибину особистого досвіду, так і надіндивідуальні виміри людського буття.

Антиномія свободи та детермінованості розкриває складну, багатовимірну природу свідомості. З одного боку, свідомість проявляє себе як вільна творча сила, здатна до самостійного породження змістів, вона може уявляти нереальні образи, будувати складні абстракції, моделювати альтернативні світи. Іммануїл Кант одним із перших систематично проаналізував

здатність людського розуму до апріорного самопізнання і конструктивного осмислення досвіду.

Однак, разом із цим, свідомість і невільна – вона перебуває під впливом зовнішніх обставин, об'єктів, процесів. Свідоме пізнання завжди балансує між двома полюсами: відображенням зовнішньої дійсності (як твердять прихильники реалістичних концепцій пізнання) та активним її конституюванням через внутрішні смислові акти (як це трактує трансцендентальна філософія).

Окрім вищезгаданого, свідомість розгортається в межах ще низки опозицій, як-от *соціальне – індивідуально-екзистенціальне, матеріальне – ідеальне*, що додатково вказує на її поліфонічну природу.

На перший погляд, ці антиномії можуть здаватися доказом того, що будь-яке раціональне осмислення свідомості приречене на невдачу. Проте, при уважнішому розгляді стає зрозумілим, що ці суперечності не є вадами, а, навпаки, відображають глибинну сутність свідомості як динамічної системи.

По-перше, ці антиномії не штучні, а об'єктивні й притаманні самій свідомості як специфічному типу реальності, що володіє бінарно-протилежними атрибутами. По-друге, саме взаємодія протилежних тенденцій у свідомості – це джерело її розвитку. Незважаючи на свободу індивідуальних виявів, існують загальні закономірності, які зумовлюють рух і трансформацію свідомості як унікального феномену. По-третє, балансування між полюсами антиномій виступає критерієм психічної здоровості. Там, де цей баланс порушено – у станах психозу, наркоманії, афекту – свідомість втрачає свою повноту, перетворюється на ілюзію або хаос.

Свідомість можна визначити як суперечливу й динамічну реальність, здатну не лише відображати й осмислювати дійсність, але й перетворювати її – включно з самою собою. Вона є центральною умовою пізнання, творчості та оновлення всіх форм буття – природного, соціального, символічного.

6. Структура свідомості

Структура свідомості – це складна система взаємопов'язаних рівнів і компонентів, що забезпечують здатність людини до пізнання, самоусвідомлення, емоційного переживання, волевиявлення й цілеспрямованої дії. Свідомість не є однорідною – у ній поєднуються різноманітні функції та форми активності, які утворюють цілісне, але внутрішньо диференційоване утворення.

Насамперед у структурі свідомості виділяють **когнітивний компонент** – він відповідає за сприйняття, мислення, пам'ять, уяву та інші пізнавальні процеси, що дозволяють людині орієнтуватися в реальності, накопичувати досвід і будувати інтелектуальні моделі світу. Важливою складовою також є **афективна сфера**, що охоплює емоції, почуття, переживання – все те, що надає життєвому досвіду особистісної забарвленості й енергетики. Третім ключовим елементом виступає **вольова сфера**, завдяки якій здійснюється вибір, прийняття рішень, подолання внутрішніх і зовнішніх перешкод.

Інший спосіб опису структури свідомості – за рівнями: **усвідомлене**, **передусвідомлене** (те, що може бути легко виведене у свідомість) та **неусвідомлюване** (глибші шари психіки, що діють поза сферою ясного контролю, але впливають на поведінку). Цей поділ особливо активно розвивався у психоаналітичній традиції (З. Фрейд, К. Г. Юнг).

Також структура свідомості охоплює **Я-свідомість** – здатність до рефлексії, усвідомлення себе як окремої особистості, суб'єкта досвіду й дії. Вона є центром інтеграції інших функцій свідомості та осередком особистісної ідентичності.

Загалом структура свідомості – це органічне поєднання раціонального, емоційного, вольового, а також рефлексивного й неусвідомлюваного начал, які формують складну, багатовимірну цілісність людського внутрішнього світу.

Структуру свідомості можна уявити як сукупність кількох взаємопов'язаних сфер, що відображають основні людські

здібності, потреби та форми діяльності. При цьому будь-який поділ свідомості на окремі частини має умовний характер, адже в реальному функціонуванні всі її елементи діють інтегровано.

Перша сфера пов'язана з тілесно-перцептивними здібностями. Сюди належать відчуття, сприйняття й конкретні уявлення, завдяки яким людина отримує першу, елементарну інформацію про зовнішній світ, своє тіло й взаємодію з іншими об'єктами. Ця сфера обслуговує основні фізіологічні потреби людини й забезпечує практичну орієнтацію в реальності. Її головний критерій – корисність, а мета – забезпечення тілесного виживання й пристосування до середовища.

Друга сфера – логіко-поняттєва, яку можна означити як сферу Логосу. Вона охоплює раціональні функції свідомості, здатність мислити абстрактно, логічно міркувати, формулювати поняття й створювати когерентні теоретичні моделі дійсності. Тут зароджуються уявлення про закономірності, внутрішні зв'язки між явищами, істину як відповідність думки об'єктивній реальності. Ця сфера є основою для пізнання, науки та аналітичної діяльності.

Разом перші дві сфери формують умовно «зовнішній» контур свідомості – орієнтований на предметний світ, де значущими стають тілесні, сенсорні та логічні аспекти пізнання.

Третя сфера – емоційно-афективна. Вона не стосується зовнішнього середовища безпосередньо, а відображає внутрішній світ людини: почуття, настрої, переживання, емоції. Саме тут народжується любов, симпатія, страх, туга, радість. Ця сфера забезпечує емоційне осмислення життя та пов'язана з глибокими потребами у близькості, захищеності, співпереживанні. Головна мета – досягнення задоволення й уникнення страждання.

Четверта сфера – нормативно-ціннісна, або сфера Духу. Вона включає здатність людини до уяви, інтуїції, створення символів, ідеалів і сенсів. Тут зароджуються естетичні, моральні та світоглядні орієнтири – прагнення до добра, краси, справедливості, гармонії. У цій площині людина долає емпіричне

й прагне до вищого, смислового виміру буття. Це сфера творчості, культури й духовної самореалізації.

Третя й четверта сфери творять «внутрішній», ціннісно-емоційний вимір свідомості, зосереджений на переживанні себе, інших і світу не як набору об'єктів, а як життєво наповненої реальності. Саме тут свідомість може ідеалізувати або викривляти предметний світ відповідно до своїх переживань і духовних установок.

Запропонована дослідниками О. Івановим і В. Мироновим модель дозволяє співвіднести ці сфери з базовими людськими потребами. Тілесно-перцептивна частина пов'язана з потребою у фізичному функціонуванні та сенсорному досвіді, емоційно-афективна – з потребою в емоційній підтримці та ідентичності, логіко-поняттєва – з потребою в достовірному знанні, а ціннісно-нормативна – з потребою у вищому сенсі та цілісному світогляді.

Свідомість охоплює і тілесне, і духовне, і раціональне, і емоційне. «Ліва півкуля» (перцептивно-логічна) забезпечує образ світу як об'єкта, у той час як «права півкуля» (афективно-ціннісна) наповнює його людським змістом і сенсом. Лише у їхній єдності свідомість постає як багатовимірна реальність, що забезпечує цілісне буття особистості.

Запитання для самоконтролю

1. Як співвідносяться поняття «філософія», «метафізика» та «онтологія»?
2. У чому полягає головне питання онтології?
3. Які атрибути традиційно приписуються буттю?
4. Які моделі єдності світу виділяються в історії філософської думки?
5. Як філософія розглядає проблему свободи як онтологічну характеристику людини?
6. У чому полягає філософський парадокс свідомості?
7. Які антиномії свідомості були виявлені в філософських традиціях?

8. Як філософія пояснює іманентність та трансцендентність свідомості?

9. У чому полягає суперечність між суб'єктивністю та об'єктивністю свідомості?

10. Якою постає структура свідомості у сучасній філософській концепції?

ТЕМА 13. ГНОСЕОЛОГІЯ – ВЧЕННЯ ПРО ПІЗНАННЯ

1. Гносеологія: проблематика й основні концепції. Проблема суб'єкта і об'єкта пізнання

2. Різноманіття форм знання і пізнавальної діяльності. Чуттєве і раціональне пізнання

3. Істина як гносеологічна проблема

1. Гносеологія: проблематика й основні концепції. Проблема суб'єкта й об'єкта пізнання

Теорія пізнання, або гносеологія, є одним із ключових розділів філософії, що займається дослідженням природи знання, шляхів його отримання, критеріїв істини, а також можливостей і меж пізнання. Вона не вивчає окремі психологічні процеси, як це робить психологія, а аналізує загальні засади пізнавальної діяльності людини – тобто, що саме робить пізнання можливим і як воно відображає об'єктивну реальність. Гносеологія розглядає взаємодію людини і світу, ставить запитання про умови достовірності знання, його джерела, форми й рівні, а також природу зв'язку між тим, хто пізнає (суб'єктом), і тим, що пізнається (об'єктом). Сам термін має грецьке походження й означає «вчення про знання».

Знання як поняття має кілька значень: як уміння щось робити, як певна інформація про світ, або як форма свідомого ставлення до дійсності, що має гносеологічний зміст. У сучасній філософії гносеологія розглядається в двох контекстах: як учення про

загальні закономірності пізнання та як епістемологія – напрям, зосереджений на особливостях наукового знання.

Пізнання – це складний і суперечливий процес формування в свідомості ідеальних образів світу, його явищ і закономірностей. Це не просто дзеркальне відображення дійсності, а безперервний, творчий рух думки, який веде від незнання до знання. Світ постійно змінюється, отже й наше знання мусить постійно оновлюватися, уточнюватися й доповнюватися. Людське пізнання не може бути завершеним або абсолютним, бо воно завжди прагне до нових горизонтів і відкриттів.

Об'єкт пізнання – це не весь світ загалом, а та його частина, з якою суб'єкт взаємодіє у процесі пізнання. Ця частина реальності може бути як матеріальною, так і духовною. Об'єкт формується через практичну й пізнавальну активність людини, і він змінюється як внутрішньо, так і під впливом самої пізнавальної діяльності. Таким чином, пізнання спрямоване не лише на зовнішній світ, а й на сам процес пізнання, тобто включає самопізнання.

Суб'єктом пізнання є або людське суспільство в цілому, або конкретна особистість, яка залучена до соціального життя і володіє культурно-історичним досвідом, мовою, мисленням, моральними та естетичними уявленнями. Індивід може стати суб'єктом пізнання лише тоді, коли використовує засоби, напрацьовані людством, – наукові методи, мову, логіку, емоційно-ціннісне ставлення до світу.

Тож **суб'єкт пізнання** – це людина, яка пізнає, діє, осмислює світ, тоді як **об'єкт пізнання** – це те, що пізнається, незалежно від того, матеріальний це предмет чи явище свідомості.

Суб'єкт і об'єкт пізнання становлять єдину систему, без суб'єкта немає пізнання, як і без об'єкта. Пізнання – це форма взаємодії між ними, у якій суб'єкт ставить цілі, використовує інструменти, створює образ дійсності. Результатом цього процесу є знання – змістовне відображення дійсності у свідомості.

Філософія від самих початків свого існування прагнула не лише збагнути світ, а й зрозуміти, як людина його пізнає. Питання про те, чи можливо адекватно відобразити об'єктивну реальність, привело до появи трьох основних гносеологічних позицій: оптимізму, агностицизму та скептицизму.

Оптимізм у пізнанні – це переконання, що світ принципово пізнаваний, а істина досяжна. Більшість філософів і науковців притримуються саме цієї точки зору, вважаючи, що хоча й з труднощами, знання про реальність можна здобувати й удосконалювати.

Агностицизм вважає, що пізнання або взагалі неможливе, або ж обмежене. Ми не можемо пізнати сутність речей. Цю позицію вперше чітко висловив Г. Гекслі, але ще в античності її передбачали деякі мислителі. Представниками агностицизму можна вважати Д. Берклі, Д. Юма та І. Канта. Берклі і Юм вважали, що ми не маємо доступу до зовнішнього світу, а лише до власних відчуттів. Кант визнавав існування зовнішніх речей, але вважав, що людина може пізнати лише їхні прояви, а не сутність – «річ у собі» залишається непізнаваною. Однак агностицизм не заперечує сам процес пізнання – він лише підкреслює його обмеженість і складність.

Скептицизм не заперечує можливість пізнання, але сумнівається в достовірності знання. Цей підхід стає особливо актуальним у моменти соціальних і наукових зламів, коли руйнуються старі істини й виникає потреба в переосмисленні знань. Прикладом скептицизму є **критичний раціоналізм** К. Поппера, який вважав, що наука не встановлює абсолютних істин, а постійно піддає перевірці свої теорії, готова відмовлятися від них у разі їхнього спростування. Скептицизм відіграє і негативну, і позитивну роль: з одного боку, він може паралізувати пізнавальну активність, з іншого – стимулює критичне мислення, запобігає догматизму й сприяє розвитку знання.

2. Різноманіття форм знання й пізнавальної діяльності. Чуттєве і раціональне пізнання

Людина опановує світ багатьма способами. У процесі пізнання формуються різні типи знань, які поступово диференціюються та набувають нових форм. Пізнання як вид духовної активності супроводжує людське суспільство від початку його існування. Залежно від історичного етапу, людство створювало і розвивало різноманітні форми пізнавальної діяльності. Жодна з них, включаючи науку, не охоплює повністю всю складність пізнання, тому гносеологія не обмежується лише вивченням наукового знання.

Однією з найдавніших форм була буденно-практична форма пізнання, яка формувалася на основі повсякденного досвіду. Вона давала змогу людям отримувати елементарні знання про природу, інших людей, умови життя та соціальні взаємини. Таке знання має фрагментарний і несистематизований характер. Його втіленням є здоровий глузд, вірування, прикмети, традиції, звички, інтуїтивні судження тощо.

Іншою давньою формою пізнання є гра. У грі людина засвоює нові знання, культурні зразки, соціальні ролі. Ігрова діяльність охоплює як дитячі, так і професійні (ділові) або спортивні ігри, а також спостереження за театральним мистецтвом. У сучасному світі ігрові моделі активно застосовуються в багатьох галузях науки, а деякі філософські концепції (наприклад, концепція Й. Хьойзінги) розглядають гру як фундаментальний спосіб розвитку культури.

В історії людства важливу роль відігравала також міфологічна форма пізнання, де реальність переплітається з фантазією через образи, які символічно відображають світ. Міфи створюють уявлення про походження природи, людини та суспільства, і таким чином слугують засобом фіксації й передавання колективного досвіду. Міфологія стала джерелом для подальшого розвитку художнього та релігійного пізнання.

Художнє пізнання, що найповніше виявляється в мистецтві, також має значний пізнавальний потенціал. Хоча воно зазвичай не ставить за мету отримання істин у традиційному сенсі, мистецькі твори здатні передавати знання про історичну епоху, побут, людську психологію та цінності. Великі митці розкривають глибини людської душі через художні образи.

Релігійне пізнання, що походить із міфологічного, ґрунтується на емоційно-ціннісному, часто некритичному ставленні до надприродного. Воно має величезне значення для культури, але не формує систематичного, логічно доведеного знання. Релігія відображає світ через священні тексти та віровчення, однак не прагне до наукової об'єктивності чи раціональної цілісності.

Наукове пізнання, на відміну від міфологічного, буденного чи релігійного, базується на логічному мисленні, доказах та систематизації знань. Його особливості будуть розглянуті окремо.

Сучасне філософське розуміння пізнання доповнює концепція особистісного знання, запропонована англійським ученим М. Полані. Він підкреслював, що пізнання – це активний процес, тісно пов'язаний з особистістю пізнавача. Знання не може бути цілком об'єктивованим і незалежним від того, хто його створює. Згідно з Полані, знання – це не лише результат мислення, але й вираження внутрішнього досвіду, мотивацій, переконань і цінностей дослідника. У такому знанні особистість не просто відображає реальність, а й виявляє себе.

Полані розрізняв два типи знання: явне й неявне. Явне знання – це те, що можна чітко сформулювати й передати мовними засобами, воно представлено у поняттях, судженнях і логічних висновках. Натомість неявне знання не піддається повному раціональному аналізу, воно існує у формі тілесних навичок, інтуїції, практичної майстерності й передається тільки в особистісному спілкуванні, «від людини до людини».

Інтуїція як форма пізнання відіграє особливу роль – вона не підпорядковується логічним законам, але часто стає першим імпульсом до розуміння або відкриття істини. Більш докладно інтуїтивне пізнання буде розглянуто далі.

У філософії прийнято виділяти два основні ступені єдиного процесу пізнання – чуттєвий та раціональний. Кожен із цих рівнів виконує свою роль у формуванні знання та відображенні дійсності в людській свідомості.

Чуттєве пізнання являє собою первинну, безпосередню форму відображення зовнішніх якостей предметів і явищ реального світу через діяльність органів чуття: зору, слуху, дотику, нюху, смаку. Цей рівень пізнання забезпечується роботою аналізаторів нервової системи і є основою, на якій ґрунтується подальше, більш складне мислення. Основними формами чуттєвого пізнання виступають **відчуття, сприйняття та уявлення**.

Відчуття – це психічне відображення окремих властивостей і якостей предметів, що безпосередньо впливають на органи чуття. Наприклад, ми відчуваємо запах троянди або тепло від сонця. Ці відчуття є суб'єктивними за формою, бо існують лише у свідомості індивіда, проте мають об'єктивний зміст, оскільки відображають властивості дійсних речей. Таким чином, хоча ми не бачимо сам предмет повністю через окреме відчуття, воно надає нам фрагмент знання про нього.

На основі відчуттів формується **сприйняття** – цілісний, конкретно-чуттєвий образ предмета, який постає у свідомості як єдність усіх його сторін. Це вже не окремі сигнали, а узгоджене, структуроване уявлення про об'єкт. Водночас сприйняття не є пасивною копією дійсності – на нього впливають інтелект, пам'ять, попередній досвід, індивідуальні особливості людини.

Подальший розвиток чуттєвого пізнання пов'язаний з утворенням **уявлень** – образів предметів, що раніше впливали на органи чуття, але в даний момент не сприймаються безпосередньо. Інакше кажучи, це образи минулого досвіду, які

можуть бути як чіткими, так і узагальненими. Уявлення поділяються на два види: **образи пам'яті**, які зберігають те, що вже сприймалося, та **образи уяви**, які можуть поєднувати або трансформувати відомі уявлення у нові комбінації. Пам'ять у цьому процесі відіграє ключову роль, оскільки вона забезпечує зберігання, відтворення і переробку інформації, що постійно надходить у свідомість. Уява ж дозволяє створювати нові конструкції, що не мають безпосередніх аналогів у досвіді.

Раціональне пізнання є наступним, вищим шаблоном пізнавального процесу і пов'язане із мисленням – особливою формою психічної діяльності, яка дозволяє виявляти суттєві, глибинні зв'язки та закономірності навколишньої дійсності. Мислення опосередковане і узагальнене: воно не просто фіксує те, що бачить людина, а будує логічні моделі світу на основі чуттєвих даних.

У межах мислення традиційно виокремлюють два рівні: **здоровий глузд** і **розум**. Здоровий глузд – це елементарний рівень раціонального пізнання, що спирається на звичні, перевірені життям схеми, шаблони мислення. Він допомагає орієнтуватися у повсякденному житті, ухвалювати практичні рішення. Натомість розум – це розвинена здатність до логічного мислення, аналізу, узагальнення й абстрагування. Розум дозволяє формулювати складні судження, будувати системи знань, критично осмислювати отриману інформацію. Його логіка – це логіка формального мислення, в основі якого лежить послідовність, доведення, системність.

Основні **форми мислення** як інструменти раціонального пізнання – це **поняття**, **судження** та **умовиводи**.

Поняття – це форма мислення, в якій узагальнюються об'єкти за істотними ознаками. Воно дозволяє виділити загальні риси, характерні для цілої групи предметів або явищ. Наприклад, поняття «дерево» включає в себе всі рослини певного типу з характерними ознаками (стовбур, гілки, листя тощо).

Судження – це форма, яка відображає зв'язки між поняттями, за допомогою якої стверджується або заперечується наявність певної ознаки у предмета. Судження можуть бути істинними або хибними. З кількох суджень можна зробити **висновок** – нове судження, що логічно випливає з уже наявних.

Дедуктивний висновок, коли ми рухаємося від загального до конкретного.

Індуктивний висновок, коли формуємо загальне на основі окремих фактів.

Висновок за аналогією, коли на основі подібності одних властивостей робиться припущення про подібність інших.

Протягом тривалого часу в історії філософії точилася боротьба між двома підходами. **Емпіризмом**, який вважав єдино достовірним джерелом знань чуттєвий досвід, та **раціоналізмом**, який підкреслював перевагу розуму й абстрактного мислення. Сучасна гносеологія долає цю однобічність, визнаючи тісну взаємодію і єдність чуттєвого та раціонального рівнів пізнання.

Ця єдність найповніше виявляється у **практиці** – діяльності, що пов'язана з матеріальним і духовним перетворенням дійсності відповідно до цілей людини. Практика – це не лише інструмент, але і мета, і джерело, і критерій пізнання.

Основні функції практики.

Цільова – знання отримується для практичного застосування.

Генетична – практика породжує потребу в пізнанні, ставить перед людиною завдання.

Методична – через практику здійснюється експеримент, спостереження, моделювання.

Контрольна – саме практика перевіряє істинність знання, підтверджуючи або спростовуючи його. Водночас, варто пам'ятати, що практика не є єдиним або абсолютним критерієм істини.

Окреме місце в гносеології займає **інтуїція** – специфічна форма безпосереднього пізнання, яка не опирається на чітко визначену логічну процедуру. В античній філософії, наприклад у

Платона, інтуїція трактувалася як безпосереднє осягнення ідей, що стає можливим лише після тривалого внутрішнього вдосконалення.

Сучасне тлумачення інтуїції розглядає її як швидке, автоматизоване мислення, результат якого сприймається людиною немов раптове осяяння. Інтуїтивне знання є синтезом чуттєвого і раціонального, але виникає без свідомого логічного аналізу. У науковому або художньому пізнанні інтуїція часто відіграє вирішальну роль у процесі відкриття.

Інтуїція не виникає на порожньому місці – вона потребує підготовки. Людина без досвіду в певній сфері не зможе інтуїтивно ухвалити правильне рішення. Так, лише досвідчений пілот або хірург здатен діяти на основі інтуїції у складній ситуації.

Умовно інтуїтивний процес можна подати на кілька етапів:

1. накопичення знань і образів у пам'яті;
2. їх неусвідомлене збереження і «переварювання»;
3. усвідомлення проблемної ситуації або завдання;
4. раптове осяяння, коли з'являється правильне рішення.

У залежності від сфери діяльності можна виокремити такі види інтуїції: наукову, педагогічну, художню, буденну, професійну тощо. Їх поява залежить від кількох факторів:

- рівень компетентності й підготовки;
- складність та новизна ситуації;
- напружене прагнення вирішити проблему;
- наявність зовнішнього або внутрішнього поштовху (творчої асоціації, натхнення, несподіваної підказки).

Інтуїція не заперечує логіку, а часто доповнює її, надаючи пізнанню нових імпульсів і несподіваних напрямків.

3. Істина як гносеологічна проблема

Істина вважається одним із центральних понять гносеології, оскільки саме вона є підсумковим результатом пізнавального процесу. У найзагальнішому розумінні істина – це точне, адекватне відображення об'єктивної реальності в людській свідомості, тобто відповідність знання реальному стану речей. Інакше кажучи, істина – це те, що відповідає дійсності. Вона реалізується у вигляді осмислених суджень, що формують теоретичну систему знань. У науці істина ніколи не є остаточно завершеною. Будь-яка теорія постійно уточнюється, розвивається, а іноді й замінюється новою, яка точніше відображає свій предмет. У цьому сенсі істина виступає не лише результатом, а й передумовою подальшого розвитку пізнання.

Актуальність проблеми істини зумовлена складністю самого процесу пізнання, його суперечливістю, багаторівневістю. Саме через це виникає необхідність оцінки здобутого знання, наскільки воно відповідає об'єктивній реальності? У цьому контексті істина протиставляється хибності – головній характеристиці неадекватного знання. Сучасна гносеологія розглядає істину не як просту даність, а як складну філософську проблему, яка не має однозначного вирішення.

У теорії пізнання прийнято розрізняти кілька характеристик істини, які іноді називають її формами.

Об'єктивна істина – це зміст знання, який не залежить ні від конкретної людини, ні від людства загалом. Водночас у будь-якому акті пізнання неминуче присутній суб'єктивний чинник – індивідуальний досвід, уявлення, культурний контекст. Тому завдання пізнання полягає в тому, щоби виявити в знанні ті елементи, що мають об'єктивний характер, тобто не залежать від волі чи бажань суб'єкта.

Починаючи з Гегеля, істина осмислюється як процес, що супроводжується подоланням помилок. Рух пізнання – це поступове наближення до повнішого, точнішого знання, починаючи від нечіткого, приблизного розуміння до більш

глибокого. Звідси виникає поняття **відносної істини**. Вона охоплює знання, які є правильними, але неповними, обмеженими в часі, просторі, рівні розвитку науки та можливостях спостереження. Таке знання можна назвати істинним лише за певних умов. Проте абсолютизація відносності знання веде до релятивізму – філософської позиції, яка заперечує об'єктивну істину як таку.

Істина завжди **конкретна**, тобто прив'язана до конкретного об'єкта, ситуації, історичних і культурних умов. Вона відображає не загалом усе, а певний аспект чи сторону реальності. З огляду на це, абстрактна істина як така не існує. Навіть у логічних формах – судженнях, поняттях, умовиводах – істина має конкретне наповнення, пов'язане з визначеними характеристиками об'єкта.

Абсолютна істина – це всебічне, повне, остаточне знання про об'єкт, яке не підлягає спростуванню за жодних умов. У такому розумінні абсолютна істина – це ідеал пізнання, до якого людство прагне, але який фактично є недосяжним. Часто цю істину ототожнюють із вічною істиною – такою, що не змінюється з плином часу. Проте розвиток науки свідчить, що навіть найстійкіші уявлення піддаються уточненням. Отже, абсолютна істина залишається філософським горизонтом, до якого наближаються всі відносні істини.

Прикладом діалектичного поєднання абсолютної та відносної істини є еволюція уявлень про **атом**. Спершу атоми вважалися найменшими неподільними частками матерії – у вигляді твердих частинок. У цьому судженні вже містився елемент істини – визнання існування атомів. Надалі з'явилися нові моделі, спочатку **модель Томсона**, потім **модель Резерфорда-Бора**, зрештою – **сучасна квантово-механічна модель**. Усі ці уявлення були кроками відносної істини, кожне з яких наближало нас до істини абсолютної, хоча і не вичерпувало її.

Властивості істини.

Логічна несуперечність – внутрішня узгодженість знання.

Простота і ясність.

Краса – естетична привабливість теорії як форми уявлення істини.

Евристичність – здатність знання породжувати нові знання.

Когерентність – узгодженість із уже наявною системою знань.

Антикон'юнктурність – незалежність істини від політичної чи ідеологічної доцільності.

Окреме значення має розмежування між поняттями **істина** і **правда**. Істина – це категорія гносеологічна, пов'язана з відповідністю знання дійсності. Правда ж – поняття етичне, яке означає моральну правильність, відповідність судження моральним нормам, цінностям і переконанням. Обидва поняття можуть збігатися, але їх природа відмінна.

Помилка – це помилкове знання, яке суб'єкт щиро сприймає за істинне. Вона виникає через труднощі в доступі до об'єкта пізнання, брак інструментів для його аналізу, низький рівень критичного мислення, чи надмірну довіру до авторитетів або традицій. Помилка відрізняється від **хибності**, остання передбачає свідоме викривлення істини, умисне введення в оману інших, і має не лише гносеологічний, а й етичний вимір.

У філософії існує низка підходів до розуміння істини, які пропонують різні **концепції істини**.

Класична (кореспондентна) концепція бере свій початок у філософії Платона та Аристотеля. Згідно з нею, істина – це відповідність знання об'єкту пізнання. Така концепція широко представлена у вітчизняній філософії. Її сильна сторона – прагнення до об'єктивності, стабільності знання. Проте вона зіштовхується з проблемою того, що суб'єкт пізнання завжди має власні цілі та мотиви, і ці суб'єктивні чинники впливають на сам процес пізнання.

Прагматична концепція, сформована в американській філософії прагматизму (Ч. Пірс, У. Джемс, Дж. Дьюї), визначає істину як те, що «працює», тобто приносить користь у практичній

діяльності. Істина – це результат, який допомагає орієнтуватися у світі, приймати ефективні рішення. Проблема цього підходу полягає в тому, що користь – поняття суб’єктивне й ситуативне. Крім того, істина не завжди повинна бути корисною, наприклад, відкриття в теоретичній фізиці можуть десятиліттями не мати практичного застосування, залишаючись при цьому істинними.

Конвенціоналістська концепція (від лат. «угода») стверджує, що істина – це результат домовленості між дослідниками в рамках певної наукової парадигми. Її представником був французький математик і філософ А. Пуанкаре. У цьому підході істинним вважається те, що прийнято науковою спільнотою. Така позиція наголошує на колективному характері пізнання, але разом з тим допускає залежність істини від соціальних і культурних контекстів.

Когерентна концепція, що бере початок у працях І. Канта, вважає істину результатом внутрішньої узгодженості нової інформації з уже існуючою системою знань. Якщо нове знання логічно вбудовується в загальну концепцію, воно вважається істинним. Цей підхід важливий для системно організованого знання, особливо в математиці, логіці, теоретичній фізиці.

Проблема критеріїв істини – одна з найскладніших у гносеології. У різні епохи філософи пропонували різні критерії: ясність (Декарт), чуттєвість (Фейєрбах), узгодженість, загальноприйнятність, авторитетність тощо. Однак кожен із цих критеріїв сам по собі недостатній, жоден з них не гарантує істинність у всіх випадках.

У філософії марксизму особливе значення надається **практиці** як універсальному критерію істини. Під практикою розуміється предметна діяльність людини з перетворення навколишнього світу. Якщо знання можна успішно застосувати на практиці, воно вважається істинним. Проте і цей підхід має свої межі. Практика не завжди здатна однозначно підтвердити або спростувати теоретичне положення, особливо коли йдеться

про абстрактні чи новітні знання, для яких ще не створено відповідного інструментарію.

Знання часто випереджає практику, і тому не кожне теоретичне положення можна оперативно перевірити. Знання з галузей логіки, етики, політики, мовознавства, високої математики не завжди піддаються емпіричній перевірці. Тут на перший план виходять інші критерії – логічна несуперечність, узгодженість, евристична цінність тощо.

Тож практика – важливий, але не єдиний критерій істини. Для достовірного знання необхідно враховувати сукупність критеріїв, застосовуючи їх у взаємозв'язку залежно від специфіки об'єкта пізнання.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає суть чуттєвого і раціонального пізнання? Які їхні основні форми?

2. Які основні характеристики відчуття, сприйняття та уявлення як форм чуттєвого пізнання?

3. Чим мислення як форма пізнання відрізняється від чуттєвого досвіду?

4. Що таке поняття, судження, умовивід? Які види умовиводів ви знаєте?

5. У чому полягає відмінність між здоровим глуздом і розумом у структурі мислення?

6. Яке місце займає практика в процесі пізнання? Які функції вона виконує?

7. Що таке інтуїція в гносеології? У чому її специфіка як форми пізнання?

8. Які етапи інтуїтивного процесу можна виділити? В яких сферах людської діяльності інтуїція відіграє особливу роль?

9. Які історично перші форми пізнання ви можете назвати? Якою є їхня роль у культурному розвитку людства?

10. Як співвідносяться релігійне, міфологічне та художнє пізнання? У чому полягає їхній гносеологічний потенціал?

11. Як М. Полані розуміє особистісне знання? У чому полягає відмінність між явним і неявним знанням?

ТЕМА 14. ДІАЛЕКТИКА – ВЧЕННЯ ПРО РОЗВИТОК

- 1. Діалектика та її історичні форми*
- 2. Принципи й закони діалектики*
- 3. Категорії діалектики*

1. Діалектика та її історичні форми

Діалектика – це філософське вчення про найбільш загальні закономірності розвитку природи, суспільства й мислення. Вона розглядає світ як процес, що перебуває в постійному русі, зміні, саморозвитку, і намагається описати, як нове виникає зі старого, як суперечності є джерелом змін, як відбувається перехід кількісних змін у якісні, як розвиваються явища через заперечення попередніх форм. Головна ідея діалектики – **розвиток через боротьбу протилежностей**, які не просто співіснують, а взаємодіють, змінюються й переходять у нову єдність.

Слово «діалектика» має грецьке походження, у первісному значенні воно означало мистецтво ведення діалогу, суперечки, знаходження істини через зіткнення протилежних думок. Уже **в античності** діалектика почала використовуватись як метод логічного мислення, зокрема в творчості **Сократа, Платона, Арістотеля**. Сократ застосовував діалектичний метод як спосіб постановки питань і ведення розмови, що дозволяла розкривати суперечності в думках співрозмовника та спонукати його до самостійного мислення. У Платона діалектика вже постає як метод філософського пізнання, що веде до виявлення вищих ідей. Арістотель систематизував логіку, але залишив за діалектикою роль гнучкого мислення, яке оперує ймовірнісними судженнями у складних і відкритих ситуаціях.

У **середньовічній філософії** діалектика розглядалася переважно як частина логіки, інструмент теологічного доведення. Вона залишалася формальним методом суперечки в межах релігійних і догматичних істин.

Справжній зміст діалектики як учення про розвиток почав формуватися в **Новий час**. Важливий внесок зробили філософи **Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц**, які вказували на суперечливу природу істини, розвиток знання, необхідність суміщення логіки й динаміки.

Однак найбільш послідовну й глибоку розробку діалектика отримала в **німецькій класичній філософії**. Особливо важливу роль відіграли **І. Кант, Й.-Г. Фіхте, Ф. Шеллінг**, а особливо **Г. Гегель**, який створив першу системну концепцію діалектики як методу і як закону розвитку всього сущого. У Гегеля діалектика постає як логіка саморуку понять, у процесі якого кожне поняття, розкриваючи себе, вступає в суперечність і переходить у нову форму. Гегелівська тріада – **теза, антитеза, синтез** – є способом опису процесу самозаперечення та розвитку ідей, що водночас відображає рух самої реальності.

У **філософії марксизму** (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) діалектика набула матеріалістичного характеру. Вони вважали, що діалектика відображає не лише логіку мислення, а насамперед об'єктивні закони розвитку природи й суспільства. **Матеріалістична діалектика** стала методом пізнання та перетворення дійсності. Особливу увагу було приділено суперечності як джерелу змін, переходу кількості в якість, запереченню заперечення, єдності і боротьбі протилежностей.

У **сучасній філософії** діалектика зберігає актуальність, хоча й розглядається в різних контекстах: як логіка розвитку (наприклад, у науці, культурі, соціальних змінах), як метод аналізу складних систем, як спосіб подолання догматизму й механічного мислення. У постнекласичній філософії діалектика часто постає як **метод рефлексії**, що дозволяє виявляти

обмеженість однобічних підходів, виводити знання на новий рівень складності.

Діалектика як учення про розвиток пройшла довгий шлях від мистецтва дискусії до універсальної методології, яка дозволяє розуміти світ у його змінності, суперечливості та взаємозв'язку всіх явищ.

2. Принципи й закони діалектики

Принципи й закони діалектики становлять основу діалектичного методу пізнання і виражають загальні риси, що притаманні всім процесам розвитку у природі, суспільстві та мисленні. Їхнє головне призначення – допомагати осмислювати явища не як застигли стани, а як процеси, що перебувають у русі, зміні, взаємодії та становленні.

Діалектика як вчення виступає не просто як сукупність загальних міркувань про світ, а як **теорія**, тобто систематизована наукова концепція, яка спирається на чітко визначену **систему принципів**.

Принципи діалектики – це вихідні ідеї, настанови, які орієнтують філософське мислення на бачення цілісності, динаміки й суперечностей світу.

До найважливіших принципів належать

Принцип розвитку – усе у світі змінюється, нічого не залишається незмінним. Реальність перебуває в постійному становленні.

Принцип всеохоплюючого зв'язку – усі явища взаємозалежні, кожне перебуває в системі взаємодії з іншими.

Принцип суперечності – джерело будь-якого розвитку полягає у внутрішніх суперечностях явища, в їхній боротьбі та подоланні.

Принцип переходу кількісних змін у якісні – незначні, поступові зміни можуть призвести до докорінних змін у сутності речі.

Принцип заперечення заперечення – нове, заперечуючи старе, не просто його знищує, а зберігає його елементи, піднімаючи їх на новий рівень.

Закон, у філософському розумінні, – це не просто формула чи правило, а вияв об'єктивної необхідності, що діє незалежно від волі людей. **Об'єктивні закони** (на відміну від **юридичних**, які створюються людьми й можуть бути змінені) проявляються у природі, суспільстві, мисленні. **Логічні закони** – це інтелектуальні вирази тих самих об'єктивних закономірностей, але вони, як і будь-які інші, мають межі застосування.

Закони діалектики є найзагальнішими – вони діють у всіх сферах: у природі, суспільстві, мисленні. Вони **не замінюють** спеціальні наукові закони, а лише відображають те, що є спільного для всіх форм буття.

Ці принципи не існують ізольовано – **разом вони утворюють цілісну систему**, де кожен елемент посилює й пояснює інші. Виходячи з **принципу єдності світу**, діалектика стверджує, що оскільки усе у світі взаємопов'язане, то серед незліченних зв'язків існують такі, що мають **необхідний, сталий, сутнісний, повторюваний характер**.

На основі цих принципів формулюються три основні **закони діалектики**, які описують типові механізми змін у будь-якій сфері буття.

Закон єдності і боротьби протилежностей. У кожному явищі закладено внутрішні протилежності – тенденції, сторони, властивості, які одночасно взаємопов'язані та конфліктують. Саме їхня взаємодія і боротьба є джерелом руху, зміни, розвитку. Це найголовніший закон діалектики, адже саме суперечності розривають статику і породжують нове. Усі речі, явища й процеси мають у своїй основі протилежні сторони, які не просто співіснують, а **перебувають у напруженій взаємодії** – конфлікті, що породжує рух. Протилежності – це не «добре» і «погане», а, наприклад, плюси й мінуси в електриці, тяжіння й відштовхування в фізиці, асоціація і дисоціація в хімії,

продуктивні сили й виробничі відносини в економіці. Ця **боротьба протилежностей** і є джерелом усякої зміни, розвитку, саморуху.

Закон переходу кількісних змін у якісні. Будь-який розвиток передбачає поступові зміни, які на певному етапі досягають межі, після чого відбувається стрибок – перехід у нову якість. Цей закон допомагає зрозуміти, як із накопичення дрібних змін народжується принципово новий стан. **Поступове накопичення змін** у певному предметі чи процесі приводить до різкого, стрибкоподібного переходу до нового стану – нової якості. Такий стрибок – революція – настає лише тоді, коли стара система вичерпала свій потенціал. Приклади – неолітична революція (перехід від кам'яних до металевих знарядь), промислова революція (впровадження парової енергії). Цей закон пояснює, чому еволюційна фаза рано чи пізно змінюється революційною, коли якість змінюється кардинально.

Закон заперечення заперечення. Розвиток не є прямолінійним, він має спіралеподібний характер. Нове заперечує старе, але водночас зберігає в собі певні елементи попереднього стану. У результаті відбувається поступове піднесення змісту на новий рівень, що включає, але й трансформує попереднє.

Цей закон показує **траєкторію розвитку як спіралеподібну**, а не прямолінійну. Рух уперед відбувається **через заперечення**, тобто подолання попереднього стану, але не руйнацію його повністю, а **збереження його цінних елементів у новому**. Наприклад, ячмінне зерно можна змолоти (знищити – негативне заперечення), або посадити й виростити з нього нову рослину (конструктивне заперечення). Від того, яке заперечення здійснюється, залежить майбутнє, чи буде розвиток, чи знищення потенціалу для змін. Справжній розвиток – це перехід до нового, який зберігає життєздатне в старому, підносячи його на новий рівень.

Цей закон підкреслює **спадкоємність** у розвитку, ідею, що нове не заперечує старе повністю, а трансформує його. Як казав Геракліт, **нове – це змінене старе**.

Ці закони не є суто логічними правилами – вони відображають глибокі процеси, що реально відбуваються в природі, історії, культурі, науці, мисленні. Діалектичні закони універсальні, оскільки виражають фундаментальну логіку змін у всьому суцтоту. Їх застосування дозволяє мислити динамічно, бачити приховані рушійні сили розвитку, уникати однобічності й догматизму.

Принципи й закони діалектики – це інструменти, що дозволяють філософськи осягнути складність і рухливість світу, зрозуміти причини змін і спрямованість розвитку, а також побачити глибший зміст у тому, що здається звичним або випадковим.

Узагальнюючи, варто зауважити, що принципи й закони діалектики не є абстрактними схемами, а універсальними інструментами мислення, які дозволяють бачити, пояснювати й передбачати розвиток у різних сферах життя – від природи до культури. Вони допомагають уникати спрощень, враховують складність і суперечливість світу, орієнтуючи на глибоке й системне розуміння реальності.

3. Категорії діалектики

Категорії діалектики – це основні поняття, за допомогою яких мислення осягає структуру, зв'язки та динаміку буття. Вони не є довільними термінами, а формуються в процесі багатовікового філософського осмислення реальності, акумулюючи найсуттєвіші риси речей, процесів і явищ. Категорії виконують функцію **універсальних логіко-сміслових форм**, через які людський розум осягає як зовнішній світ, так і власну внутрішню діяльність. У межах діалектики категорії не лише фіксують певні стани або характеристики об'єктів, але й

дозволяють мислити їх у розвитку, суперечностях і переходах з одного стану в інший.

Категорії діалектики відрізняються від понять окремих наук своєю **всеохопністю, глибиною узагальнення та універсальністю застосування**. Вони діють не в межах якоїсь окремої сфери (наприклад, лише у фізиці чи психології), а охоплюють одночасно природу, суспільство й мислення. Завдяки цьому вони є особливим інструментом **філософського пізнання**, покликаним розкрити внутрішню логіку буття.

Серед найважливіших категорій діалектики слід виділити:

Буття й ніщо, якість і кількість, форма і зміст, сутність і явище, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, причина і наслідок, частина і ціле, одиничне, особливе, загальне, реальне й ідеальне, актуальне й потенційне тощо.

1. Буття – найбільш загальне поняття, що означає все те, що існує – матеріальне, духовне, природне, суспільне, об'єктивне й суб'єктивне.

2. Ніщо – заперечення буття, категорія, яка виражає відсутність, небуття, зникнення або перехід до нового стану. У діалектиці (особливо у Гегеля) буття й ніщо є взаємозалежними, вони переходять одне в одне.

3. Якість – внутрішня визначеність предмета, що робить його саме цим, а не іншим. Якісна зміна – це зміна самого характеру речі.

4. Кількість – зовнішня визначеність предмета, яка може змінюватися без зміни суті. Кількісні зміни накопичуються поступово.

5. Міра – єдність якості й кількості, межа, в межах якої кількісні зміни не змінюють якості предмета.

6. Сутність – внутрішній зміст явища, його глибинна природа, яка не завжди очевидна ззовні.

7. Явище – зовнішній прояв сутності, форма її існування. Через явище пізнається сутність.

8. Зміст – сукупність внутрішніх елементів і процесів, що визначають сутність об'єкта.

9. Форма – спосіб існування й вираження змісту. Може змінюватися, зберігаючи зміст, або навпаки.

10. Причина – явище, що породжує інше явище, тобто наслідок. Вказує на активний чинник у розвитку подій.

11. Наслідок – результат дії причини; те, що виникає під її впливом.

12. Необхідність – внутрішньо обумовлений зв'язок подій, який обов'язково має відбутися.

13. Випадковість – те, що могло б не відбутися, але сталося в силу певних обставин. Випадковість не порушує необхідного розвитку, але супроводжує його.

14. Можливість – потенційний стан речі, що може реалізуватись у певних умовах.

15. Дійсність – реалізована можливість; те, що стало реальним у конкретних умовах.

16. Частина і ціле – частина є елементом цілого, а ціле – система, що складається з частин, але має нову якісну характеристику, відмінну від окремих складових.

17. Одиначне, особливе, загальне – три рівні пізнання об'єкта: одиначне – окремий предмет, особливе – його належність до певного класу, загальне – спільні властивості, притаманні всім представникам класу.

18. Протилежності – сторони, що перебувають у взаємозапереченні, але водночас взаємодоповнюють одна одну і зумовлюють розвиток.

19. Перехід – момент переходу одного стану речі в інший, наприклад, кількісного в якісний.

20. Заперечення – діалектична категорія, яка означає перетворення старого у нове, що включає в себе й подолання, і збереження (через спадкоємність) попереднього стану.

Всі ці категорії існують не ізольовано, а в системі. Вони взаємозалежні, перехідні одна в одну і часто розкриваються лише

у своїй внутрішній суперечності, яка є рушієм розвитку. Наприклад, кількісні зміни можуть призводити до якісних перетворень, як це описує відповідний закон діалектики. Або ж те, що здається випадковим, в ширшому контексті виявляється необхідним.

Важливим моментом є те, що **категорії діалектики мисляться історично**, тобто вони не з'являються разом і в готовому вигляді. Наприклад, уже в давньогрецькій філософії зустрічаються прототипи багатьох з них – у Платона, Арістотеля, Геракліта. Але повна система категорій, яка відображає діалектику розвитку мислення, отримала найвищий ступінь опрацювання у філософії Гегеля.

Категорії не є суто логічними формами мислення – вони втілюють у собі **результат осмислення досвіду людства**, практики, культури, науки. Наприклад, категорія **розвитку** – це узагальнення мільйонів спостережень за тим, як змінюються явища в природі, суспільстві, свідомості. **Протилежність** – не лише логічне протиставлення понять, а форма існування суперечностей у дійсності.

У діалектиці категорії не тільки фіксують певну характеристику об'єкта, а й **відображають процес його становлення**, змін, внутрішньої напруги. Вони допомагають осмислити рух від можливості до дійсності, від часткового до цілого, від безпосереднього до опосередкованого. Саме через них мислення проникає в глибину речей, виходить за межі зовнішніх проявів і доходить до сутнісних зв'язків.

Категорії діалектики – це не просто абстрактні поняття, а високого рівня інтелектуальні інструменти, що дозволяють виявляти, пояснювати й передбачати закономірності руху і розвитку у світі. Вони є ядром філософського способу мислення, яке відкрите до складності, суперечностей і постійного оновлення.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке діалектика як філософське вчення, у чому полягає її предмет і значення?
2. Які історичні форми діалектики можна виділити, та в чому їхні головні особливості?
3. Яка відмінність між діалектикою, метафізикою та формальною логікою?
4. Яке значення має принцип всезагального зв'язку та розвитку у діалектичному мисленні?
5. У чому полягає суть закону єдності й боротьби протилежностей, як приклад його дії можна навести?
6. Як діє закон переходу кількісних змін у якісні, у чому полягається його роль у процесі розвитку?
7. Що означає закон заперечення заперечення і як він описує логіку змін у природі, суспільстві, мисленні?
8. У чому полягає принцип сходження від абстрактного до конкретного в діалектиці?
9. Як взаємодіють логічне й історичне в процесі пізнання?
10. Яке значення мають категорії діалектики для осмислення реальності як процесу, що постійно змінюється?

ТЕМА 15. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

1. *Філософська антропологія: предмет і завдання*
2. *Людина як соціокультурний проєкт*
3. *Модуси буття людини в неklasичній філософії: архетип, ментальність, ідентичність*
4. *Проблема щастя, життя та його сенсу, смерті й безсмертя людини*

1. Філософська антропологія: предмет і завдання

Філософська антропологія – це філософська дисципліна, що займається осмисленням природи, сутності та призначення людини. Вона досліджує людину не лише як біологічну істоту, а насамперед як духовну, соціальну й культурну. На відміну від природничих наук, які вивчають людину з позиції емпіричних фактів, філософська антропологія прагне відповісти на запитання «Хто така людина?», «Що означає бути людиною?», «У чому полягає людська унікальність?».

Предметом філософської антропології є цілісне вивчення людини в контексті її відношення до світу, до інших людей, до самої себе, до історії, культури, Бога або трансцендентного. Особливість цієї дисципліни полягає в тому, що вона інтегрує в єдине поле знання дані з багатьох сфер: біології, психології, соціології, історії, релігії, мистецтва. Людина постає як істота багатовимірною, і філософія намагається охопити всі ці виміри – тілесний, духовний, раціональний, моральний, естетичний, релігійний тощо.

Завдання філософської антропології.

1. Пошук універсального визначення людини, яке враховувало б не лише її біологічну природу, а й духовні, культурні, історичні особливості.
2. Аналіз онтологічного статусу людини, її буття, свободи, відчуження, становлення.
3. Вивчення унікальності людської свідомості,

самосвідомості, здатності до мови, моралі, творчості.

4. Осмислення сенсу людського існування, меж життя і смерті, перспектив безсмертя.

5. Критичний аналіз соціальних умов, які впливають на формування особистості та її поведінку.

Філософська антропологія виникає на межі класичної та неklasичної філософії. У той час, коли людина почала поставати не просто як частина космосу чи Бога, а як **самостійний суб'єкт, центр власного світу**. Це нове бачення вимагає нового метафізичного підходу до людини, здатного поєднувати як традиційне (онтологічне), так і критичне (гносеологічне, екзистенційне) розуміння її природи.

У сучасному контексті філософська антропологія намагається подолати вузькість біологізму чи соціологізму, і розглядає людину як **екзистенціальний проєкт**, що перебуває в постійному пошуку, становленні, самотворенні. Таким чином, людина не лише задається природою, а й сама себе формує у світі культури, символів, інтерпретацій.

Відомий мислитель ХХ століття **Е. Кассіпер** виокремлює **три основні підходи до розуміння людини: релігійний, філософський і науковий**, які іноді вступають у суперечність. У релігії людина сприймається як **недосконалий образ Бога**, здатна через усвідомлення своєї обмеженості пробачати інших. У філософському підході вихідним є **мисляче «Я»**, що володіє свободою, автономією та здатністю освоювати світ. Наука ж трактує людину як **вершину еволюційного процесу**.

Філософія виявляє обмеження науково-природничої моделі людини. По-перше, людина фізично слабша за тварин, але перевершила їх завдяки розуму. По-друге, вона не має чітких інстинктів виживання, але здатна адаптуватися. По-третє, людина не є завершеною істотою від народження, вона формується у процесі культурного розвитку. Вона має розум, віру, моральність, історичну пам'ять і надію на майбутнє, здатна контролювати інстинкти, створювати науку й техніку, що дозволяє не тільки

пізнавати світ, а й змінювати його. Така багатоманітність проявів людини робить її пізнання складним, але необхідним.

Одним з найвпливовіших філософських напрямів ХХ століття стала філософська антропологія, яка зосереджується на проблемі сутності людини та її структури. Людина змушена періодично вирішувати екзистенційні завдання, і в цьому пошуку їй допомагають **філософські моделі буття**, запропоновані, зокрема, **М. Шелером, М. Бердяєвим, А. Геленом, Е. Кассіроном**.

Антропологія – це вчення про **природу** та **еволюцію людини**. Її сучасне значення сформувалося як результат паралельного розвитку двох підходів – біологічного та соціокультурного. Поступово ці напрями поєдналися в філософській антропології, яка намагається дати комплексне бачення людини як біосоціодуховної істоти, що здатна створювати цивілізацію, адаптуватися до середовища і змінювати його.

Філософська антропологія пройшла **три основні періоди розвитку**.

1. **Античність** – Гегель, філософія акцентує увагу на розумі й пізнанні, що особливо проявилось в епоху Просвітництва та французької революції.

2. **XIX – поч. ХХ ст.** – відбувається перехід до практичної філософії, виникають позитивізм, марксизм, філософія життя, які критикують абстрактний ідеалізм.

3. **ХХ ст. – сьогодні** – оформлюється власне філософська антропологія у працях Шелера, Плеснера, Гелена. Вона синтезує біологічну недостатність людини з її здатністю до мислення і діяльності. Пізніше виникають неантропологічні підходи – екзистенціалізм, персоналізм, які зосереджуються на аналізі вже сформованої людини.

Сьогодні філософська антропологія переосмислює роль людини у контексті глобальних загроз, ноосфери та дисгармонії між людиною й природою. Тому проблема людини пов'язується із трьома основними сферами: філософським знанням,

глобальними викликами і екологічною кризою.

Протягом історії філософи прагнули знайти сутнісне начало людини – те, що робить її людиною. При цьому пропонувалися різні моделі антропологічного знання, які відповідають на такі питання: що є людина, звідки вона походить, у чому сенс її життя.

Природа людини – це її **біологічна сутність**, яка визначає її тілесність, інстинкти, але також і **свідомість, моральність**, здатність до **пізнання та розрізнення добра і зла**.

Сутність людини – це її **глибинна специфіка**, яка проявляється через діяльність і культуру. Історично філософія пропонувала **духовну, розумову, діяльнісну**, а в постмодернізмі – навіть **недетерміновану або ілюзорну** концепцію особистості.

Теорії щодо **походження людини**.

Теологічна – людина створена Богом.

Натуралістична – людина є продуктом еволюції (Дарвін).

Трудова теорія – людина сформувалась через працю, мову, мислення.

Культурно-символічна версія (Кассіпер) – людина виникає як символічна істота, що створює світ культури, мову, міф, мистецтво, науку.

Філософські концепції також розрізняються за **моделлю місця людини у світі**.

Космоцентризм – світ (природа, космос) вищий за людину.

Теоцентризм – Бог як джерело сенсу.

Соціоцентризм – суспільство й культура як першооснова особистості.

Антропоцентризм – людина як центр світу й носій цінностей.

Сучасні антропоцентричні моделі наголошують на етичних аспектах життя, значенні цінностей, власного вибору й відповідальності особи за збереження як людської гідності, так і гармонії з природою.

2. Людина як соціокультурний проєкт

Людина як соціокультурний проєкт розглядається не просто як біологічна істота, а як істота, що формується і розвивається у **межах культури та суспільства**. Це означає, що її людська природа не є сталою чи завершеною від моменту народження, вона постійно **конструюється і реконструюється** залежно від історичних обставин, культурних традицій, моральних норм, цінностей, мови, освіти, мистецтва, релігії та соціальної взаємодії.

У філософському сенсі **людина є проєктом**, тому що не отримує наперед заданої завершеної сутності, а має стати людиною у справжньому сенсі через самотворення. Вона не лише вбудовується у вже існуючу культуру, а й формує себе в процесі активної участі у ній, створюючи нові сенси, продукти, інститути.

Соціальне середовище – через виховання, освіту, соціалізацію – **впливає на формування особистості**, передаючи їй мову, знання, норми поведінки. Однак людина не є лише результатом цього впливу. Вона здатна рефлексувати, оцінювати, приймати або відкидати певні соціокультурні шаблони, обираючи власний шлях. У цьому виявляється її свобода як моральної істоти, що здатна до самовизначення.

Філософська антропологія наголошує, що саме культура робить людину людиною. Через **мову, символи, моральні уявлення, міфи, мистецтво** людина підноситься над природними інстинктами і творить **нову – духовну реальність**. Цю особливу здатність осмислювати світ і себе самого, творити нові сенси і світоглядні системи Е. Кассіер називав **людською символічною природою**, а саму людину – **«animal symbolicum»**.

Тому людина – не просто результат біологічної еволюції, а буття, яке реалізує себе через культуру, в якій вона не лише живе, а яку постійно створює й перетворює. Сучасна філософія трактує людину як відкриту істоту, здатну змінювати саму себе відповідно до нових викликів. У цьому полягає головна ідея розуміння людини як соціокультурного проєкту, її сутність не

фіксована раз і назавжди, а формується через історію, діяльність, діалог, кризу і трансформацію.

Кожна культурно-історична доба – Античність, Середньовіччя, Просвітництво – формувала власне бачення людини та її місця у світі, що докорінно відрізнялося від поглядів попередньої епохи. В античному світогляді людина не протиставлялася природі, а розглядалася як її органічна частина. Проте саме античність відкрила можливість індивідуального самовизначення – герой античного світу, усвідомлюючи свою долю, діє відповідно до неї, намагаючись досягти гармонії в Космосі, який постає як впорядковане, цілісне буття. Водночас філософія цієї епохи акцентувала увагу на пошуку єдності – не лише зовнішньої, космічної, а й внутрішньої, людської, що проявлялася у зусиллях людини знайти сенс існування у змінному світі.

Середньовіччя змінює орієнтири, у центрі світоглядного бачення опиняється особистість як божественне творіння, здатне до морального вибору й духовного вдосконалення. Людина вже не лише частка природи, а суб'єкт історії, який співвідносить себе з Абсолютом. Ідея долі поступається ідеї свободи волі, відповідальності за власний вибір між добром і злом. Водночас зберігається спадкоємність з античністю, гасло «пізнай себе» трансформується у середньовічне «усвідом своє місце», підпорядковане ієрархії буття.

Епоха Відродження здійснює радикальний антропоцентричний поворот, де людина осмислюється як творець, здатний реалізувати свій потенціал у мистецтві, науці, культурі. Природа ототожнюється з божественною сутністю, а самореалізація – з виявом внутрішньої божественної сили. Ідеал гармонійної особистості стає центральною цінністю доби. Самопізнання набуває сенсу вияву свободи, індивідуального вибору, що обґрунтовує соціальне самовизначення та формування життєвих орієнтирів.

Новий час утверджує культ розуму й науки. Людина постає як автономна особистість, що діє відповідно до власного раціонального потенціалу. Мислення і досвід набувають статусу універсального способу опанування дійсності. Наукова революція зруйнувала космічну картину гармонії, поставивши людину перед необхідністю самостійного осмислення свого місця у світі. Просвітництво вірило у силу освіти й виховання, що спроможні перетворити людину і суспільство. Ідея універсальної раціональності людини поєднувалася з переконанням у природній рівності всіх індивідів.

На цьому тлі постає новий виклик – особистість, стверджуючи своє «Я», водночас стикається з небезпекою відчуження – від природи, суспільства, інших людей. Романтизм, як реакція на надмірну раціоналізацію, повертає увагу до унікального внутрішнього світу людини, її почуттів, інтуїцій, духовних глибин. Історизм, міф, культура, фольклор, індивідуальне художнє переживання стають об'єктами осмислення. Саме тут зароджується інтерес до культурної багатоманітності, до феномена індивідуальності як самодостатньої творчої сутності.

У ХХ столітті індивідуалізм, який спершу втілював гуманістичні ідеали, піддається критиці за втрату межі між особистим і суспільним. Водночас відбувається переосмислення поняття особистої гідності, жодна інституція – держава, релігія, ідеологія – не має права порушувати свободу совісті й самовизначення людини. Модернізм і постмодернізм, кожен у свій спосіб, зруйнували уніфікуючі моделі людини. Якщо модернізм прагнув створити нову систему смислів на руїнах старої, то постмодернізм проголосив кінець великих наративів і відмовився від будь-яких ієрархій. Усі форми культурного буття вважаються рівноправними, істина – множинною, а людина – суб'єктом постійної інтерпретації.

Сучасна філософська антропологія постає як синтез різних підходів до осмислення людини. Вона враховує історичний

контекст, біологічні й культурні фактори, глобальні виклики та екзистенційні виміри буття. Людина розглядається не лише як біосоціальна істота, а як творець культури, суб'єкт відповідальності, пошуку сенсу, самопізнання і самотворення. У цьому й полягає актуальність філософської антропології як способу пізнання людського в людині – неповторного, унікального, вічного й змінного водночас.

Тож у філософському контексті буття людини – це процес становлення, де біологічне є лише відправною точкою, а культура – основним середовищем її людського формування.

3. Модуси буття людини в некласичній філософії: архетип, ментальність, ідентичність

У некласичній філософії ХХ–ХХІ століть питання буття людини розглядається крізь призму **модусів** – тобто способів, форм її існування, які не зводяться ані до біологічної, ані до соціальної обумовленості. Людина втрачає статус універсального суб'єкта, який вважався незмінним і загальнозначущим у класичній філософії, і натомість постає як **істота багатовимірна**, занурена у культурно-історичний, символічний і комунікативний контексти. Тому основними модусами, в яких осмислюється її буття, стають **архетип, ментальність і ідентичність** – поняття, що репрезентують глибинні шари людського існування, закорінені в колективному, історичному, психологічному досвіді.

Архетип у філософській антропології, особливо під впливом аналітичної психології К. Г. Юнга, розуміється як первісний, універсальний образ або схема досвіду, що виявляється в колективному несвідомому. Архетипи формують глибинні основи людської поведінки, уявлень, цінностей і снів. Вони неусвідомлено впливають на наші вчинки, емоційні реакції, стосунки з іншими людьми та зі світом загалом. Архетипи – це своєрідні коди, що зберігаються в культурі у вигляді символів, міфів, релігійних образів. Наприклад, архетип Матері, Героя, Тіні, Дитини, Старця тощо виявляються в мистецтві, фольклорі,

релігії, психіці окремої людини. Таким чином, архетип визначає спосіб буття людини на глибинному, довільно неконтрольованому рівні, задаючи певні моделі світосприйняття й поведінки.

Ментальність – ще один ключовий модус, що характеризує специфіку буття людини як носія певного історико-культурного типу. Під ментальністю розуміється сукупність глибинних, часто неусвідомлюваних установок, уявлень, емоційних реакцій, способів мислення, що властиві певній культурі, епосі, соціальній групі. Це внутрішня «карта світу», яку людина не обирає свідомо, але яка формує її світогляд, етику, естетику, ставлення до себе й до інших. Ментальність визначає, що вважається «нормальним», «природним», «допустимим» у певному суспільстві. Вона формується історично й передається крізь традицію, мову, побут, освіту, вірування. Зміна ментальності – це зміна самої структури буття людини, її смислових орієнтирів і засобів самореалізації.

Ідентичність – це модус, який репрезентує самовизначення людини у світі, її здатність відповісти на питання: «Хто я?» Ідентичність охоплює кілька рівнів: індивідуальний (особистісне «Я»), соціальний (рольова належність до груп – національних, професійних, гендерних тощо) і культурний (приналежність до певного символічного порядку – мови, віри, цінностей). У некласичній філософії ідентичність постає не як раз і назавжди задана сутність, а як **динамічний процес**, що формується в діалозі з іншими, у постійному перегляді себе, у відкритості до Іншого. Особливо важливим стає усвідомлення множинності ідентичностей, а також їхньої контекстуальності. Людина може одночасно ототожнювати себе з кількома ідентичностями, які можуть бути суперечливими, мобільними, ситуаційно активованими. У добу глобалізації, міжкультурного обміну та масових міграцій ідентичність стає одним із головних викликів сучасності, а разом з тим – і найскладнішим простором самопізнання.

Ці три модуси – **архетип, ментальність, ідентичність** – дозволяють осмислити людину як **істоту символічну, культурно зумовлену й відкритую до змін**, що не має однозначного й остаточного визначення. Вони показують, що людське буття завжди розгортається у просторі колективного досвіду, культурної пам'яті й індивідуального самопроєктування. У неklasичній антропології людина постає не як центр всесвіту, а як вузол смислів, символів, архетипів і соціальних очікувань, що постійно перебудовуються в процесі самопізнання, творчості, діалогу з Іншим.

У філософській антропології неklasичного типу людина осмислюється як істота, яка існує не в абстрактному вакуумі «раціонального суб'єкта», а в модусах глибинного досвіду (архетип), історико-культурної обумовленості (ментальність) та відкритого самовизначення (ідентичність). Ці категорії дозволяють зрозуміти людину як складне, багаторівневе, неоднозначне буття, яке не зводиться до жодного з рівнів, але реалізується у взаємодії всіх.

4. Проблема щастя, життя та його сенсу, смерті й безсмертя людини

Поняття «цінність» належить до фундаментальних у науках про людину, відіграючи важливу методологічну роль у філософії, соціології, психології, педагогіці та інших дисциплінах. Визначаючи об'єкти, явища, властивості або ідеї, що втілюють моральні ідеали й норми, цінності виступають еталонами належного. В межах філософії сформувалася спеціальна галузь знання – аксіологія (від грец. *axios* – цінність), яка вивчає природу цінностей, їхнє місце у світі, структуру та функції ціннісного виміру буття.

Різні гуманітарні науки трактують цінність по-різному, але спільною рисою сучасного підходу є пріоритет гуманістичних і загальнолюдських орієнтирів, що особливо актуально в умовах глобалізації. Нові соціальні, технічні й культурні реалії

актуалізують потребу міждисциплінарного осмислення феномену людини на основі оновленої філософської картини світу та універсальних цінностей.

Цінність як поняття інтуїтивно зрозуміле, вона виражає важливість об'єкта для особистості, ґрунтується на зацікавленості людини та її життєвих орієнтирах. У широкому сенсі, цінності – це стійкі уявлення про бажане, що визначають поведінку індивіда, слугуючи основою для життєвих рішень.

Філософські підходи трактують цінність як:

- інноваційну ідею, що слугує орієнтиром;
- суб'єктивне уявлення з людським змістом;
- елемент культурно-історичних стандартів;
- взірць гідної поведінки або стилю життя.

Цінність виникає як необхідність осмислення відношення між людиною та світом, зокрема в контексті її діяльності, інтересів, духовного самовизначення. Як підкреслює С. Кримський, сучасна людина активно формує власний світ, орієнтуючись на власні смисли та переконання, що зумовлює її вибір цінностей і визначає напрям життєдіяльності.

Цінності є важливою складовою культури, оскільки відображають її духовну основу. У кожній сфері діяльності діють специфічні цінності – економічні, соціальні, моральні, мистецькі тощо. Розвиток культури супроводжується переоцінкою цінностей, висуванням нових еталонів, трансформацією смислів.

Цінності виконують низку регулятивних функцій: соціалізують індивіда, спрямовують його поведінку, оцінюють дії, сприяють адаптації в суспільстві. Вони визначають культурну специфіку соціумів, виражають внутрішній світ особистості, фіксують усталені стандарти буття, що набувають значення ідеалів – моделей досконалості, до яких слід прагнути.

Формування ціннісних орієнтацій відбувається у просторі особистого досвіду, через самооцінку, самопізнання, рефлексію власного «Я» та світу. Цінності стають віссю, що врівноважує поведінку, визначає життєву стратегію, цілі, перспективу. Вони

не можуть бути нав'язані ззовні, оскільки формуються у внутрішньому світі людини, стаючи її особистою потребою. Як наголошував В. Франкл, цінність має бути не вивчена, а прожита й пережита.

Ціннісні орієнтації втілюють свідомий вибір, визначають спрямованість мислення, поведінки, творчої активності. Вони відіграють важливу роль у сфері праці, спілкування, мистецтва, пізнання, забезпечуючи інтеграцію індивіда в суспільство.

Однак, коли цінність ототожнюється лише з потребами, випадає моральний аспект. Моральність передбачає здатність до самообмеження, визнання інших як рівних, вміння жити заради чогось вищого. Ніцше й Гайдеггер вказували, що абсолютне підпорядкування цінностей волі індивіда може призвести до нігілізму – втрати сенсу буття.

У противагу цьому, вищі духовні цінності, мистецтво, культура, моральні ідеали не лише обслуговують потреби, а творять людину, надають сенс її існуванню. Справжнє мистецтво, історична пам'ять, гуманістичні ідеї – усе це збагачує особистість, відновлює її духовно, відкриває горизонти сенсу.

Існують два типи цінностей. Це ті, що відповідають наявним потребам людини, і ті, що творять саму людину, формують її як особистість. Саме ці «вищі» або «самоцінності» вимагають морального ставлення й шанобливого ставлення як до себе, так і до світу.

Цінність людського життя, свободи, гідності постає як незаперечна. Свобода передбачає відповідальність, вона виражає внутрішню здатність до вибору, дії, самореалізації, змін світу. У філософії екзистенціалізму свобода – це основа людського існування, право на самотворення, формування майбутнього. Справжня свобода реалізується в творчості, у пошуку сенсу, вчинках, діалозі з іншими.

Ціннісні орієнтації визначають характер вибору, вчинків і відповідальності. Вони формують стрижень особистості, забезпечують послідовність поведінки. Суспільство завжди

прагне впливати на систему цінностей, адже через неї формуються і підтримуються соціальні інститути. У сучасному світі криза особистості пов'язана з потребою оновлення цінностей, пошуку нових сенсів, гармонізації індивідуального та суспільного.

Людина повинна водночас зберігати свою унікальність і постійно розвиватися, оновлювати себе. Розвиток ціннісних орієнтацій відбувається через мислення, самосвідомість і дію, спрямовану на особистісне зростання й соціальну відповідальність.

Ціннісний вимір буття людини у філософії пов'язаний із глибоким осмисленням найважливіших екзистенційних питань, що постають перед кожною особистістю: **що таке щастя? у чому полягає сенс життя? як розуміти смерть і чи можливе безсмертя?** Вони охоплюють внутрішній, духовний горизонт людського існування і зумовлюють вибір людиною своєї життєвої позиції, стилю поведінки, моральних орієнтирів.

Проблема **щастя** у філософії розглядається не просто як стан задоволення чи благополуччя, а як **цінність**, що дає зміст життю. У різні епохи щастя пов'язували з різними формами самореалізації: античні філософи вбачали його в гармонії душі, міри та чесноті (Аристотель – у досягненні «евдемонії» через розумне життя), стоїки – в апатії й душевному спокої, християнські мислителі – в єднанні з Богом, модерні філософи – у свободі, розумі, творчості, а екзистенціалісти – в автентичному існуванні, де щастя – радше побічний ефект, а не мета. Отже, **щастя – це філософська категорія**, що відображає духовно-моральне, а не лише емоційне наповнення людського життя.

Сенс життя – ще глибша філософська проблема, яка прямо стосується усвідомлення себе, свого призначення, цілей та місця у світі. Сенс не існує як щось готове – він **створюється через вчинки, стосунки, віру, творчість, служіння**. У філософії Нового часу й особливо в екзистенціалізмі (К'єркегор, Ясперс, Камю, Сартр) стверджується, що сенс не нав'язаний людині

ззовні, вона має створити його сама, долаючи абсурдність світу. Франкл, ґрунтуючись на досвіді концтаборів, вважав, що сенс життя завжди є – навіть у стражданні, і саме його пошук є рушієм людського буття. Життя набуває сенсу лише тоді, коли людина живе для чогось, що перевищує її особистість.

Проблема **смерті** постає у філософії не як біологічний факт, а як **екзистенційний рубіж**, через який людина усвідомлює обмеженість власного існування і, водночас, глибину його значущості. Смерть дає відчуття крихкості буття, але водночас примушує людину замислитись над тим, як прожити життя осмислено. Для Мартіна Гайдеггера смерть є не кінцем, а **горизонтом справжнього буття**, що надає життю цілісність. З іншого боку, смерть – це ще й **випробування для свідомості**, що спонукає до духовного пошуку, моралі, віри.

Ідея **безсмертя** в історії філософської думки пов'язана як із релігійними уявленнями про загробне життя або перевтілення душі (платонізм, християнство, індійські традиції), так і з **пошуками духовної чи символічної безсмертності** – через творчість, ідеї, пам'ять, внесок у культуру чи науку. У ХХ ст. з'являються концепції постбіологічного або інформаційного безсмертя, які також пов'язані з трансгуманізмом. Але філософія наголошує, що справжнє безсмертя – не втеча від смерті, а прийняття життя у його повноті, включно з його кінцівкою, і здатність створити цінності, що переживуть фізичне існування.

Тож філософське осмислення цих тем спрямоване на те, щоб допомогти людині не лише жити, а й розуміти, навіщо вона живе, і як зробити своє життя осмисленим, гідним, духовно наповненим. Усе це складає ціннісний вимір буття, який визначає людське існування не як біологічний факт, а як відповідальний вибір і смисловий проєкт.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає предмет філософської антропології як філософського напрямку?
2. Які історичні етапи становлення філософської антропології можна виокремити?
3. Чим філософське розуміння людини відрізняється від релігійного та наукового?
4. Як змінювалося уявлення про сутність людини у різні історичні епохи?
5. Які особливості має сучасна філософська антропологія у порівнянні з класичними формами осмислення людини?
6. Що означає розгляд людини як соціокультурного проєкту?
7. У чому полягає сутність концепції «людина як символічна істота» (за Е. Кассілером)?
8. Як співвідносяться біологічна, соціальна та духовна складові природи людини?
9. Як культурне середовище впливає на становлення особистості?
10. Яке значення має мова, мистецтво, наука для самоусвідомлення людини?
11. Що означає поняття «модус буття» і як воно застосовується до людини?
12. Яку роль відіграють архетипи у формуванні людської поведінки (за К. Юнгом)?
13. Як визначається ментальність і яке її значення в культурі та історії?
14. У чому полягає сутність поняття ідентичності, які її види розрізняють?
15. Як пов'язані архетип, ментальність та ідентичність у структурі людського буття?
16. Як філософія осмислює проблему сенсу життя?
17. У чому полягає відмінність між біологічним та екзистенціальним розумінням життя?
18. Яке значення має свобода у формуванні життєвої мети

людини?

19. Як філософія інтерпретує смерть і чи можливе філософське обґрунтування безсмертя?

20. Які існують філософські підходи до щастя як життєвої цінності?

ТЕМА 16. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

1. Соціальна філософія: об'єкт, предмет, завдання

2. Філософські концепції розуміння суспільства

3. Основні підходи до розуміння суспільства

4. Суспільство як цілісна система. Соціальна структура суспільства

5. Суспільне виробництво та його структура

1. Соціальна філософія: об'єкт, предмет, завдання

Соціальна філософія – це галузь філософського знання, що вивчає найзагальніші закономірності, принципи, сенси й підвалини функціонування та розвитку **суспільства** як форми людського буття. Її **об'єктом** є суспільство як цілісність, як специфічний тип буття, що формується діяльністю соціальних суб'єктів у процесі історії. На відміну від соціології, яка аналізує конкретні соціальні факти, групи, інститути та процеси, соціальна філософія має справу з **онтологічними та гносеологічними підставами соціального буття**, з його граничними смислами, зв'язками, умовами та суперечностями.

Предметом соціальної філософії є фундаментальні засади буття суспільства – його структура, розвиток, соціальні відносини, природа людини як соціальної істоти, зв'язки між особистістю, суспільством і державою, взаємодія культури й природи, закономірності історичного процесу. Також у її межах розглядаються філософські концепції праці, влади, свободи, справедливості, моралі, права, історичної динаміки, глобалізації.

Завдання соціальної філософії.

- Полягають у глибокому осмисленні сутності соціального.
- Загальних форм суспільного буття (економічне, політичне, духовне, культурне).
- Механізмів суспільного розвитку та історичного поступу.
- Співвідношення об'єктивного і суб'єктивного в історичному процесі.
- Ролі людини, спільнот і народів у творенні історії.

Соціальна філософія прагне не лише **описати** соціальні явища, а й **інтерпретувати їхню сутність**, виявити сенси суспільного існування, зрозуміти, яким має бути справедливий соціальний устрій, які умови сприяють свободі, солідарності, гармонії між людиною й суспільством.

У ХХ–ХХІ століттях соціальна філософія інтегрує знання з інших наук – соціології, антропології, політології, економіки, психології, культурології – і тим самим виконує **інтерпретативну, інтегративну й ціннісно-нормативну** функції. У сучасному світі вона покликана сприяти **усвідомленню глобальних викликів**, формуванню гуманістичної свідомості, розумінню людства як єдиної соціальної спільноти.

Філософія, у прагненні до цілісного розуміння світу та місця людини в ньому, аналізує не лише природу, а й суспільство. Ще в античності філософи зверталися до осмислення суспільного життя, однак лише згодом суспільство стало предметом самостійного наукового дослідження в межах комплексу соціальних наук. Серед них соціальна філософія вирізнялася як особлива галузь філософського знання, що досягла високого рівня теоретичності й абстракції. Вона досліджує фундаментальні особливості та закономірності соціального буття, і, попри розвиненість гуманітарного знання, зберігає свою актуальність.

На відміну від конкретних суспільствознавчих дисциплін – історії, економіки, соціології, політології, юриспруденції,

соціальної психології, – які досліджують окремі аспекти суспільного життя, соціальна філософія пропонує загальний світоглядний аналіз суспільства, його структури, цілей розвитку, рушійних сил і внутрішніх взаємозв'язків. Її об'єктом є соціальна реальність у широкому сенсі, а предметом – найзагальніші закономірності функціонування та розвитку суспільства як цілісної системи.

Як загальнотеоретична наука, соціальна філософія взаємодіє з соціогуманітарними дисциплінами, зокрема із соціологією, яка також досліджує суспільство, однак із власною методологією та інструментарієм. Соціальна філософія оперує категоріями «формація», «цивілізація», «культура», «соціальне», «соціальна система», «соціальні інститути», «закони суспільного розвитку», що дає змогу глибше осмислювати буттєві виміри соціального.

Ключовим поняттям соціальної філософії є «соціальне» – як характеристика людського співіснування, що відображає закономірності взаємодії між індивідами та соціальними спільнотами, їхню взаємозалежність, позицію в соціальній структурі. Сучасна наука пропонує різні підходи до **тлумачення соціального**.

– Субстратно-редуктивний – соціальне зводиться до біологічних чи матеріальних основ.

– Інтерактивний – соціальність розглядається як система взаємодій між індивідами.

– Структурно-функціональний – акцент на соціальних інститутах і їхній ролі в підтриманні цілісності суспільства.

– Менталітетно-трансцендентальний – витоки соціального вбачаються у вищих цінностях, смислах, релігійних взірцях.

– Діяльнісний – соціальні відносини опосередковані предметною діяльністю людини.

Соціальне – це не вся сукупність суспільного, а лише одна з його складових, що виявляється у специфічних взаємодіях людей. У широкому розумінні суспільство ототожнюється із

соціумом, у вузькому – визначає конкретні форми соціальних явищ.

Соціальна філософія прагне виявити смислотворчі чинники у суспільних процесах, з'ясувати, як суспільство формує потреби, інтереси, ідеали, цінності та способи взаємодії. Вона розглядає суспільство не в розрізі окремих сфер, а як цілісність, у якій переплітаються матеріальні та духовні чинники, історичні передумови й особистісні вияви.

Соціальні процеси мають унікальну природу, вони не зводяться до природних чи біологічних механізмів. У рамках суспільства всі явища набувають цільової спрямованості, нормативного значення, смислової наповненості. Людина стає соціальною істотою лише в межах суспільного життя, проходячи процес соціалізації.

Соціальне пізнання – це усвідомлення людиною соціальної дійсності, необхідне для впорядкування життя згідно з її природою та покликанням. Воно відображає об'єктивні закономірності, допомагає орієнтуватися в складності соціального світу, ухвалювати раціональні рішення. Основою пізнання є суспільно-історична практика, механізмом – відображення, метою – досягнення об'єктивної істини.

Особливістю соціального пізнання є збіг суб'єкта й об'єкта, суспільство пізнає саме себе через людину. Пізнання соціального вимагає здатності бачити суспільні явища такими, якими вони є насправді, а не крізь призму власних інтересів чи упереджень. Це можливо лише через аналіз суспільно-історичної практики, де перетинаються численні індивідуальні й колективні інтереси.

Соціальний експеримент, хоча й можливий, має свої етичні й практичні обмеження, об'єктом є люди, а отже, існує моральна відповідальність за наслідки. Тому соціальне пізнання має бути особливо уважним до гуманітарного виміру дослідження.

Соціальна філософія розглядає суспільство як складну систему відносин та інституцій, утворену через спільну діяльність людей. Цей соціальний світ постає як результат

взаємодії економічних, культурних і духовних факторів, які визначають суспільну роль індивіда, його ціннісні уявлення, життєві орієнтири та сенс суспільного існування.

2. Філософські концепції розуміння суспільства

Філософські концепції розуміння суспільства – це системи поглядів, що пропонують різні способи осмислення природи суспільного буття, його структури, динаміки та рушійних сил. Кожна з концепцій відображає певну епоху, соціальні умови, рівень знань та культурний контекст і пропонує свою відповідь на питання, що таке суспільство, як воно виникло, розвивається і яке місце займає в ньому людина.

Одна з найдавніших і впливових концепцій – **натуралістична**, представлена філософами античності, зокрема Демокритом, Епікуром, Платоном, Арістотелем. Вона пояснює суспільство як продовження природних процесів, результат прагнення людей до самозбереження і задоволення потреб. Людина розглядається як істота суспільна за своєю природою, а суспільство – як «природний» порядок буття.

Теологічна концепція, притаманна середньовічній філософії (Августин Блаженний, Тома Аквінський), вбачає у суспільстві прояв Божої волі. Соціальний порядок установлений Богом, а будь-яка влада є похідною від вищого, трансцендентного начала. Пізніше ця ідея трансформувалася в концепцію «божественного права монархів».

Рационалістична концепція нового часу (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо) бачить суспільство як результат **суспільного договору** між людьми, які з міркувань безпеки, стабільності та порядку добровільно відмовилися від частини своїх природних прав. Згідно з цим підходом, суспільство не вічне і не божественного походження, а створене людиною на основі розумного розрахунку.

Історико-матеріалістична концепція, пов'язана з іменами К. Маркса і Ф. Енгельса, стверджує, що основою суспільного

життя є **матеріальне виробництво**, а суспільні відносини формуються відповідно до способу виробництва. Суспільство розвивається через конфлікт між класами, який спричиняє перехід від однієї формації до іншої. Вирішальну роль у цьому процесі відіграє **економічний базис**, тоді як політичні, правові та ідеологічні структури є **надбудовою**.

Цивілізаційна концепція (О. Шпенглер, А. Тойнбі, П. Сорокін) пояснює суспільний розвиток не через класову боротьбу, а через зміну **цивілізацій**, які мають власний життєвий цикл: народження, розквіт, занепад. Кожна цивілізація є унікальною культурно-історичною системою з притаманними їй цінностями, ідеалами, формами політичного і духовного життя.

Феноменологічна та екзистенціалістська концепції (М. Шелер, А. Бергсон, М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр) розглядають суспільство як простір людського існування, в якому суб'єкт конституює соціальну реальність через **смисли**, інтенції, вибір, свободу. У центрі такого підходу – **людина**, її особистий досвід, цінності та усвідомлене ставлення до інших.

Комунікативна концепція (Ю. Габермас) підкреслює, що соціальна реальність виникає через **мовну взаємодію**, діалог, консенсус. Суспільство існує завдяки можливості порозуміння між людьми, а головною умовою соціального порядку є здатність до **комунікативної дії**, що базується на раціональності та відкритості.

Таким чином, кожна з концепцій по-своєму пояснює походження, функції й розвиток суспільства, розставляє акценти на різних чинниках – природі, розумі, праці, цінностях, культурі чи комунікації. Їх порівняння дозволяє краще зрозуміти складну, багатовимірну сутність соціального буття.

Суспільство є одним із найскладніших феноменів об'єктивної реальності, що привертає увагу мислителів різних епох і культур. Питання його походження, природи та розвитку завжди викликали глибокий інтерес і були предметом філософського осмислення.

Термін «суспільство» багатозначний і може розглядатися в різних контекстах. У **вужькому значенні** це, по-перше, система соціальних відносин, яка відрізняє людські спільноти від інших форм матеріального буття. Тут суспільство постає як цілісний соціальний організм, заснований на певних формах взаємодії між людьми; по-друге, певний етап історичного розвитку людства – наприклад, первісне, аграрне, індустріальне або постіндустріальне суспільство; по-третє, конкретна соціальна спільнота – наприклад, українське чи американське суспільство.

У **широкому сенсі** суспільство – це якісно відмінне від природи явище, що охоплює всю множину історично сформованих форм людської взаємодії. Це глобальна система зв'язків, у якій проявляється багаторівнева взаємозалежність людей, що реалізується через спілкування, діяльність, пізнання, моральну й правову регуляцію.

Суспільство не виникає стихійно – воно є продуктом усвідомленої, організованої взаємодії людей, які об'єднуються не лише на основі спільного походження, а передусім через спільні інтереси, цілі, договір. Саме ця здатність до свідомої кооперації і вирізняє суспільство серед інших форм спільності.

Наукове вивчення суспільства здійснюється з різних позицій. Історія досліджує його у часовому зрізі, соціологія – через призму соціальних відносин, політичні науки – у контексті влади та управління. *Філософія ж прагне до інтегративного розуміння суспільства*, розкриваючи універсальні засади його існування, логіку розвитку, взаємозв'язок між індивідуальним і соціальним. Вона висвітлює основи людської взаємодії як джерела становлення соціального порядку, духовних цінностей, правових норм.

Під кутом філософського аналізу суспільство розглядається у взаємозв'язку з природою – як етап її історичного розвитку, результат «олюднення» природи. Разом із тим, філософія аналізує протилежність природного й соціального стану людини, як це робили мислителі від Арістотеля до Руссо, Локка, Гоббса.

Суспільство постає і як сукупність цивілізацій, і як конкретно-історичні формації – що притаманно підходам Данилевського, Тойнбі, Шпенглера, Маркса.

У сучасній філософській думці переважає **некласичне розуміння суспільства**, в межах якого сусідять численні парадигми й концепції. Намагаючись дати універсальне визначення суспільству, мислителі вдаються до абстрактних моделей. Суспільство розглядається як планетарна комунікативна система, що охоплює все людство. Водночас зберігається плюралізм підходів, які дозволяють аналізувати суспільство у всій його складності й багатовимірності.

З методологічного погляду важливо чітко розрізнити поняття. *Суспільство* – це організована форма людського співіснування, що базується на свідомому об'єднанні через інтереси та домовленості. *Спільність* – ширше поняття, яке може не передбачати структурованої взаємодії. **Народ** – це етнокультурна спільнота, пов'язана спільним походженням, мовою, традиціями. **Нація** – форма політичної організації народу, що включає державність, спільні економічні та культурні інститути. **Держава** – інституціоналізоване утворення, що регулює життя нації чи народу на правовій основі.

Історично суспільство як складна соціальна система з'явилося не одразу. Першими його формами були родові общини, які поступово еволюціонували у більш складні соціальні структури – племена, рабовласницькі держави, імперії. Археологічні свідчення вказують, що вже в IV тисячолітті до н.е. у родючих долинах річок Нілу, Тигру, Інду, Хуанхе виникли перші соціальні утворення державного типу. Ці форми суспільної організації стали основою подальшого історичного розвитку людства, його переходу від простих форм спільності до складних інституціоналізованих структур.

3. Основні підходи до розуміння суспільства

У філософії існує низка підходів до розуміння сутності суспільства, кожен з яких відображає особливості бачення його природи, структури, динаміки та закономірностей розвитку. Ці підходи сформувалися на різних історичних етапах, у межах різних світоглядних і методологічних систем. Один із найдавніших – **натуралістичний підхід**, у межах якого суспільство розглядається як продовження природи або як її частина. Тут домінує уявлення про суспільство як результат природних чинників, наприклад, біологічної еволюції чи географічного середовища. Суспільні явища трактуються подібно до природних – як зумовлені законами природи, інстинктами або біологічною детермінацією. Подібні ідеї можна знайти у працях мислителів античності, а також у працях соціобіологів сучасності.

На зміну натуралізму приходять **теологічний підхід**, у межах якого суспільство трактується як витвір Божої волі або божественного порядку. Цей підхід був домінуючим у середньовічній філософії, де вважалося, що соціальний лад і структура суспільства встановлені Богом і повинні прийматися як даність. Людина, згідно з цим баченням, повинна виконувати свої суспільні обов'язки відповідно до свого місця у Богом створеному світі.

Із розвитком гуманістичної традиції у Новий час формується **договірна концепція походження суспільства**, пов'язана з іменами Гоббса, Локка, Руссо. Тут суспільство розглядається як результат **соціального договору** – вільного об'єднання індивідів для гарантування безпеки, свободи й добробуту. Людина постає автономним суб'єктом, здатним до раціонального вибору і відповідальності за суспільний порядок. Цей підхід зробив вагомий внесок у розвиток політичної філософії та ідеї правової держави.

Значного впливу зазнала соціальна філософія від **історико-матеріалістичного підходу**, який сформувався у марксистмі.

Його суть полягає в тому, що головним фактором розвитку суспільства є **матеріальне виробництво**. Виробничі сили й виробничі відносини утворюють базис, який визначає надбудову – правові, політичні, культурні форми життя. Згідно з цим підходом, зміна способу виробництва веде до трансформації всього суспільного ладу. Людина виявляється активним суб'єктом перетворення суспільства через працю, боротьбу за власні інтереси та суспільний прогрес.

Цивілізаційний підхід, започаткований у працях Шпенглера, Тойнбі, Данилевського, розглядає суспільство як культурно-історичну спільність, що має власний шлях розвитку, унікальні духовні орієнтири та цінності. Кожна цивілізація проходить етапи зародження, розквіту і занепаду. Такий підхід робить акцент на духовних, культурних і ціннісних аспектах суспільного життя, а не лише на матеріальних умовах.

У ХХ столітті широкого визнання набуває **структурно-функціональний підхід**, який розглядає суспільство як систему взаємопов'язаних інститутів, що забезпечують стабільність і функціонування соціального цілого. Основна увага приділяється виконанню кожним елементом своєї соціальної ролі, збереженню рівноваги й порядку в суспільстві. Видатними представниками цього підходу були Т. Парсонс і Р. Мертон.

Інтеракціоністський (або комунікативний) підхід, представлений Дж. Мідом, Г. Блумером, Ю. Габермасом, наголошує на тому, що суспільство виникає та розвивається в процесі **взаємодії індивідів**, передусім мовної і символічної. Ідентичність людини формується у спілкуванні, а соціальний порядок є результатом спільного тлумачення значень, норм і очікувань.

Також актуальним у сучасній філософії є **психоаналітичний і постструктуралістський підхід**, у межах якого суспільство розглядається як поле боротьби за владу, смисли, ідентичність. Тут досліджується вплив підсвідомих мотивацій, дискурсивних практик, ідеологій на формування соціальної реальності.

Визначальними стають не об'єктивні структури, а суб'єктивні переживання, мова, влада, досвід маргінальних груп.

Загалом різноманіття підходів свідчить про складність і багатовимірність суспільного життя. Кожен із них дає змогу виявити певний аспект соціального буття: матеріальний, політичний, культурний, символічний чи духовний. Їх комплексне поєднання є необхідною умовою глибокого розуміння суспільства як динамічного й суперечливого цілого.

4. Суспільство як цілісна система. Соціальна структура суспільства

Суспільство як цілісна система постає як складний, багатовимірний організм, у якому всі елементи взаємозалежні й функціонують у тісному зв'язку одне з одним. Цілісність суспільства означає, що воно не є простою сукупністю людей, а організованою структурою, в якій кожен компонент виконує певну роль і підпорядковується загальним закономірностям розвитку. Суспільство існує як **система**, що має властивості **саморегуляції, внутрішньої гармонізації, стійкості, адаптивності до змін**, а також **спроможності до розвитку**. Його структура формується історично і включає **економічні, політичні, соціальні, культурні, духовні підсистеми**, які взаємодіють між собою, створюючи цілісне соціальне середовище.

Соціальна структура суспільства – це впорядкована сукупність соціальних елементів, що визначають організацію суспільного життя. Основними елементами цієї структури є **соціальні групи, класи, прошарки, спільноти, соціальні інститути**, а також **соціальні статуси і ролі**. Соціальна структура задає спосіб поділу суспільства на відносно стабільні утворення, в межах яких відбувається розподіл функцій, обов'язків, прав, ресурсів та можливостей. Істотними ознаками соціальної структури є **ієрархічність, стратифікованість** (наявність вищих і нижчих щаблів), **мобільність** (здатність

індивідів і груп змінювати своє становище в суспільстві), **стабільність і відтворюваність** соціальних позицій.

У межах цілісної системи суспільства соціальна структура виконує **інтегративну функцію**: вона підтримує зв'язність соціального організму, забезпечує передбачуваність поведінки його членів і стабільність соціального порядку. Наприклад, **соціальні інститути** (сім'я, держава, право, освіта, релігія) виконують роль механізмів, через які відтворюються основні соціальні функції – виховання, комунікація, регуляція поведінки, розподіл благ і влади. **Соціальні статуси і ролі** окреслюють місце кожного індивіда в суспільстві та очікування щодо його поведінки.

Суспільство як система має внутрішнє джерело свого розвитку, що визнається сучасною наукою як очевидний факт. Його відмінність від природних систем полягає в ряді важливих характеристик. По-перше, суспільство функціонує не лише в межах матеріальних відносин, а й охоплює сферу духовного життя, тобто взаємодію людей у процесі спільної діяльності. По-друге, у центрі соціальної системи перебуває людина як свідома істота, що діє на основі власних мотивів, що, своєю чергою, додає соціальному розвитку динаміки і непередбачуваності. По-третє, людина, як частина суспільства, сама є складною системою, а інші елементи соціального організму (як-от держава, економіка, політика, право) виступають як відносно автономні підсистеми. По-четверте, розвиток соціуму підпорядковується не лише універсальним законам природи, а й специфічним соціальним закономірностям. І нарешті, суспільство поєднує в собі тенденції узгодженості та суперечностей, гармонії й конфлікту, тобто є відкритою, динамічною, саморозвивальною структурою.

Таким чином, соціальна система виступає як одна з найскладніших форм об'єктивної реальності, яка охоплює сукупність суб'єктів і об'єктів соціального життя, їхніх зв'язків, відносин і властивостей, що формують цілісний соціальний організм. У межах цієї системи **соціальна структура**

суспільства постає як стійкий порядок взаємозв'язків між соціальними елементами, що забезпечує його цілісність і здатність функціонувати у змінних умовах. Соціальна структура охоплює взаємодію між групами, спільнотами, інститутами, соціальними статусами та ролями.

Головні елементи соціальної структури.

1. Суб'єкти суспільства – окремі люди та їхні об'єднання, які завжди діють у складі певних спільнот або груп. Це можуть бути роди, нації, класи, соціально-демографічні, професійні, територіальні групи, а також спільноти, сформовані за рівнем освіти, доходу, власності тощо. В історичному розвитку до основних суб'єктів соціального поступу належали роди, племена, класи, народи, трудові об'єднання, партії, громадські рухи, інституції, індивіди, сім'ї.

2. Суспільні відносини – зв'язки, що виникають між суб'єктами суспільства. Вони забезпечують єдність соціального організму і формують його структурну згуртованість. Ці відносини поділяють на економічні, політичні, правові, релігійні, соціальні, міжкласові, міжнаціональні та інші. Вони є водночас системоутворюючими зв'язками та середовищем постійної взаємодії, у якому формується соціальна динаміка.

3. Соціальні інститути – історично сформовані форми організації суспільного життя, які регулюють поведінку людей і забезпечують соціальну стабільність. До них належать інститути економіки (виробництво, власність), політики (держава, партії), права (суд, закони), культури (освіта, мистецтво), релігії, інститути сім'ї та шлюбу тощо. Інститути є інструментами стабілізації й передачі соціальних норм, моделей поведінки, культурних цінностей.

4. Соціальна діяльність – основа всіх форм суспільного життя. Діяльність людини, як вважали Кант, Гегель, Маркс, Вебер, Парсонс, є головним чинником формування соціальної реальності. М. Вебер особливо підкреслював значення соціальної дії, яка має смислову орієнтацію на поведінку інших людей. За

Парсонсом, суспільство – це взаємодія індивідів, які виконують ролі відповідно до очікувань. Соціальна діяльність формує соціальні структури, норми й інститути, забезпечує трансляцію цінностей і утвердження нових суспільних форм.

Усі ці елементи формують складну та багаторівневу систему, де суб'єкти не лише діють у межах певних структур, а й самі створюють ці структури. **Соціальна структура** дозволяє зрозуміти, як організовано суспільство, які групи в ньому домінують, як функціонують відносини, які інститути забезпечують його стабільність. Такий системний підхід до суспільства дає змогу виявити взаємозв'язки між індивідом і соціумом, між історичним розвитком і сучасною динамікою, а також прогнозувати напрями соціальних змін.

Отже, розгляд суспільства як цілісної системи з розвиненою соціальною структурою дозволяє усвідомити складність і взаємозалежність суспільних процесів. Він дає змогу виявити закономірності функціонування, механізми стабільності і змін, а також умови гармонійного розвитку суспільства. Суспільство, що здатне зберігати цілісність за умов динамічних змін, є життєздатним, тоді як розбалансована соціальна структура може призвести до кризи й дестабілізації. Тому вивчення суспільства як системи з чітко визначеною структурою є ключем до розуміння соціальної реальності в

5. Суспільне виробництво та його структура

Суспільство як цілісна система – це складне, саморегульоване і саморозвивальне утворення, яке має свою внутрішню логіку, ієрархію, структуру та механізми функціонування. Його цілісність виявляється у взаємозв'язку й взаємозалежності всіх елементів, явищ та процесів, що існують у соціальному житті. Цілісне суспільство функціонує завдяки єдності економічної, політичної, правової, культурної та духовної сфер. Його організація ґрунтується на спільних цінностях, нормах,

інститутах і системах регуляції, які забезпечують відтворення соціального порядку, стабільність і зміну форм співжиття.

Цілісність суспільства не означає його однорідності. Навпаки, воно внутрішньо диференційоване, а його елементи можуть перебувати у відносинах як гармонії, так і конфлікту. Соціальна структура суспільства – це упорядкована сукупність відносно стабільних елементів і зв'язків між ними, яка забезпечує функціонування соціуму. До таких елементів належать соціальні групи (класи, верстви, страти), інститути (родина, держава, освіта, релігія), соціальні ролі, статуси, інтереси та функції.

Основою соціальної структури є **поділ праці**, який зумовлює появу різних професійних, економічних і політичних груп, що виконують специфічні функції в суспільстві. У суспільстві також існує **ієрархія соціальних позицій** – деякі групи мають більший доступ до влади, ресурсів і престижу, ніж інші. Це породжує систему **соціальної стратифікації**, яка може мати відкритий (демократичний) або закритий (кастовий, стано-феодальний) характер.

Крім вертикальної, існує й **горизонтальна диференціація** суспільства – за професійною, регіональною, етнічною, релігійною та іншими ознаками. Залежно від того, які соціальні критерії домінують у суспільному житті, формується певна модель його структури: класова, стратифікаційна, кроскультурна або багатовимірна.

Більшість учених переконані, що саме виробнича діяльність, зокрема праця, стала визначальним чинником, що дозволив людині виокремитися з тваринного світу, підкорювати сили природи й розвивати культуру. Праця – це не просто створення матеріальних благ, а передусім свідомо, цілеспрямована діяльність, завдяки якій людина перетворює навколишнє середовище відповідно до власних потреб і прагнень. У широкому значенні праця – це спосіб людського буття, форма його активного самовираження. Через неї людина не тільки адаптує природу до себе, а й сама формує себе як соціальну

істоту, проходить шлях розвитку особистості, що можливий лише в умовах соціальних взаємозв'язків. Саме тому праця за своєю природою є соціальним процесом.

Без праці неможливе саме існування людського суспільства, адже вона є засобом взаємодії з природою та джерелом життєвих благ. Тому виробничий процес має бути безперервним, як споживання не може припинитися, так і виробництво не може зупинитись. Саме в праці виявляється справжня сутність людини, її здатність творити, змінювати світ і себе.

Задоволення потреб – це рушійна сила, яка породжує нові запити. У процесі історичного розвитку ці потреби ускладнюються, стають більш різноманітними, що спонукає людину до пошуку нових засобів їх задоволення. Цей безперервний ланцюг породжує розвиток техніки, знань, форм комунікації, культури. Водночас виробництво матеріальних благ стає не лише засобом існування, а й сферою самореалізації людини, її духовного зростання.

У найширшому сенсі **виробництво** – це процес, у якому люди за допомогою природних ресурсів, суспільних знань, зусиль і здібностей створюють матеріальні й духовні цінності для задоволення власних потреб. **Суспільне виробництво** – це не просто виготовлення речей. Це також відтворення людини, суспільства та форм їхньої взаємодії. Воно охоплює три ключові складові: виробництво самих людей як суб'єктів життя; виробництво матеріальних благ для забезпечення цього життя; створення соціальних умов, які забезпечують існування і розвиток особистості.

Виробництво людини як життєвої сили – це не лише біологічний процес. Це також розвиток і використання духовних, інтелектуальних і фізичних здібностей у повсякденному житті, навчанні, культурі, здоров'ї тощо. До **життєвих сил** відносять ті ресурси, які людина спрямовує на підтримку й розширення своїх можливостей – зусилля, спрямовані на самореалізацію, самопізнання, виховання, творчість.

Предмети споживання – одяг, їжа, житло – становлять матеріальну основу розвитку людини як сили, що діє в суспільстві. Водночас **робоча сила**, яка використовується у виробництві, забезпечує створення нових матеріальних благ. Саме в обміні між цими сферами – споживанням і виробництвом – реалізується динаміка суспільного життя.

Таким чином, продуктивні сили і матеріальні засоби взаємодіють у постійному русі, визначаючи напрям соціального прогресу. Суспільство саморозвивається шляхом поглиблення виробничих відносин, удосконалення знарядь праці, розширення духовного потенціалу.

Суспільне виробництво – це першооснова всього соціального життя. У ньому людина виступає і як активний учасник, і як мета, і як засіб цього процесу. Воно буває **матеріальним**, що пов'язане з виготовленням необхідних для життя предметів, та **духовним** – спрямованим на створення знань, мистецтва, ідей, цінностей, які впливають на свідомість і поведінку людей.

Спосіб виробництва – це форма поєднання **продуктивних сил** (люди, техніка, знання) та **виробничих відносин** (економічні, правові, соціальні зв'язки). Якщо між цими компонентами існує гармонія, суспільство розвивається стабільно. Якщо ж відбувається розрив між рівнем розвитку продуктивних сил і застарілими виробничими відносинами, виникають кризи, що можуть призвести до соціальних конфліктів, революцій або глибоких реформ.

У підсумку, саме суспільне виробництво – фундамент існування і розвитку суспільства. Воно формує не лише матеріальну базу життя, а й духовні основи цивілізації, забезпечує розвиток людини як біосоціальної, культурної, моральної істоти.

Суспільство постає як системне утворення, в якому всі елементи взаємодіють, забезпечуючи його відтворення, розвиток і стабільність. Філософський аналіз соціальної структури

дозволяє зрозуміти не лише механізми функціонування суспільства, а й місце людини в ньому, її можливості для самореалізації, впливу на соціальні процеси та зміну суспільних умов.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає специфіка соціальної філософії як галузі філософського знання?
2. Як соціальна філософія відрізняється від соціології, політології та інших суспільних наук?
3. Що становить об'єкт і предмет дослідження соціальної філософії?
4. Які завдання виконує соціальна філософія у суспільстві?
5. Які основні філософські концепції пояснюють природу суспільства?
6. У чому суть релігійно-міфологічної, теологічної, натуралістичної, ідеалістичної та матеріалістичної моделей розуміння суспільства?
7. Які підходи до розуміння суспільства виділяються у філософії (історико-типологічний, цивілізаційний, структурно-функціональний тощо)?
8. Що означає твердження, що суспільство є цілісною системою?
9. Які елементи входять до соціальної структури суспільства?
10. Як взаємодіють між собою соціальні інститути, спільноти й відносини?
11. Що таке суспільне виробництво, які його основні види?
12. Яку роль відіграє праця у становленні людини та розвитку суспільства?
13. У чому полягає взаємозв'язок між продуктивними силами і виробничими відносинами?

Тематичний план семінарських занять

СЕМІНАР 1. ФІЛОСОФІЯ, ЇЇ ПРЕДМЕТ І СОЦІАЛЬНА РОЛЬ

1. *Сутність філософії*
2. *Основні питання, філософські проблеми та розділи філософії*
3. *Функції філософії*
4. *Світогляд та його типи*
5. *Методи філософії*

Тематика реферативних повідомлень

1. Типи світогляду: класифікація та характеристика
2. Діалектика як метод філософського мислення: від античності до сучасності
3. Роль філософії в становленні особистісної свідомості
4. Сутність аксіологічної функції філософії в контексті моральної орієнтації
5. Філософські методи як основа критичного мислення

Кейсові завдання

Ситуація

У період політичної нестабільності та загострення інформаційної війни в державі поширюються маніпулятивні наративи, що підривають довіру до національних інституцій. Службовці сектору безпеки й міжнародних відносин мають запропонувати ціннісно вивірену стратегію реагування, яка б відповідала етичним стандартам і враховувала глибинні переконання громадян.

Завдання

На основі розуміння предмета, функцій і методів філософії, поясніть, як філософський аналіз може допомогти виявити причини втрати суспільної довіри. Які функції філософії є

ключовими для формування відповідальної позиції державного службовця в умовах кризової комунікації?

Дискусійне питання

Чи може філософія виконувати функцію національної безпеки, якщо її завданням є критичне мислення і сумнів у «незаперечних істинах»?

Практичне завдання

Розробіть коротку логіко-смыслову схему «Філософія як основа професійної відповідальності в системі публічного управління», де вкажіть: (1) ключові філософські функції, (2) приклади професійних ситуацій, де вони реалізуються, (3) наслідки їх ігнорування.

Список рекомендованої літератури

1. **Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.** URL : <https://surl.lu/lkxqkm>

2. **Литвинчук О.В. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету «Житомирська політехніка», 2026. 300 с.**

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL : <https://surl.li/whqxy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрущенка [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surli.cc/psfmcu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021. 264 с. URL : <https://surl.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL : <https://surli.cc/rtpmvu>

Список додаткової літератури

1. Андрущенко В. Філософія в педагогічному процесі: статус та функціональне визначення. *Вища освіта України*. 2015. № 1. С. 5–11.
2. Андрущенко В., Хамітов Н. Філософська освіта і наука як каталізатор цивілізаційного проекту України. *Вища освіта України*. 2017. № 2. С. 5–17.
3. Жадько В.А. Розуміння філософії через діалог з видатними мислителями: монографія. Запоріжжя : Вид-во ЗДМУ, 2018. 131 с.
4. Лозовой В.О. Світоглядні пріоритети і професійна компетентність у формуванні сучасного фахівця. *Філософія і сучасність*. 2018. № 8. С. 43–50.
5. Попович М. В. Що таке філософія? *Філософська думка*. 2006. № 1. С. 3–7.
6. Хома О. Філософія на межі. *Філософська думка*. 2015. № 6. С. 6–22.

СЕМІНАР 2. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

1. *Зародження філософії. Особливості передфілософії стародавнього Сходу*
2. *Філософія Стародавньої Індії*
3. *Джайнізм*
4. *Буддизм*
5. *Чарвака*
6. *Санкх'я*

Тематика реферативних повідомлень

1. Роль Вед і Упанішад у формуванні філософської традиції Індії
2. Джайнізм як етична і філософська система ненасильства
3. Філософське вчення Будди: нірвана, сансара і шлях

просвітлення

4. Матеріалізм і атеїзм школи Чарвака у контексті філософії Індії

5. Дуалізм і метафізика в школі санкх'я: поняття таттв і звільнення

6. Порівняльна характеристика ортодоксальних та неортодоксальних шкіл індійської філософії

Кейсові завдання

Ситуація:

У рамках підготовки до участі у миротворчій місії в регіоні Південної Азії аналітична група з національної безпеки має врахувати філософсько-світоглядні уявлення місцевого населення. Зокрема, виникає потреба зрозуміти, як такі вчення, як буддизм, джайнізм, філософія Чарвака або Санкх'я впливають на ставлення громад до насильства, влади, права, соціальної справедливості та моралі.

Завдання:

Проаналізуйте, які риси давньоіндійських філософських систем можуть бути конструктивно враховані у міжкультурному діалозі в умовах глобальних викликів. Чи можуть поняття ахімси (ненасилля), карми, дгарми, мокші бути адаптовані до сучасного правового або політичного мислення?

Дискусійне питання:

Чи сумісні традиційні уявлення східної філософії про людину, владу і мораль з принципами сучасної демократії, прав людини та міжнародного права?

Практичне завдання:

Побудуйте порівняльну таблицю, в якій коротко зіставте 4 філософські системи (буддизм, джайнізм, чарвака, санкх'я) за такими критеріями:

1. джерело знання;
2. уявлення про людину;
3. ставлення до насильства та конфлікту;

4. ціль життя;
5. застосовність в умовах сучасного глобалізованого світу.

Список рекомендованої літератури

1. **Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.**
URL : <https://surl.lu/lkxqkm>

2. **Литвинчук О.В. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету «Житомирська політехніка», 2026. 300 с.**

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL : <https://surl.li/whqxmy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрущенко [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surli.cc/psfmcu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021. 264 с. URL : <https://surl.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL : <https://surli.cc/rtpmvu>

Список додаткової літератури

1. Дубінін В.В. Методологічний потенціал давньоіндійської релігійної філософії (за творами «Бхагавад-гіта» і «Шримад-бхагаватам»). *Політологічний вісник*. Київ: ВАДЕКС, 2015. Вип. 77. С. 24–31.

2. Філософський енциклопедичний словник / голова редкол. В.І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

СЕМІНАР 3. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОГО КИТАЮ

1. *Філософія Стародавнього Китаю*
2. *Конфуціанство*
3. *Легізм*
4. *Даосизм*

Тематика реферативних повідомлень

1. Роль традиції та ритуалу в становленні філософської думки Стародавнього Китаю
2. Конфуціанське вчення про ідеального правителя: цзюнь-цзи як соціальний ідеал
3. Філософія легізму: закони, методи й централізація влади в доктрині Хань Фей-цзи
4. Дао як універсальний принцип буття у філософії Лао-цзи
5. Протиставлення конфуціанської моральної держави та легістської жорсткої централізації
6. Інь, Ян і Дао: символіка й космологія у світогляді Стародавнього Китаю

Кейсові завдання

Ситуація:

Аналітичний центр з вивчення східних моделей державного управління проводить експертне обговорення щодо можливості використання традиційних китайських філософських концепцій у модернізації системи державного управління та безпеки. Особливу увагу приділяють вченню Конфуція, яке підкреслює важливість морального авторитету лідера, легізму як основи суворого правопорядку, а також даосизму з його ідеєю недіяння (у-вей) і природної гармонії.

Завдання:

Проаналізуйте, які елементи старокитайських філософських учень можуть бути застосовані або є вже присутні у сучасних політичних і правових системах. Визначте, як ці елементи

впливають на відносини між громадянином і державою, правом і мораллю, владою і відповідальністю.

Дискусійне питання:

Чи може сучасна держава бути ефективною, спираючись не лише на силу закону, а й на моральну досконалість правителя, як це пропонує конфуціанство? Наскільки такий підхід актуальний у XXI столітті?

Практичне завдання:

Створіть схему, у якій порівняйте чотири основні філософські школи Стародавнього Китаю – конфуціанство, даосизм, легізм та моїзм (опційно) – за критеріями:

1. джерело легітимності влади,
2. ставлення до закону і покарання,
3. роль моралі,
4. ідеал державного управління,
5. ставлення до безпеки та стабільності.

Список рекомендованої літератури

1. *Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.*
URL : <https://surl.lu/lkxqkm>

2. *Литвинчук О.В. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету «Житомирська політехніка», 2026. 300 с.*

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкуліч, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL : <https://surl.li/whqxmy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрущенко [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surli.cc/psfmcu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021.

264 с. URL : <https://surl.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL : <https://surli.cc/rtpmvu>

Список додаткової літератури

1. Філософський енциклопедичний словник / голова редкол. В.І. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

СЕМІНАР 4. ФІЛОСОФІЯ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

1. Основні етапи розвитку філософії стародавньої Греції

2. Ранньогрецька філософія досократиків

3. Класична антична філософія: Сократ, Платон, Аристотель

4. Елліністична філософія: етика кініків, скептиків, стоїків, епікурейців)

Тематика реферативних повідомлень

1. Проблема першооснови буття у філософії досократиків

2. Сократ як філософ морального самопізнання: метод і трагедія

3. Платонівська модель ідеальної держави: філософський і політичний виміри

4. Онтологія та логіка у філософській системі Аристотеля

5. Етика самодостатності: вчення кініків, стоїків і епікурейців

6. Скептицизм як філософія сумніву: від Піррона до Секста Емпірика

Кейсові завдання

Ситуація:

Уявіть, що міжнародна комісія з етики та безпеки розробляє нову систему підготовки державних службовців. Один із

запропонованих підходів – інтегрувати в навчальні програми ідеї класичної грецької філософії як основу для формування морально відповідального управлінця. У процесі розробки моделі постає питання: які з філософських вчень античності є найбільш актуальними для підготовки фахівців у сфері права, безпеки та міжнародної політики?

Завдання:

Проаналізуйте вчення Сократа, Платона, Аристотеля, стоїків та епікурейців. Визначте, які з ідей можна застосувати до формування етичного кодексу службовця сектору безпеки та управління. Оцініть переваги та можливі труднощі реалізації таких принципів у сучасному світі.

Дискусійне питання:

Чи може філософія бути ефективною основою для формування моральних принципів у системі державного управління, чи ж етика повинна базуватися винятково на правових нормах і безпекових інтересах?

Практичне завдання:

Створіть таблицю, де порівняєте ключові ідеї філософських шкіл:

1. Сократ – мораль як знання;
2. Платон – ідеальна держава;
3. Аристотель – золота середина і добродесність;
4. Стоїки – внутрішня свобода і обов'язок перед спільнотою;
5. Епікурейці – раціональне задоволення і спокій душі.

Поясніть, як ці ідеї можуть бути використані при вирішенні сучасних етичних дилем у сфері безпеки, права чи дипломатії.

Список рекомендованої літератури

1. *Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.*
URL : <https://surl.lu/lkxqkm>

2. *Литвинчук О.В. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету*

«Житомирська політехніка», 2026. 300 с.

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL : <https://surli.li/whqxy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрущенко [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surli.cc/psfmcu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021. 264 с. URL : <https://surli.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL : <https://surli.cc/rtpmvu>

Список додаткової літератури

1. Данильян О.Г. Антична філософія. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2. Харків: Право, 2017. С. 49–55.

2. Історія європейської цивілізації. Греція / за ред. Умберто Еко. Харків : Фоліо, 2015. 863 с.

3. Історія європейської цивілізації. Рим / за ред. Умберто Еко. Харків : Фоліо, 2015. 1031 с.

4. Скомаровський В.О. Історія європейської філософії: Античність, Середньовіччя, Відродження: посібник. Умань : Сочінський М. М., 2018. 581 с.

5. Філософський енциклопедичний словник / голова редкол. В.І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

СЕМІНАР 5. ФІЛОСОФІЯ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. *Передумови середньовічної філософії, її загальна характеристика*
2. *Патристика – вчення «отців церкви». Філософські погляди Аврелія Августина*
3. *Схоластика. Реалізм та номіналізм*
4. *Філософія Томи Аквінського*
5. *Мусульманська філософія*

Тематика реферативних повідомлень

1. Передумови формування середньовічної філософії: від занепаду античності до домінування християнства.
2. Патристика як основа християнської теології: особливості, представники, значення.
3. Філософія святого Августина: теологічні та онтологічні погляди.
4. Суперечка про універсалії: реалізм, номіналізм, концептуалізм.
5. Розвиток схоластики в середньовічній Європі: метод, школи, вплив.
6. Вчення Томи Аквінського про Бога, людину і світ.
7. Мусульманська філософія як міст між античністю та європейським середньовіччям.
8. Порівняльний аналіз християнської та мусульманської філософії Середньовіччя.

Кейсові завдання

Ситуація:

Комітет з етики при міжнародному військово-політичному альянсі обговорює межі допустимого у сфері інформаційних воєн, використання штучного інтелекту та відповідальності лідерів за моральні наслідки рішень. З'являється ініціатива

залучити до етичного аналізу традиції філософської думки минулого – зокрема середньовічної філософії. Постає питання: які підходи середньовічних філософів можуть бути актуальними в сучасних питаннях права, безпеки, управління?

Завдання:

Проаналізуйте погляди Аврелія Августина, Томи Аквінського, мусульманських мислителів (Авіценни, Аверроеса) на природу зла, свободи волі, справедливості, божественного закону. Визначте, як ці концепції можуть бути використані у сучасному контексті – зокрема в міжнародному праві, етиці війни та захисті прав людини.

Дискусійне питання:

Чи має право сучасна політична етика спиратися на релігійно-філософські концепції середньовіччя, чи ж це суперечить принципам секуляризму, які домінують у західній політичній традиції?

Практичне завдання:

Складіть порівняльну таблицю з позиціями:

- Аврелій Августин: концепція "града Божого" і людської гріховності;
- Тома Аквінський: природний закон як основа справедливості;
- Авіценна: ієрархія буття та розумна душа;
- Аверроес: співвідношення віри і розуму.

Поясніть, які з цих положень можуть бути використані для формування стратегій гуманізації політики в сфері міжнародної безпеки.

Список рекомендованої літератури

1. *Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.*
URL : <https://surl.luh.gov.ua/lkxqkm>

2. *Литвинчук О.В. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету*

«Житомирська політехніка», 2026. 300 с.

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL : <https://surl.li/whqxy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрущенко [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surl.cc/psfmcu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021. 264 с. URL : <https://surl.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL : <https://surl.cc/rtpmvu>

Список додаткової літератури

1. Волинка Г. Філософія Стародавності і середньовіччя в освітньому контексті. Київ : Вища освіта, 2005. 544 с.

2. Кондзьолка В.В. Історія середньовічної філософії: навч. посіб. Львів : Світ, 2001. С. 77–82.

СЕМІНАР 6. ФІЛОСОФІЯ ВІДРОДЖЕННЯ

1. Особливості філософії епохи Відродження

2. Натурфілософські вчення

3. Утопічна філософія

4. Політична філософія

Тематика реферативних повідомлень

1. Натурфілософія Миколи Коперника: революція у світогляді

2. Всесвіт Джордано Бруно: ідея нескінченності і пантеїзм

3. Наукове пізнання у філософії Леонардо да Вінчі: між

мистецтвом і експериментом

4. Галілео Галілей і нова методологія наукового пізнання природи

5. Утопія Томаса Мора: критика соціальної нерівності і візія справедливого ладу

6. Місто Сонця Томмазо Кампанелли: гармонія знання, моралі й влади

7. Політичний реалізм Нікколо Макіавеллі: влада поза моральними категоріями

Кейсові завдання

Ситуація:

Аналітичний центр з питань європейської інтеграції готує концепцію гуманітарної політики України на основі синтезу європейських цінностей та національних традицій. У пошуках філософських орієнтирів команда експертів звертається до ідей епохи Відродження як джерела гуманістичних підходів. Постає питання: як філософія Відродження може бути використана в контексті сучасної політичної культури, прав людини, громадянської відповідальності?

Завдання:

Проаналізуйте гуманістичні ідеї філософів епохи Відродження – Франческо Петрарки, Лоренцо Валли, Піко делла Мірандоли, Томаса Мора, Ніколо Мак'явеллі. З'ясуйте, як їхні погляди на свободу, гідність, знання, природу, владу співвідносяться з поняттями демократії, права, справедливості. Поясніть, чому філософія Відродження вважається основою сучасної європейської ідентичності.

Дискусійне питання:

Чи можна вважати філософію Відродження джерелом політичного мислення модерного типу, і в якому сенсі гуманізм цієї доби здатний змінювати сучасне розуміння прав людини та держави?

Практичне завдання:

Створіть інтерактивну мапу ідей епохи Відродження, на якій позначте:

- філософів-гуманістів та їхні ключові концепції (людина як центр всесвіту, гідність особистості, розум як шлях до істини);
- утопічні ідеї (ідеальне суспільство, рівність, соціальна справедливість);
- політичні концепції (державність, воля, політичний реалізм).

Зіставте їх із сучасними викликами демократії, міжнародної безпеки та правової держави.

Список рекомендованої літератури

1. **Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.** URL : <https://surl.lu/lkxqkm>

2. **Литвинчук О.В. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету «Житомирська політехніка», 2026. 300 с.**

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL : <https://surl.li/whqxmy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрушенка [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surl.i.cc/psfmcu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021. 264 с. URL : <https://surl.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL : <https://surli.cc/rtpmvu>

СЕМІНАР 7. ФІЛОСОФІЯ НОВОГО ЧАСУ

1. Характеристика світогляду Нового часу. Галілей та Ньютон
2. Проблема методу пізнання: емпіризм Френсіса Бекона
3. Раціоналізм Рене Декарта
4. Сенсуалізм Джона Локка
5. Скептицизм Давіда Г'юма
6. Соціальна філософія Томаса Гоббса, Джона Локка, Жан-Жака Руссо
7. Онтологія Рене Декарта, Бенедикта Спінози, Готфріда Ляйбніца, Джорджа Берклі

Тематика реферативних повідомлень

1. Механістична картина світу: наукова революція Галілея та Ньютона
2. Філософія експерименту: проблема методу у Френсіса Бекона
3. Ідоли розуму в системі пізнання за Беконом: аналіз і сучасне значення
4. Раціоналізм Рене Декарта: від сумніву до достовірного знання
5. Сенсуалізм Джона Локка: критика вроджених ідей і досвід як джерело пізнання
6. Жан-Жак Руссо: загальна воля як основа свободи і республіки

Кейсові завдання

Ситуація:

Під час підготовки до антикризового форуму з питань цифрового суверенітету й штучного інтелекту українські фахівці у сфері безпеки, права і міжнародних відносин намагаються з'ясувати філософські передумови, на яких ґрунтується сучасне розуміння науки, держави та індивіда. Особливу увагу звернено

на філософію Нового часу як джерело ідей раціоналізму, природного права, суспільного договору та наукового методу.

Завдання:

Проаналізуйте внесок мислителів Нового часу – Галілея, Ньютона, Бекона, Декарта, Локка, Гоббса, Спінози, Руссо, Ляйбніца, Берклі, Г'юма – у формування сучасного наукового світогляду, концепції особистості, суспільства, влади та права. Визначте, як їхні ідеї вплинули на формування сучасної політичної і правової думки, міжнародного порядку, стандартів наукового знання.

Дискусійне питання:

Чи можуть ідеї філософів Нового часу (особливо щодо розуму, свободи, суспільного договору та скептицизму) виступати основою для етичного регулювання новітніх технологій, штучного інтелекту й безпекових практик у ХХІ столітті?

Практичне завдання:

Складіть порівняльну таблицю, в якій проаналізуйте:

- метод пізнання кожного мислителя (емпіризм, раціоналізм, сенсуалізм, скептицизм);
- уявлення про природу людини (добра/егоїстична/розумна/чуттєва);
- модель держави або суспільства (договірна, авторитарна, демократична);
- вплив на сучасне право або міжнародну політику.

Зробіть висновок: які з ідей Нового часу є актуальними для безпекової та правової культури сьогодення?

Список рекомендованої літератури

1. *Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.*
URL : <https://surl.lu/lkxqkm>

2. *Литвинчук О.В. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету*

«Житомирська політехніка», 2026. 300 с.

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL : <https://surli.li/whqxy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрущенко [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surli.cc/psfmcu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021. 264 с. URL : <https://surli.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL : <https://surli.cc/rtpmvu>

Список додаткової літератури

1. Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: підручник. Київ : Либідь, 2001. С. 93–168.

2. Гусев В.І. Західна філософія Нового часу XVII–XVIII ст.: підруч. для вузів. Київ : Либідь, 1998. С. 110–135.

3. Дзьобань О.П. Аксіологічний вимір проблеми безпеки (звертаючись до Томаса Гоббса). *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»*. Харків : Право, 2010. Вип. 6. С. 3–13.

4. Дзьобань О.П. Ідеї вільнодумства у філософії французького просвітництва як одне із джерел постмодернізму. *Гуманітарний часопис*. Харків : ХАІ, 2006. № 1. С. 33–38.

5. Петров Є.П. Актуальні аспекти теорії ідей Дж. Локка. *Мультиверсум: філос. альм.* / Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Київ : Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди, 2016. Вип. 3–4 (151–152). С. 98–106.

СЕМІНАР 8. НІМЕЦЬКА КЛАСИЧНА ФІЛОСОФІЯ (XVIII–ПОЧАТКУ XIX СТ.)

1. *Теорія пізнання Іммануїла Канта*
2. *Суб'єктивний ідеалізм І.Фіхте*
3. *Ідеалістична філософія Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля*
4. *Антропологічний матеріалізм Людвіга Андреаса Феєрбаха*

Тематика реферативних повідомлень

1. Іммануїл Кант і його «Коперніканський переворот» у філософії.
2. Проблема свободи у філософії Канта та Фіхте: спільне і відмінне.
3. Суб'єктивний ідеалізм Фіхте.
4. Гегелівська концепція держави та права: актуальність для сучасного правознавства.
5. Розгортання духу у «Феноменології духу» Г. В. Ф. Гегеля.
6. Антропологічний матеріалізм Л. Феєрбаха: філософія повернення до людини.
7. Феєрбах як критик релігії: образ Бога як проекція людської сутності.

Кейсові завдання

Ситуація:

Міністерство цифрової трансформації ініціює етичну оцінку нової системи державного моніторингу соціальних ризиків із використанням алгоритмів штучного інтелекту. Експерти сперечаються: одні вважають, що такий проєкт повинен ґрунтуватися на моральному законі та повазі до особистості, інші – що свобода людини реалізується лише в межах загального інтересу та державної необхідності. Для аналізу морально-правових наслідків залучаються ідеї філософів німецького класичного ідеалізму.

Завдання:

Розкрийте, як Іммануїл Кант, Йоганн Фіхте, Георг Гегель і Людвіг Феєрбах трактують поняття свободи, особистості, морального вибору й суспільного обов'язку. Проаналізуйте, чи можливо на основі їхніх концепцій створити філософське підґрунтя для етичного регулювання сучасних цифрових технологій і державної політики.

Дискусійне питання:

Чиї ідеї – Канта (про автономію волі), Фіхте (про активне Я), Гегеля (про розумну державу) чи Феєрбаха (про людину як чуттєву істоту) – мають більшу цінність для побудови морально відповідального суспільства в умовах безпекових загроз і розвитку технологій?

Практичне завдання:

Складіть аналітичну таблицю, де порівняєте чотирьох філософів за такими критеріями:

- Розуміння свободи (внутрішня, практична, об'єктивна, чуттєва).
- Джерело моральності (категоричний імператив, Я як діяльність, етика держави, людська природа).
- Ставлення до держави (необхідне зло / розумна форма свободи / інструмент відчуження / гарантія моралі).
- Актуальність для аналізу проблем безпеки, права, цифрової етики.

На основі таблиці сформулюйте власну позицію: чия філософія найбільше відповідає сучасним викликам у сфері моралі, права і безпеки.

Список рекомендованої літератури

1. *Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.*
URL : <https://surl.luh.gov.ua/lkxqkm>

2. *Литвинчук О.В. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету*

«Житомирська політехніка», 2026. 300 с.

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL : <https://surli.li/whqxy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрущенко [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surli.cc/psfmcu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021. 264 с. URL : <https://surli.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL : <https://surli.cc/rtpmvu>

Список додаткової літератури

1. Бурковський І., Ермоленко А., Кебуладзе А. До третьої «критики» Канта. *Філософська думка*. 2018. № 6. С. 118–124.

2. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість та правопорядок у сучасних умовах у контексті роздумів І. Канта про автономію особистості. *Філософсько-антропологічні студії: спецвипуск*. Київ : Стилос; Донецьк : РВВ ДНУ, 2004. С. 275–280.

3. Коваль І., Ратушна, О. Гегель. Його вороги й критики (до 190 років від дня його смерті). *Знання європейського права*. № 1. 2021. С. 8–11. <https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.161>

4. Остапець І. Ідея свободи у філософії Г. Гегеля. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2017. Вип. 9. С. 26–33.

5. Сугасава Тацубумі. Вчення про війну та мир у філософії права Канта. *Філософія і сучасність*. 2018. № 8. С. 126–137.

6. Терлецький В.М. Кантове вчення про «а пріорі» в онтологічній перспективі. *Філософська думка*. 2008. № 6. С. 21–39.

7. Терлецький В.М. Дослідження німецької класичної

філософії в Інституті філософії. *Філософська думка*. 2021. № 4. С. 38–54.

СЕМІНАР 9. СУЧАСНА СВІТОВА ФІЛОСОФІЯ

- 1. Філософія ХХ століття*
- 2. Карл Маркс: теорія відчуження*
- 3. Феноменологія та філософія екзистенціалізму*
- 4. Герменевтика*
- 5. Психоданаліз З.Фрейда*
- 6. Артур Шопенгауер – «песимістична» філософія*
- 7. «Оптимістична» філософія Фрідріха Ніцше*

Тематика реферативних повідомлень

1. Філософія науки в ХХ столітті: від позитивізму до постпозитивізму.
2. Теорія відчуження у творчості Карла Маркса та її значення в сучасному контексті.
3. Несвідоме як предмет філософського осмислення: від Фрейда до Юнга.
4. Ідея «надлюдини» у філософії Ніцше та її вплив на європейську думку.
5. Шопенгауер і східна філософія: паралелі у вченні про волю та страждання.
6. Герменевтика як метод розуміння: від Шлейєрмахера до Гадамера.
7. Екзистенціальна проблематика людської свободи у творах Сартра та Камю.

Кейсові завдання

Ситуація:

У рамках національної програми психосоціальної підтримки ветеранів та переселенців створюється міждисциплінарна

команда фахівців – юристів, соціальних працівників, психологів, філософів. Постає питання: як гуманітарне знання може допомогти в розв’язанні глибоких особистісних і суспільних криз? У центрі обговорення – філософські підходи до проблеми людського існування, сенсу життя, волі, страждання й свободи.

Завдання:

З’ясуйте, як феноменологія, екзистенціалізм, герменевтика, філософія Ніцше й Шопенгауера, психоаналіз Фрейда та марксистська теорія відчуження трактують глибокі внутрішні кризи людини, її відчуття втрати сенсу, цінностей, віри в майбутнє. Проаналізуйте, які з філософських підходів можуть бути конструктивно інтегровані у програми соціально-психологічної реабілітації.

Дискусійне питання:

Яка філософія ХХ століття – песимістична, оптимістична, аналітична, критична чи гуманістична – дає найефективніші орієнтири для сучасної людини в умовах воєнного часу, глобальної нестабільності та екзистенційної тривоги?

Практичне завдання:

Створіть порівняльну таблицю, у якій представите підходи таких філософів:

- Карл Маркс.
- Зигмунд Фрейд.
- Артур Шопенгауер.
- Фрідріх Ніцше.
- Мартін Гайдеггер або Жан-Поль Сартр.

Для кожного з них укажіть:

- Основну філософську ідею.
- Розуміння природи людини.
- Ставлення до страждання, відчуження, волі.
- Потенціал для підтримки особистості в кризових ситуаціях.

На основі аналізу зробіть висновок: які ідеї можуть бути актуальними в роботі фахівця з національної безпеки, правозахисника або соціального аналітика у XXI столітті.

Список рекомендованої літератури

1. **Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.**
URL : <https://surl.lu/lkxqkm>

2. **Литвинчук О.В. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету «Житомирська політехніка», 2026. 300 с.**

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL : <https://surl.li/whqxmy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрущенка [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surli.cc/psfmcsu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021. 264 с. URL : <https://surl.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL : <https://surli.cc/rtpmvu>

Список додаткової літератури

1. Денєжніков С.С. Філософські засади трансгуманізму: монографія. Суми : Цьома С. П., 2017. 218 с.

2. Кебуладзе В. Тенденція перетворення феноменології з філософії свідомості на філософію досвіду. *Філософська думка*. 2012. № 1. С. 125–134.

3. Лютий Т. Пригоди філософських ідей Західного світу: від давнини до сучасності. Київ : Темпора, 2019. 379 с.

4. Розова Т.В., Чорна Л.В. Людина. Культура. Філософія

(Проблема людини в європейській філософії): підручник. Кн. 1. Київ; Одеса : Освіта України, 2015. 328 с.

СЕМІНАР 10. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

- 1. Особливості української філософії*
- 2. Філософська думка Київської Русі й доби Відродження*
- 3. Філософія Просвітництва. Особливості філософії киево-могилянців.*
- 4. Філософські погляди Г. Сковороди*

Тематика реферативних повідомлень

1. Особливості становлення української філософії: мова, релігія, національна ідентичність
2. Києво-Могилянська академія як осередок філософської освіти в Україні
3. Філософія Григорія Сковороди: самопізнання, спорідненість і свобода
4. Просвітницькі ідеї в українській філософії XVIII століття
5. Українська філософська думка і національне відродження в XIX столітті

Кейсові завдання

Ситуація:

У сучасному українському суспільстві активно тривають дискусії щодо формування національної ідентичності, духовного фундаменту державності та ціннісних орієнтирів у часи війни. У зв'язку з цим актуалізується осмислення філософської спадщини України – від Київської Русі до ідей Григорія Сковороди. Особливу увагу приділяють тому, як філософські ідеї минулого можуть сприяти консолідації суспільства та духовній стійкості громадян.

Завдання:

Проаналізуйте, як філософські традиції України – зокрема ідеї Г.Сковороди, філософія киево-могилянців та українського Просвітництва – формували уявлення про гідність, свободу, патріотизм і духовну автономію. Обговоріть, яким чином ці ідеї можуть бути використані сьогодні в контексті національної безпеки, гуманітарної політики та морального опору агресії.

Дискусійне питання:

Чи може українська філософія бути джерелом духовної мобілізації суспільства в умовах війни? Чи достатньо у ній ресурсів, щоби формувати гуманітарну складову стратегії національної безпеки?

Практичне завдання:

Підготуйте аналітичну карту (інфографіку або тезову таблицю), в якій укажіть:

- ключові ідеї філософії Київської Русі, доби Відродження, Просвітництва та Григорія Сковороди;
- визначальні поняття (добро, свобода, самопізнання, серце, істина, патріотизм тощо);
- актуальні виклики сьогодення, на які ці ідеї можуть давати відповідь (моральна травма, втрата сенсів, криза ідентичності, внутрішня еміграція тощо).

Які ідеї української філософії можна включити до програм духовної реабілітації, просвітницьких проєктів або політики національної єдності.

Список рекомендованої літератури

1. *Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.*
URL : <https://surl.lu/lkxqkm>

2. *Литвинчук О.В. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету «Житомирська політехніка», 2026. 300 с.*

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк,

Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо.
Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла»,
2021. 440 с. URL : <https://surl.li/whqxy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за
наук. ред. академіка В.П. Андрущенко [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ
імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surli.cc/psfmcu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для
студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий
Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021.
264 с. URL : <https://surl.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів :
Місіонер, 2020. 784 с. URL : <https://surli.cc/rtpmvu>

Список додаткової літератури

1. Андрос Є.І. Володимир Шинкарук: антропологічний
поворот в українській філософії другої половини ХХ сторіччя.
Філософська думка. 2017. № 1. С. 66–73.

2. Бойченко М. Наукові школи в сучасній вітчизняній
філософії: у світлі зміни філософських поколінь. *Філософська
думка*. 2015. № 3. С. 46–61.

3. Вдовиченко Г.В. Культурфілософська спадщина
філософів УСРР епохи «Розстріляного Відродження»:
монографія / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім.
Т.Шевченка. Київ : ВПц КГУ, 2015. 511 с.

4. Гуцуляк О.Б. Філософія української сутності.
Соціокультурні смисли алхімії національного буття: монографія.
Київ: Арт Економі, 2017. 253 с.

5. Йолон П. «Київська філософська школа» як явище.
Філософська думка. 2015. № 3. С. 77–89.

6. Кузьміна С. Вітчизняна академічна філософія: працюємо в
архівах. *Філософська думка*. 2010. № 6. С. 5–20.

7. Калиновський Ю.Ю. Філософія соборності як світоглядне
підґрунтя розвитку правового суспільства в Україні. *Гілея*. 2013.
Вип. 70 (№ 3). С. 354–360.

8. Мозгова Н. Про світоглядні витоки сучасної вітчизняної філософії. *Філософська думка*. 2015. № 3. С. 20–23.

9. Розвиток філософської думки в Україні : навч. посібник ; [Електронний ресурс] / [за ред. проф. Ю. М. Вільчинського]. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : КНЕУ, 2014. 327 URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/32610712.pdf>

10. Ткачук М. Києво-Могилянська академія і становлення академічної філософії в Україні. *Філософська думка*. 2000. № 4. С. 37–56.

11. Філософська думка західної української діаспори ХХ століття: ідеї та постаті: монографія / С. Йосипенко та ін. Київ: Наукова думка, 2018. 269 с.

СЕМІНАР 11. УКРАЇНЬСЬКА ФІЛОСОФІЯ ХІХ – ХХ СТ

1. Особливості української філософії ХІХ – ХХ ст.

2. Філософські ідеї Миколи Гоголя

3. Філософія Пантелеймона Куліша

4. Філософські погляди Тараса Шевченка

5. Філософія Олександра Потебні

6. Філософські погляди Памфіла Юркевича

7. Філософські переконання Івана Франка

8. Філософія Володимира Вернадського

Тематика реферативних повідомлень

1. Києво-Могилянська академія як центр філософської освіти в Україні.

2. Національна ідея у творчості Тараса Шевченка.

3. Олександр Потебня: філософія мови і формування національної свідомості.

4. Серце як центр морального життя: «філософія серця» Памфіла Юркевича.

5. Ноосфера Володимира Вернадського: людство як геологічна сила.

6. Проблема добра і зла у філософії Миколи Гоголя.
7. Іван Франко про націю, свободу і суспільний прогрес.
8. Пантелеймон Куліш: національна культура як основа державності.

Кейсові завдання

Ситуація:

У період загальнонаціонального спротиву філософська думка минулих століть повертається в центр суспільного інтересу. Постають питання: чи можемо ми відновити внутрішню силу на основі ідей українських мислителів ХІХ–ХХ століть? Яке значення мають філософські погляди Шевченка, Франка, Вернадського чи Потебні для розбудови незалежної демократичної держави сьогодні? Зокрема, актуалізується ідея культурної безпеки як складової національної безпеки.

Завдання:

Оберіть одного з українських мислителів ХІХ–ХХ століть (Шевченко, Франко, Юркевич, Потебня, Вернадський, Куліш тощо) та проаналізуйте, як його філософські ідеї можна інтерпретувати у контексті сучасної державної політики, формування громадянської ідентичності та гуманітарної безпеки. Розгляньте, як ці ідеї можуть протистояти сучасним викликам – інформаційній війні, ідеологічній дезорієнтації, кризи цінностей.

Дискусійне питання:

Чи здатна українська філософія ХІХ–ХХ ст. виконувати інтегративну функцію в сучасному суспільстві? Чи може вона бути основою для гуманітарної політики держави у сфері національної пам'яті, ідентичності та єдності?

Практичне завдання:

Підготуйте порівняльну таблицю «Ідеї минулого – виклики сьогодення», де зазначте:

- Ім'я філософа.
- Його головні ідеї або філософські концепти.

– Актуальні суспільні виклики, на які ці ідеї можуть бути відповіддю.

– Потенційна сфера застосування в контексті політики національної безпеки (освіта, культура, ідеологія, інформаційна політика, духовна реабілітація тощо).

Сформулюйте власну позицію щодо того, яка з ідей української філософії ХІХ–ХХ ст. є найактуальнішою сьогодні та як її можна практично втілити.

Список рекомендованої літератури

1. ***Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с. URL : <https://surl.lu/lkxqkm>***

2. ***Литвинчук О.В. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету «Житомирська політехніка», 2026. 300 с.***

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL : <https://surl.li/whqxmy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрушенка [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surli.cc/psfmsu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021. 264 с. URL : <https://surl.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL : <https://surli.cc/rtpmvu>

Список додаткової літератури

1. Валявко І.В. Стан дослідження філософських студій Дмитра Чижевського в Україні. *Філософське думка*. 2004. № 6. С. 119–133.

2. Волинка Г. Дещо про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова. *Пам'ять століть*. 2003. № 5. С. 30–33.
3. Гнатюк Я. Філософсько-науковий кордоцентризм П. Юркевича. *Людина і політика*. 2002. № 1. С. 107–114.
4. Гуцуляк О.Б. Філософія української сутності. Соціокультурні смисли алхімії національного буття: монографія. Київ: Арт Економі, 2017. 253 с.
5. Розвиток філософської думки в Україні : навч. посібник ; [Електронний ресурс] / [за ред. проф. Ю. М. Вільчинського]. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : КНЕУ, 2014. 327 URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/32610712.pdf>
6. Слободянюк Д. «Філософія серця» як методологічне підґрунтя ідейно-теоретичної спадщини Памфіла Юркевича. *Філософські обрії*. Вип. 22. Київ: Б. в., 2009. С. 30–44.
7. Філософська думка західної української діаспори ХХ століття: ідеї та постаті: монографія / С. Йосипенко та ін. Київ: Наукова думка, 2018. 269 с.

СЕМІНАР 12. ОНТОЛОГІЯ.

1. *Проблема визначення предмету онтології (метафізики) в системі провідних парадигм філософування*
2. *Атрибути буття (час, простір, рух, розвиток) та моделі єдності світу*
3. *Свобода – сутнісна характеристика людського буття*
4. *Свідомість як спосіб існування та відтворення буття*
5. *Основні антиномії свідомості*
6. *Структура свідомості*

Тематика реферативних повідомлень

1. Атрибути буття: час, простір, рух, розвиток – філософське осмислення.
2. Людська свобода як онтологічна умова самореалізації.

3. Свідомість як умова пізнання й буття: класичні й сучасні концепції.

4. Антиномії свідомості: межа філософського розуміння людського «Я».

5. Філософські підходи до вивчення несвідомого: Фрейд, Юнг, Гусерль.

6. Проблема суб'єктивності в контексті філософії свідомості.

7. Структура свідомості як відображення потреб і смислів людського буття.

Кейсові завдання

Ситуація:

На засіданні Ради національної безпеки й оборони України обговорюється питання використання штучного інтелекту у сфері безпеки. Деякі учасники піднімають онтологічні питання: чи має штучний інтелект буття, подібне до людського? Чи може він володіти свідомістю, а отже – нести відповідальність за дії? Які критерії ми можемо використовувати для оцінки «буття» штучного інтелекту?

Завдання

Поясніть, у чому полягає різниця між людською свідомістю та «свідомістю» штучного інтелекту. Визначте атрибути буття, які можна застосувати до сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (простір, час, рух, причинність тощо). Проаналізуйте, як філософське розуміння категорій буття допомагає розробляти етичні межі використання технологій у сфері національної безпеки.

Дискусійне питання:

Чи є свобода винятковою властивістю людського буття, чи її можливо відтворити технологічно? Як це питання змінює уявлення про відповідальність і мораль у світі майбутнього?

Практичне завдання:

Створіть логічну карту на тему «Онтологічні виміри сучасних безпекових викликів», де зафіксуйте основні філософські

категорії (буття, свідомість, свобода, час, причинність тощо) і проаналізуйте, як кожна з них проявляється в контексті кібербезпеки, гібридних загроз, біоетики чи штучного інтелекту.

Список рекомендованої літератури

1. **Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.**
URL : <https://surl.lu/lkxqkm>

2. **Литвинчук О.В. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету «Житомирська політехніка», 2026. 300 с.**

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL : <https://surl.li/whqxmy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрущенко [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surli.cc/psfmcu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021. 264 с. URL : <https://surl.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL : <https://surli.cc/rtpmvu>

Список додаткової літератури

1. Акімова Н. Свідомість: визначення та структура. *Психологія особистості*. Т. 8. № 1. 2017. С. 200–206.

2. Баумейстер А. Онтологія як філософська дисципліна: український контекст. *Філософська думка*. 2013. № 5. С. 26–40.

3. Вертель А.В., Мотрук Т.О. До питання розуміння концепту «свідомість» у психоаналітичних конотаціях К.Г. Юнга та у східно-філософських системах. *Науковий вісник ХДУ*.

Серія: Психологічні науки. Т. 2. № 2. 2018. С. 125–131.

4. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Віртуальна реальність і кіберпростір як атрибути сучасного суспільства. *Інформація і право*. 2020. № 4 (35). С. 9–21.

5. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Інформаційна картина світу в контексті перспектив сучасної науки й культури. *Інформація і право*. 2013. № 1. С. 21–28.

6. Каліщук С.М. Свідомість як «граничне поняття». *Проблеми сучасної психології*. Вип. 41. 2018. Київ. С. 102–115.

7. Терлецький В.М. Кантове вчення про «а ргіогі» в онтологічній перспективі. *Філософська думка*. 2008. № 6. С. 21–39.

СЕМІНАР 13. ГНОСЕОЛОГІЯ

1. Гносеологія: проблематика й основні концепції. Проблема суб'єкта і об'єкта пізнання

2. Різноманіття форм знання і пізнавальної діяльності. Чуттєве і раціональне пізнання

3. Істина як гносеологічна проблема

Тематика реферативних повідомлень

1. Пізнавальний потенціал художнього мислення і мистецтва.

2. Специфіка релігійного пізнання та його роль у формуванні духовної картини світу.

3. Чуттєве пізнання: психологічні й філософські аспекти.

4. Раціональне мислення як інструмент формування наукового знання.

5. Інтуїція як форма пізнання: історичні погляди та сучасні підходи.

6. Практика як основа, мета і критерій пізнання в гносеології.

7. Суперечка між емпіриками і раціоналістами:

філософський аналіз.

8. **Форми знання в сучасному суспільстві: традиції і трансформації.**

Кейсові завдання

Ситуація:

Під час інформаційної війни країна стикається з масовим поширенням дезінформації в соціальних мережах і ЗМІ. Національні безпекові структури мають вирішити, які джерела є достовірними, як формуються фейки, і як забезпечити громадське пізнання реальності на основі перевірених фактів. Постає питання: як визначити істину в умовах інформаційного хаосу, коли межа між суб'єктивною інтерпретацією і фактом зникає?

Завдання:

Проаналізуйте, яким чином філософія пізнання допомагає розрізнити істинне знання від маніпуляцій. Охарактеризуйте роль суб'єкта пізнання у створенні та перевірці інформації. Поясніть, які гносеологічні критерії істини (кореспондентність, когерентність, прагматичність) можуть бути застосовані у сфері стратегічних комунікацій.

Дискусійне питання:

Чи може істина бути об'єктивною в умовах гібридної війни, коли факти, емоції, інтерпретації і технології взаємодіють у медійному просторі?

Практичне завдання:

Розробіть модель «гносеологічного фільтра», яку могли б використовувати аналітики в секторі національної безпеки для перевірки інформації. У схемі вкажіть етапи пізнання: від сприйняття (чуттєвого) до осмислення (раціонального), а також – критерії істинності та помилки.

Список рекомендованої літератури

1. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.

URL : <https://surl.lu/lkxqkm>

2. Литвинчук О.В. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету «Житомирська політехніка», 2026. 300 с.

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL : <https://surl.li/whqxy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрущенко [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surli.cc/psfmcu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021. 264 с. URL : <https://surl.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL : <https://surli.cc/rtpmvu>

Список додаткової літератури

1. Васильченко А. Знання і автономія суб'єкта пізнання. *Філософська думка*. 2009. № 4. С. 75–83.

2. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Методологія наукових досліджень: підручник. Харків: Право, 2019. 368 с.

3. Кірюхін Д. Наука і релігія: нові принципи взаємовідносин. *Людина і світ*. 2002. № 4. С. 10–15.

4. Петрушенко В.Л. Межі знання і знання меж. *Філософська думка*. 2005. № 3. С. 3–17.

5. Пироженко В.О. Поняття істини в суспільствознавстві у контексті ситуаційного аналізу. *Вісник Національної академії наук України*. 2005. № 11. С. 19–31.

СЕМІНАР 14. ДІАЛЕКТИКА

1. *Діалектика та її історичні форми*
2. *Принципи й закони діалектики*
3. *Категорії діалектики*

Тематика реферативних повідомлень

1. Історичні етапи розвитку діалектики: від Геракліта до Гегеля.
2. Діалектика і метафізика: порівняльний аналіз методів мислення.
3. Основні закони діалектики та приклади їхньої дії в природі та суспільстві.
4. Категорії діалектики як інструменти філософського пізнання реальності.
5. Принцип всезагального зв'язку: філософське й наукове осмислення.
6. Діалектичне заперечення як механізм розвитку та оновлення.
7. Роль діалектичного методу в сучасному науковому та технічному мисленні.

Кейсові завдання

Ситуація:

Під час формування стратегії реформування сектору національної безпеки виникає конфлікт між двома групами експертів. Перша група наполягає на негайному радикальному реформуванні за західними зразками, друга – на поступовій трансформації з урахуванням національного досвіду та культурних реалій. Кожна сторона вважає свою позицію єдино правильною. Ситуація загрожує блокуванням процесу реформ.

Завдання:

Проаналізуйте ситуацію з точки зору діалектики. Визначте наявні протиріччя, які є рушієм розвитку. Поясніть, як принципи

і закони діалектики (єдність і боротьба протилежностей, перехід кількісних змін у якісні, заперечення заперечення) можуть бути застосовані для пошуку конструктивного рішення.

Дискусійне питання:

Чи можливо досягти істинного прогресу без протиріч? Як діалектика допомагає зрозуміти необхідність конфлікту як етапу розвитку?

Практичне завдання:

Побудуйте діалектичну модель розвитку будь-якого соціального чи політичного явища (наприклад, реформи Збройних сил України, децентралізації, цифровізації державного управління). Визначте три фази: тезу, антитезу, синтез – і покажіть, як із боротьби протилежних підходів може народитися нова якість.

Список рекомендованої літератури

1. *Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.* URL : <https://surl.lu/lkxqkm>

2. *Литвинчук О.В. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету «Житомирська політехніка», 2026. 300 с.*

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL : <https://surl.li/whqxmy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрушенка [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surl.cc/psfmcsu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021. 264 с. URL : <https://surl.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів :

Список додаткової літератури

1. Гернего О.О. Альтернативність діалектики і метафізики як філософська проблема та шляхи її вирішення. *Університетські наукові записки*. Хмельницький: Хмельниц. ун-т упр. та права. 2008. № 1. С. 426–437.

2. Дзьобань О.П. Сучасна соціальна синергетика: до питання про визначення концептуальних основ. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». 2011. Вип. 7. С. 3–15.

3. Дзьобань О.П. Розвиток ідей синергетики як нової парадигми у природничо-науковому і соціальному пізнанні. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». 2011. Вип. 9. С. 3–16.

4. Калиновський Ю.Ю. Діалектика свободи та відповідальності у правовому суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». Харків: Право, 2015. № 1 (24). С. 114–122.

СЕМІНАР 15. ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

1. *Філософська антропологія: предмет і завдання*

2. *Людина як соціокультурний проєкт*

3. *Модуси буття людини в некласичній філософії: архетип, ментальність, ідентичність*

4. *Проблема щастя, життя та його сенсу, смерті й безсмертя людини*

Тематика реферативних повідомлень

1. Витоки та становлення філософської антропології: від античності до XX століття
2. Ментальність як філософська категорія: структура і механізми дії
3. Ідентичність особистості: філософські підходи і сучасні виклики
4. Некласичні моделі людського буття: екзистенціалізм, персоналізм, постмодерн
5. Проблема безсмертя в релігійній і філософській традиціях
6. Цінність щастя: етичний і аксіологічний вимір

Кейсові завдання

Ситуація:

У процесі розробки національної програми психологічної реабілітації військових і ветеранів обговорюється концепція «людини як соціокультурного проєкту». Постає питання: як поєднати універсальні антропологічні уявлення про людину з її унікальним досвідом війни, втрат, героїзму, травми та відновлення.

Завдання:

Проаналізуйте запропоновану ситуацію з позицій філософської антропології. Сформулюйте, як сучасна філософія розглядає людину в контексті війни, екзистенційних загроз та морального вибору. Обґрунтуйте, чому в умовах криз суспільству важливо розуміти людину не лише як біологічну, а як духовно-культурну істоту.

Дискусійне питання:

Чи можливо сформувати «національний архетип» сучасного українця? Які риси, ментальні настанови й ідентичнісні маркери можуть його визначати? І що загрожує, якщо ця ідентичність буде нав'язана або спрощена?

Практичне завдання:

Створіть ментальну карту, у якій окресліть зв'язки між поняттями: *людина, ментальність, ідентичність, архетип, сенс життя, смерть, безсмертя, щастя*. Продемонструйте, як ці категорії взаємодіють у філософському осмисленні людини в сучасному світі.

Список рекомендованої літератури

1. **Литвинчук О.В., Муляр В.І.** Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с. URL : <https://surl.lu/lkxqkm>

2. **Литвинчук О.В.** Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету «Житомирська політехніка», 2026. 300 с.

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL : <https://surl.li/whqxy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрущенка [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surl.cc/psfmcu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021. 264 с. URL : <https://surl.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL : <https://surl.cc/rtpmvu>

Список додаткової літератури

1. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Глобалізація культури: протиріччя та тенденції розвитку. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія». Харків : Право, 2017. Вип. 2 (29). С. 135–143.

2. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Інформаційно-комунікативна природа суспільства: еволюція точок зору на проблему. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»*. Харків : Право, 2018. Вип. 3 (38). С. 8–20.

3. Калиновський Ю.Ю., Мануйлов Є.М. Громадянська відповідальність особистості як атрибутивний феномен правового суспільства. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»*. Харків : Право, 2015. № 2 (25). С. 113–129.

4. Кушакова-Костицька Н.В. Філософсько-правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні: монографія. Київ : Логос, 2019. 346 с.

5. Суспільство, людина, право: досвід філософсько-правового осмислення: монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С. Б. Жданенко та ін.; за ред. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2018. 350 с.

6. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін.; за ред. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2020. 344 с.

7. Getman A., Danilyan O., Dzeban A., Kalinovsky Y., Hetman Y. Information security in modern society: sociocultural aspects. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol 9. № 25. P. 6–14.

СЕМІНАР 16. СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

1. Соціальна філософія: об'єкт, предмет, завдання
2. Філософські концепції розуміння суспільства
3. Основні підходи до розуміння суспільства
4. Суспільство як цілісна система. Соціальна структура суспільства
5. Суспільне виробництво та його структура

Тематика реферативних повідомлень

1. Суспільство як соціальна система: особливості, функції, типологія
2. Поняття соціальної структури: складові елементи та їх взаємодія
3. Соціальні інститути як механізм впорядкування суспільних відносин
4. Соціальна діяльність як фактор розвитку суспільства
5. Роль праці у формуванні суспільних зв'язків і цінностей
6. Суспільне виробництво: структура, функції, взаємозв'язок матеріального й духовного
7. Виробничі відносини та продуктивні сили: історична динаміка взаємозалежності
8. Проблема відчуження у виробничих відносинах (на прикладі марксистської традиції)

Кейсові завдання

Ситуація:

Після серії криз – пандемії, повномасштабної війни, економічної нестабільності – в українському суспільстві загострилися суперечності між різними соціальними групами: переселенцями, ветеранами, цивільними, молоддю, пенсіонерами. Уряд ініціює програму соціальної консолідації, мета якої – зміцнити цілісність суспільства. Однак постає

проблема: яке розуміння суспільства обрати як основу такої програми?

Завдання:

Оцініть ситуацію з позицій філософських концепцій суспільства. Визначте, яку модель – органіцизм, механіцизм, інтеракціонізм чи системний підхід – доцільно застосувати для відновлення суспільної єдності. Обґрунтуйте свій вибір. Запропонуйте філософське бачення справедливого балансу між індивідом і колективом у посткризовому суспільстві.

Дискусійне питання:

Чи можливе в умовах сучасної України гармонійне поєднання свободи особистості та соціальної солідарності? Що має домінувати в повоєнному відновленні: індивідуалізм чи колективна відповідальність?

Практичне завдання:

Створіть схему «Соціальна структура сучасного українського суспільства», виділивши ключові елементи: класи, професійні групи, маргінальні прошарки, нові ідентичності (ветерани, волонтери, IT-спільнота, тощо). Позначте зв'язки між ними та потенційні зони конфліктів або співпраці.

Список рекомендованої літератури

1. *Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с.*
URL : <https://surl.lu/lkxqkm>

2. *Литвинчук О.В. Філософія : навчальний посібник. Житомир : Видавництво Державного університету «Житомирська політехніка», 2026. 300 с.*

3. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL : <https://surl.li/whqxmy>

4. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрущенко [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ

імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с. URL : <https://surli.cc/psfmcu>

5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021. 264 с. URL : <https://surl.li/wuoevk>

6. Шепетяк О., Шепетяк О. Філософія : підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с. URL : <https://surli.cc/rtpmvu>

Список додаткової літератури

1. Баумейстер А. Онтологія як філософська дисципліна: український контекст. *Філософська думка*. 2013. № 5. С. 26–40.

2. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Віртуальна реальність і кіберпростір як атрибути сучасного суспільства. *Інформація і право*. 2020. № 4 (35). С. 9–21.

3. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Інформаційна картина світу в контексті перспектив сучасної науки й культури. *Інформація і право*. 2013. № 1. С. 21–28.

4. Терлецький В.М. Кантове вчення про «а ріогі» в онтологічній перспективі. *Філософська думка*. 2008. № 6. С. 21–39.

5. Чернова Л. Наукова картина світу як предмет філософського дискурсу. *Вища освіта України*. 2010. № 3. С. 33–39.

Список питань до іспиту

1. Основна проблематика філософії.
2. Функції філософії.
3. Філософські течії Стародавньої Індії.
4. Філософські течії Стародавнього Китаю.
5. Старогрецька філософія досократиків.
6. Класична антична філософія: проблема ідеального буття та суспільного устрою (Сократ, Платон, Аристотель).
7. Еліністична філософія Стародавньої Греції: проблема свободи (етика кініків, скептиків, стоїків, епікурейців).
8. Передумови середньовічної філософії, її загальна характеристика.
9. Патристика – вчення «отців церкви». Філософські погляди святого Августина.
10. Схоластика. Реалізм та номіналізм. Філософія Томи Аквінського.
11. Натурфілософські вчення.
12. Утопічна філософія.
13. Політична філософія.
14. Характеристика світогляду Нового часу. Галілей та Ньютон.
15. Проблема методу пізнання: емпіризм Френсіса Бекона.
16. Раціоналізм Рене Декарта. Сенсуалізм Джона Локка. Скептицизм Давіда Г'юма.
17. Соціальна філософія Томаса Гоббса, Джона Локка, Жан-Жака Руссо.
18. Онтологія Бенедикта Спінози, Готфрида Ляйбніца, Джорджа Берклі.
19. Часові рамки та джерела німецької класичної філософії XVII-XIX ст. І.Кант, постановка проблеми свободи волі людини.
20. Матеріалізм та ідеалізм Канта, його агностицизм. Чистий і практичний розум.
21. Суб'єктивний ідеалізм І.Фіхте.
22. Філософська система Гегеля: об'єктивний ідеалізм.

23. Філософія Л.Фейєрбаха.
24. Карл Маркс: теорія відчуження.
25. Феноменологія та філософія екзистенціалізму.
26. Герменевтика.
27. Психоаналіз Зигмунда Фрейда.
28. Артур Шопенгауер про світ як волю та уявлення («песимістична» філософія).
29. «Оптимістична» філософія Фрідріха Ніцше: «Що нас не вбиває, те робить нас сильнішими».
30. Філософська думка Київської Русі й доби Відродження.
31. Філософія Просвітництва.
32. Особливості філософії киево-могилянців.
33. Філософські погляди Г.Сковороди.
34. Філософія Миколи Гоголя.
35. Філософські погляди Пантелеймона Куліша.
36. Філософія Тараса Шевченка.
37. Філософські ідеї Олександра Потебні.
38. Філософські переконання Памфіла Юркевича.
39. Філософія Івана Франка.
40. Філософські ідеї Володимира Вернадського.
41. Буття, його структура та головні властивості.
42. Атрибути буття (час, простір, рух, розвиток) та моделі єдності світу.
43. Свобода – сутнісна характеристика людського буття.
44. Свідомість як спосіб існування та відтворення буття.
45. Гносеологія: проблематика і основні концепції.
46. Істина як гносеологічна проблема.
47. Діалектика та її історичні форми.
48. Принципи і закони діалектики.
49. Категорії діалектики.
50. . Основні підходи до розуміння суспільства.
51. Суспільне виробництво та його структура.

Вимоги до написання рефератів

Реферативна робота вважається видом самостійної роботи й включає такі складові: **план, вступ, основну частину, висновки, список використаної літератури.**

Робота оформлюється на стандартному аркуші формату А4 (210 x 297).

Вимоги до оформлення:

- загальний обсяг – 6–10 сторінок друкованого тексту;
- шрифт Times New Roman;
- 14 кегель;
- 1,5 інтервал;
- поля тексту: зверху – 2 см, знизу – 2 см, ліворуч – 3 см, праворуч – 1 см;
- нумерація тексту – праворуч знизу; на титульній сторінці номер не ставиться; до загальної нумерації входить також список використаних джерел.

Реферат виконується українською мовою.

Теми реферативних повідомлень

1. Чи може штучний інтелект мислити філософськи?
2. Сенс життя у XXI столітті: екзистенційний погляд на сучасні виклики.
3. Від Платона до метавсесвіту: еволюція уявлень про реальність.
4. Філософія свободи: від античних стоїків до цифрової доби.
5. Утопія чи антиутопія: філософський аналіз образів майбутнього.
6. Етика робототехніки: чи мають машини моральні права?
7. Філософія космосу: чи є людство готовим до контакту з інопланетними цивілізаціями?
8. Міф і наука: чи можлива їх гармонія?
9. Проблема зла: релігійні та світські інтерпретації.
10. Час у філософії: від Арістотеля до сучасної фізики.

11. Воля і детермінізм: чи справді ми вільні у своїх виборах?
12. Гра як філософська категорія: від Й. Гейзінги до гейміндустрії.
13. Філософія техніки: як технології змінюють людину і світогляд.
14. Кіберпростір як новий соціальний простір: виклики та можливості.
15. Справедливість у віртуальному суспільстві: етичні дилеми цифрової епохи.
16. Смерть і безсмертя: філософські підходи та наукові футурологічні ідеї.
17. Постправа і філософія істини у медійну добу.
18. Чи може наука замінити релігію? Погляд з позицій філософії.
19. Екологічна етика: чи здатна філософія врятувати планету?
20. Мистецтво як спосіб пізнання світу: філософський аналіз.
21. Трансгуманізм: нова філософія людини чи загроза людяності?
22. Межі людського пізнання: погляд гносеології та сучасних технологій.
23. Філософія війни і миру: від античних стратегів до сучасних конфліктів.
24. Метафізика сну: що можуть розповісти нам сни про реальність?
25. Чи можлива об'єктивність у науці? Епістемологічні дискусії.
26. Естетика буденного життя: філософія повсякденності.
27. Людина у світі соціальних мереж: нові форми ідентичності.
28. Моральний вибір у світі штучної реальності (VR).
29. Філософія сміху: чому ми сміємося і що це означає?
30. Чи можлива глобальна етика у мультикультурному світі?
31. Етика штучного інтелекту: хто відповідає за рішення машин?

32. Віртуальна реальність і феномен «симулякру» у філософії Ж. Бодріяра.

33. Кібербезпека як новий вимір свободи і приватності.

34. Чи можна програмувати мораль? Філософські аспекти алгоритмів.

35. Технологічний прогрес і моральний регрес: парадокс сучасної цивілізації.

36. Чи є Інтернет новою формою суспільного розуму?

37. Філософія відкритого коду: свобода знань і інтелектуальної власності.

38. Моделювання майбутнього: утопії, антиутопії та футуризм.

39. Штучне життя і межі біоетики: чи можна створити новий вид?

40. Космічна колонізація: філософські та етичні аспекти.

41. Постлюдина: філософія трансгуманізму та біоінженерії.

42. Машини, що навчаються: когнітивна наука і філософія свідомості.

43. Чи здатні роботи мати емоції? Дискусія про «сильний» штучний інтелект.

44. Філософія часу у контексті квантової фізики.

45. Великий вибух і творіння світу: діалог науки і філософії.

Підготовка тез та участь у студентській науковій конференції

Щороку в Державному університеті «Житомирська політехніка» проводиться Всеукраїнська студентська наукова конференція, присвячена Дню науки. За підсумками заходу готується та публікується збірник тез доповідей. До участі запрошуються студенти, які демонструють зацікавленість та високий рівень знань у галузі філософії.

Підґрунтям для написання тез виступає інтерес студента до певної теми, що розглядається в межах філософського курсу, за умови її відповідності критеріям науковості та актуальності. Обсяг тез зазвичай становить 2–3 сторінки (точні вимоги зазначаються в інформаційному повідомленні про проведення конференції) і повинен розкривати сутність обраного дослідження.

У процесі підготовки тез студенту слід звернути увагу на такі аспекти:

1. Актуальність дослідження.

На початку тексту необхідно коротко (1–2 речення) обґрунтувати важливість теми: чому вона є значущою, яке має наукове чи практичне значення.

2. Основна частина.

Виклад матеріалу має бути логічним, чітким і містити спеціалізовану термінологію. Доцільно почати з постановки проблеми, далі описати методи, інструменти або підходи, використані в дослідженні, та завершити виклад аналізом отриманих результатів (розв'язання проблеми або досягнення поставленої мети).

3. Висновки.

У заключній частині слід узагальнити отримані результати, визначити, у чому полягає науковий внесок автора, та окреслити перспективи подальших досліджень у вибраному напрямку.

Робота над тезами відбувається під науковим керівництвом викладача, який консультує студента, перевіряє текст, після чого

підписує його. Крім паперового варіанта, обов'язково подається електронна версія.

Тези допускаються до участі у конференції лише після редагування та схвалення редакційною колегією. Студент отримує оцінку за участь у конференції тільки за умови публікації тез та особистої доповіді під час заходу.

Також студенти мають змогу брати участь в інших всеукраїнських або міжнародних конференціях – за власним бажанням або за рекомендацією викладача. Порядок підготовки тез до таких конференцій, як правило, не відрізняється від загальноприйнятого.

Особливу увагу слід приділити оформленню бібліографії (за ДСТУ 8302:2015).

У списку використаних джерел необхідно вказувати:

- **для книг:** прізвище та ініціали автора, назву, місце й рік видання, сторінки, звідки взято цитату;
- **для статей із журналів або збірників:** прізвище й ініціали автора, назву статті, далі назву журналу або збірника, рік видання, номер або випуск, сторінки статті;
- **для газетних статей:** крім звичних елементів, обов'язково зазначається точна дата публікації.

Правильне оформлення тез, відповідність вимогам конференції та грамотна мова є важливою складовою успішної участі студента у науковому заході.

Написання конкурсних наукових робіт

Щороку в Державному університеті «Житомирська політехніка» проводиться конкурс на кращу студентську наукову роботу з філософії. Організація конкурсу здійснюється відповідно до чинного законодавства України, а також наказів Міністерства освіти і науки України.

До участі в конкурсі приймаються завершені наукові роботи, підготовлені індивідуально або у співавторстві (до двох осіб). Переможцями стають ті учасники, чії роботи відповідають актуальним науковим досягненням, державним стандартам щодо структури, змісту та оформлення наукових праць. Тематика та зміст конкурсних робіт мають відповідати пріоритетним напрямам наукового розвитку і запитам сучасного суспільства.

Під час оцінювання наукових робіт комісія враховує такі критерії:

- актуальність досліджуваної теми;
- рівень самостійності авторського підходу;
- наукову новизну;
- оригінальність викладення матеріалу;
- узгодженість між метою дослідження, його завданнями та висновками;
- відповідність змісту обраній темі;
- якість наукового обґрунтування;
- можливість практичного застосування результатів;
- повноту використання й аналізу джерел;
- логічність і послідовність викладення;
- аргументованість авторських позицій щодо досліджуваних явищ або процесів;
- рівень мови, стилістики, граматики та оформлення роботи.

Наукову роботу необхідно оформити у текстовому редакторі Word, на аркушах формату А4 (210×297 мм), використовуючи шрифт Times New Roman розміром 14 пунктів з міжрядковим інтервалом 1,5. Поля слід встановити таким чином: верхнє та нижнє – по 20 мм, праве – 10 мм, ліве – 30 мм. Додатки

допускається оформлювати шрифтом 12 або 13 пунктів з міжрядковим інтервалом 1 або 1,5.

Структура наукової роботи повинна містити:

- титульну сторінку;
- зміст;
- список умовних позначень (за потреби);
- вступ;
- основну частину (розділи та підрозділи);
- висновки;
- додатки (за потреби);
- список використаних джерел.

Оформлення бібліографії здійснюється відповідно до чинних стандартів у галузі бібліотечної та видавничої справи. Назви таких структурних елементів, як «ВСТУП», «РОЗДІЛ», «ВИСНОВКИ», «ДОДАТКИ», «СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ», слід друкувати великими літерами. Кожний новий розділ основної частини має починатися з нової сторінки, тоді як підрозділи і пункти розміщуються впродовж тексту. Назви розділів друкують великими літерами, а підрозділів і пунктів – прописними.

Загальний обсяг конкурсної роботи не повинен перевищувати 30 сторінок.

Детальнішу інформацію про правила оформлення наукової роботи можна отримати у викладача, ознайомившись із «Положенням про університетський конкурс на кращу студентську наукову роботу».

Філософський словник

Автокефалія – це форма самостійності помісної Православної Церкви, яка полягає в її адміністративній незалежності від інших церковних структур.

Агностицизм – філософська позиція, яка стверджує, що людина не може достовірно знати, чи відповідають її знання об'єктивній реальності; світ у своїй сутності залишається непізнаваним.

Анафема – вища форма церковного покарання у християнській традиції, що полягає у повному відлученні людини від церковної спільноти.

Анімізм – первісне релігійне уявлення, згідно з яким усі об'єкти природи, живі та неживі, наділені духом або душою.

Апейрон – у філософії Анаксимандра термін, який означає безмежну, невизначену першооснову всього суцього, з якої через протилежності виникає різноманіття світу.

Апорії – логічні парадокси, створені Зеноном Елейським, що висвітлюють проблеми безперервності, нескінченності та протиріччя в русі й поділі.

Апостоли – вчителі християнства, що несли його ідеї серед різних народів; пізніше так стали називати переважно дванадцять найближчих учнів Ісуса Христа.

Аскетизм – релігійне вчення та стиль життя, заснований на добровільному самообмеженні, відмові від земних благ і чуттєвих насолод задля досягнення духовної мети.

Атараксія – у давньогрецькій філософії ідеал душевного спокою й внутрішньої рівноваги, до якого має прагнути мудра людина.

Атомізм – давньогрецька філософська концепція, яка пояснює світ як утворення з неподільних частинок – атомів, що постійно рухаються в порожнечі.

Богослов'я (теологія) – система релігійного знання у християнстві, що обґрунтовує віровчення про Бога, мораль, церковні догмати й норми духовного життя.

Брахман – представник вищої жрецької касты в індуїстській традиції, що виконує релігійні обряди й тлумачить священні тексти.

Будда – 1) історична особа – Сіддгартха Гаутама, засновник буддизму; 2) у традиції тхеравади – людина, яка досягла просвітлення; 3) у махаяні – символ вищого ідеалу духовного розвитку.

Буття – центральне поняття філософії, що позначає всеохопну реальність у її різних формах прояву, тісно пов'язане з такими категоріями, як існування, сутність і суще.

Виробничі відносини – соціальні зв'язки між людьми, що виникають у процесі створення, обміну та розподілу матеріальних і духовних благ; вони формуються відповідно до рівня розвитку продуктивних сил.

Відображення – загальна властивість матерії, яка проявляється як реакція об'єкта на зовнішній вплив у вигляді відтворення чи віддзеркалення певних сторін дійсності.

Релігійна віра – ключова характеристика релігійної свідомості, що полягає в бездоказовому прийнятті існування надприродного та істинності релігійних уявлень.

Волюнтаризм – підхід у діяльності, коли рішення приймаються виключно на підставі волі чи бажання особи без врахування об'єктивних обставин і закономірностей.

Воля – властивість свідомості, яка забезпечує активну мотивацію, вибір і реалізацію цілей через свідоме прийняття рішень.

Гіпотеза – попереднє наукове припущення, що висувається для пояснення явищ, яке потребує перевірки.

Гріх – у релігії – вчинок, що суперечить моральним і духовним нормам, установленим вірою.

Релігійна громада – базове об'єднання віруючих на певній території, які належать до однієї конфесії або віровчення.

Гуманізм – світогляд, що стверджує цінність особистості, її право на гідність, свободу, розвиток і самореалізацію.

Докласична доба української філософії – період розвитку філософської думки в українській культурі з найдавніших часів до XVII століття.

Дедукція – метод логічного мислення, при якому від загальних тверджень робляться висновки щодо окремих випадків.

Дискурс – логічний, послідовний процес мислення або мовлення, який передбачає аргументоване міркування.

Дискусія – обговорення спірного питання з метою з'ясування різних точок зору.

Діалектика – метод і філософське вчення про розвиток, що ґрунтується на виявленні й подоланні суперечностей, а також розуміння змін як внутрішньо необхідного процесу.

Діалектичне заперечення – тип розвитку, коли нове зберігає певні елементи попереднього, трансформуючи їх у новому контексті, а не повністю знищує.

Діалог – форма спілкування між двома особами; також літературний або філософський жанр, заснований на обміні думками.

Догмат – незаперечне релігійне положення, яке визнається обов'язковим для всіх віруючих.

Догматизм – сліпе прийняття знань без критичного осмислення або сумніву, характерне для застиглих систем мислення.

Дуалізм – філософська концепція, згідно з якою світ має два незалежних начала – матеріальне (тілесне) й духовне (розум, душа, свідомість).

Духовенство – організована за ієрархією група представників релігійних інституцій, що здійснює релігійні обряди та керує духовним життям віруючих.

Духовне виробництво – процес створення ідей, знань, культурних цінностей, які задовольняють нематеріальні потреби людини та суспільства.

Духовні відносини – соціальні зв'язки, що формуються навколо ідей, вірувань, моральних норм, наукових концепцій і культурних традицій.

Духовність – характеристика особистості, що виявляється у глибинному розумінні сенсу життя, формуванні власного світогляду, цінностей і внутрішнього світу.

Еволюція – поступовий розвиток у природі або суспільстві, що не змінює базової структури циклічних процесів, у межах яких вона відбувається.

Емпіризм – напрям у теорії пізнання, що визнає чуттєвий досвід єдиним джерелом знань, знижуючи значення логіки та абстрактного мислення.

Епархія – адміністративна одиниця в християнській Церкві, підпорядкована архієрею (єпископу, митрополиту, патріарху).

Єресь – вчення, що суперечить офіційним догмам Церкви й визнається відхиленням від істинної віри.

Жрецтво – соціальна група в політеїстичних релігіях, яка здійснює релігійні обряди та виступає посередником між людьми та божествами.

Закон – стійкий, необхідний і повторюваний зв'язок між явищами чи процесами, який визначає їх розвиток і взаємодію.

Ідеалізм – філософське вчення, що вважає першоосновою реальності духовне або свідомісне начало, а матерію – вторинною.

Ідеальне – образ реального світу, відтворений у свідомості людини, який формується через діяльність, мислення і волю.

Ідол – об'єкт поклоніння, втілення божества в матеріальній формі (з каменю, дерева тощо), характерний для політеїстичних релігій.

Ієрарх – представник вищого духовенства в християнських конфесіях, що займає керівну посаду.

Імам – духовний лідер мусульманської громади, який проводить молитви та виконує релігійні обов'язки.

Індивід – окрема людина як представник людського роду, розглянута без урахування її особистих рис.

Індивідуальність – унікальне поєднання природних задатків, особистісних рис і соціального досвіду, що визначає неповторність людини.

Індукція – метод мислення, за якого на основі вивчення окремих фактів формулюються загальні висновки.

Індульгенція – документ, який засвідчував відпущення гріхів; у католицизмі його можна було отримати за пожертву або особливі заслуги.

Канон – затверджене релігійне правило або зразок, обов'язковий для віруючих; встановлений авторитетними джерелами або церковними соборами.

Капище – язичницьке святилище в давніх слов'ян, місце поклоніння божествам.

Карма – поняття в індійських релігіях, що виражає морально-етичний причинно-наслідковий зв'язок між вчинками людини та її долею.

Катехізіс – стисла книга з викладом основ релігійної доктрини й моралі, призначена для початкового навчання віри.

Класична доба української філософії – період розвитку національної філософської думки від XVIII ст. до першої чверті XX ст.

Конфесія – релігійна організація, яка має своє віровчення, обрядову практику та внутрішню структуру.

Конфірмація – обряд або церемонія підтвердження належності до християнської громади, що символізує свідоме прийняття віри.

Концепція – система поглядів або провідна ідея, що пояснює певне явище або проблему.

Криза – критична, напружена ситуація, що вимагає перегляду попередніх підходів або рішень.

Культура – сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством, а також процес їх виробництва, обміну та збереження, що сприяє розвитку людської сутності.

Лавра – найвищий тип православного чоловічого монастиря, підпорядкованого вищій церковній владі та маючого значний вплив у релігійному житті.

Лама – у тибетському буддизмі – духовний учитель, спершу – вищий ієрарх, згодом – загальне позначення монаха в Тибеті, Монголії, Бурятії; найвищий авторитет – Далай-лама.

Логос – у давньогрецькій філософії: загальний закон світобудови, принцип порядку, розуму й гармонії у Всесвіті.

Людина – біосоціальна істота виду *Homo sapiens*, суб'єкт культури, свідомої діяльності та історичного розвитку.

Магія – система ритуальних дій, спрямованих на викликання надприродного впливу на дійсність задля досягнення практичної мети.

Матеріалізм – філософська позиція, згідно з якою матерія є первинною основою світу, а свідомість – її вторинним відображенням.

Матеріальне виробництво – діяльність людей із перетворення природи шляхом праці для створення матеріальних благ, що задовольняють потреби.

Матерія – об'єктивна реальність, яка існує незалежно від свідомості, проявляється у всьому різноманітті речей і явищ.

Мекка – головне святе місто ісламу, місце народження пророка Мухаммада, центр паломництва мусульман.

Метафізика – напрям філософії, що вивчає фундаментальні принципи буття, позафізичні причини речей; у Гегеля – протилежність діалектиці.

Метод – впорядкований спосіб пізнання, що веде до досягнення наукової або практичної мети.

Методологія – вчення про принципи, засоби й методи наукового пізнання й організації діяльності.

Мечеть – культова споруда мусульман, місце колективної молитви, з міхрабом і мінбаром як обов'язковими елементами.

Мислення – вища форма пізнавальної діяльності людини, спрямована на виявлення сутнісних зв'язків і закономірностей у дійсності.

Місіонерство – поширення релігійного вчення серед населення, що належить до іншої віри або невіруючих.

Містицизм – переконання в можливості надприродного пізнання світу або спілкування з божественним шляхом інтуїції, віри або одкровення.

Монотеїзм – релігійна система, що визнає існування єдиного Бога; характерна для світових релігій (юдаїзм, християнство, іслам).

Новітня українська філософія – етап розвитку української філософської думки від 1920-х років до сучасності.

Намаз / Салат – обов'язкова п'ятиразова молитва в ісламі, що виконується у визначений час доби з дотриманням ритуальних правил.

Натурфілософія – філософський напрям, що досліджує природу як єдине ціле, характерний для ранніх етапів розвитку науки.

Номіналізм – середньовічна концепція, яка твердить, що загальні поняття є лише умовними назвами, а не реальними сутностями.

Одкровення – у середньовічній філософії – спосіб божественного повідомлення людям істин, необхідних для спасіння, за допомогою Святого Письма.

Окультизм – сукупність езотеричних учень, що визнають існування надприродних сил і можливість встановлення контакту з ними через ритуали й містичні практики.

Ортодоксія – суворе дотримання канонічних норм і догматів певного віровчення чи ідеології.

Пантеон – сукупність божеств, яким поклоняються в межах конкретної релігійної системи.

Патристика – філософсько-богословська традиція II–VIII ст., що формувала і обґрунтовувала християнське віровчення, поєднуючи його з елементами античної філософії.

Патріарх – титул глави автокефальної Православної Церкви або вищого духовного ієрарха в деяких християнських традиціях.

Політеїзм – релігійна система, що визнає існування та шанування багатьох богів.

Предмет соціальної філософії – вивчення загальних засад виникнення, функціонування і розвитку суспільства.

Принцип – ключова ідея, яка становить основу певної концепції, системи поглядів або поведінки.

Прогрес – розвиток у напрямку підвищення рівня організації, досконалості, ускладнення структури або вдосконалення якості.

Продуктивні сили – сукупність засобів виробництва та людей, які здійснюють процес виробництва матеріальних благ.

Простір – одна з основних форм існування матерії, що характеризує взаємне розміщення тіл та об'єктів у світі.

Раціоналізм – напрям у гносеології, що вважає розум головним джерелом і критерієм істинного знання.

Реалізм (у схоластиці) – вчення, що визнає реальність загальних понять як першооснову, на противагу номіналізму.

Регрес – напрям розвитку, що веде до спрощення, втрати досягнутого рівня, деградації.

Релятивізм – філософська позиція, яка підкреслює відносність, змінність і суб'єктивність знання, моралі та істини.

Ренесанс – доба Відродження, період відновлення інтересу до античної культури, науки, гуманізму.

Рух – універсальна форма існування матерії, яка проявляється в зміні, розвитку, трансформації.

Свідомість – здатність людини до відображення об'єктивної дійсності в ідеальних образах; існує у формах індивідуальної та суспільної свідомості.

Світ – філософська категорія, що охоплює природну, соціальну й духовну реальність, в якій існує і діє людина.

Світогляд – система узагальнених уявлень про світ, людину і її місце в ньому, яка формується в процесі життєдіяльності.

Священник – духовна особа в християнстві, уповноважена здійснювати богослужіння й церковні таїнства.

Секта – ізольована релігійна група, яка відокремилась від основної конфесії й має власну систему вірувань і практик.

Секуляризація – процес вивільнення суспільного і культурного життя з-під релігійного впливу.

Сенс буття – філософська категорія, що відображає усвідомлену ціль, покликання й зміст існування людини.

Синагога – культова споруда в юдаїзмі, призначена для спільної молитви, навчання та богослужіння.

Собор – 1) головний християнський храм у місті або монастирі; 2) зібрання духовенства для вирішення питань віри та церковного устрою.

Субстанція – те, що лежить в основі речей, явищ і процесів, зберігаючи свою сутність попри зміни.

Суперечність – взаємодія протилежних сторін явища, що є джерелом розвитку.

Суспільна практика – усвідомлена діяльність людей, спрямована на перетворення природи й соціальної реальності.

Суспільство – історично сформована система соціальних відносин і форм діяльності людей.

Схизма – розкол у Церкві, спричинений розбіжностями у віровченні чи церковній практиці.

Схоластика – середньовічна філософія, що прагнула раціонально обґрунтувати християнське віровчення через логічне міркування.

Табу – система заборон, що має надприродне підґрунтя і ґрунтується на ритуалізованих нормах поведінки, характерна для первісних форм релігійної свідомості.

Таїнство – у християнстві – священнодійство, під час якого, згідно з віровченням, людина приймає невидиму благодать Божу через зовнішній обряд.

Теократія – форма політичної влади, в якій релігійна еліта або духовний лідер виступає головною правлячою силою, поєднуючи духовну й світську владу.

Теологія – філософсько-богословська дисципліна, що прагне раціонально обґрунтувати положення віровчення, релігійної етики та світоглядних засад на основі віри в Бога як творця світу.

Тотемізм – первісна форма релігійності, в якій тварина, рослина або інший природний об'єкт вважається пращуром чи духовним покровителем родової групи.

Трансцендентний – те, що виходить за межі досвіду, свідомості або можливостей пізнання людини.

Універсалії – в середньовічній філософії – загальні поняття, що визначають сутності, які повторюються в окремих речах.

Фанатизм релігійний – крайня форма релігійної віри, що супроводжується нетерпимістю до інших поглядів і повною відданістю догматам.

Фаталізм – філософське вчення, згідно з яким всі події наперед визначені зовнішніми силами (долею, божественним провидінням), а свобода волі людини заперечується.

Фетишизм – рання форма релігійного світогляду, що виражається в поклонінні речам як об'єктам, наділеним надприродною силою.

Філософія – раціонально-теоретична форма пізнання світу, спрямована на осмислення загальних закономірностей буття, свідомості, пізнання та суспільства за допомогою категоріального апарату.

Халіф – верховний духовний і політичний лідер мусульманської громади, що очолює халіфат.

Харизма – у релігійному сенсі – божественна благодать, дарована людині Святим Духом; у світському вжитку – виняткові особистісні якості, що надають людині авторитет і здатність впливати на інших.

Хрещення – обрядове введення у християнську спільноту, яке символізує очищення від гріха й початок духовного життя.

Целібат – обітниця безшлюбності, якої зобов'язані дотримуватись католицькі священнослужителі.

Церква – 1) організоване релігійне об'єднання, що об'єднує духовенство та мирян у межах певної конфесії; 2) культова споруда для богослужіння в християнстві.

Час – філософська категорія, що позначає тривалість і послідовність змін у процесах буття; форма існування матерії.

Шабат – щотижневе свято відпочинку в юдаїзмі, яке триває з п'ятничного заходу сонця до суботнього заходу, встановлене на згадку про завершення Творіння.

Шаріат – система правових і морально-релігійних норм, що регулює різні аспекти життя мусульман на основі Корану, хадисів і традицій ісламу.

Язичництво – сукупність релігійно-міфологічних уявлень і культів, притаманних дописьмовим або передхристиянським традиціям різних народів.

Янголи – в уявленнях авраамічних релігій – безтілесні духовні істоти, створені Богом для виконання його волі й посередництва між Ним і людьми.

Рекомендована література

Основна:

1. Баумейстер А. Біля джерел мислення і буття : вибрані філософські етюди. Київ : Дух і літера, 2012. 473 с.
2. Баумейстер А. Буття і благо : монографія. Вінниця : Т.П. Барановська, 2014. 417 с.
3. Біскуб І.П., Данильчук А.Л., Макарук Л.Л. Філософія, суспільство, мова: монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 223 с.
4. Бондаревич І. А. Філософія. Київ: Алерта, 2013. 240 с.
5. Гільдебранд Д. Що таке філософія? Львів : Колесо, 2008. 244 с.
6. Глобальні виклики в цифрову епоху: вектори філософського осмислення: монографія / Штанько В.І. та ін. Харків: ХНУРЕ, 2019. 183 с.
7. Голянич М.Ю. Футурологія. Філософія майбуття: монографія. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2017. 539 с.
8. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Трансформації цінностей в інформаційному суспільстві: багатовимірність та різнопорядковність. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія «Філософія». 2020. № 3 (46). С. 28–43.
9. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Філософія: підручник. 3-тє вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. 432 с.
10. Данильян О.Г., Дзьобань О.П. Філософія: навч. посіб. для підгот. до заліку та іспиту. Харків : Право, 2021. 136 с.
11. Денєжников С.С. Філософські засади трансгуманізму: монографія. Суми : Цьома С.П., 2017. 218 с.
12. Етнічність. Культура. Історія. Соціально-філософські нариси: монографія / В.Б. Фадєєв та ін.; відп. ред. В.Б. Фадєєв. Ніжин : Лисенко [вид.], 2019. 271 с.
13. Мацьків І.В. Скарбниця мудрості. Основи філософії / за заг. ред. І.І. Оніщука. Київ : ОВК, 2019. 296 с.
- 14. Литвинчук О.В. Філософія : навч. посібник. Житомир :**

Видавництво Державного університету Житомирська політехніка, 2026. 300 с.

15. Литвинчук О.В., Муляр В.І. Філософія: навчальний посібник. Житомир : Житомирська політехніка, 2021. 403 с

16. Петрушенко В.Л. Філософія: вступ до курсу, історія світової та української філософії, фундаментальні проблеми сучасної філософії : навчальний посібник. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. 594 с.

17. Попович М. Бути людиною. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 223 с.

18. Рижак Л. Філософія : підручник. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2013. 650 с.

19. Скринник М., Фльорко Л., Фльорко М. Філософія : навчальний посібник. Львів : Ліга-Прес, 2015. 477 с.

20. Суспільство, людина, право: досвід філософсько-правового осмислення: монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін.; за ред. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2018. 350 с.

21. Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем: монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін.; за ред. О.Г. Данильяна. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2017. 416 с.

22. Сучасне суспільство, людина, право в умовах глобальних трансформацій: монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін.; за ред. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2020. 344 с.

23. Тейлор Ч. Етика автентичності ; пер. з англ. і заг. ред. Андрій Васильченко. Київ : Дух і літера, 2013. 125 с.

24. Філософія: підручник / ред. Л.В. Губерський. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Харків : Фоліо, 2018. 621 с.

25. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород : Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с.

26. Філософія: підручник. Одеса : Університет Ушинського, 2021. 350 с.

27. Філософія [Електронний ресурс] : навч. посібник / Ю.М. Вільчинський, Л.В. Северин-Мрачковська, О.Б. Гаєвська та ін. Київ : КНЕУ, 2019. 368 с.

28. Філософія освіти : навчальний посібник. 2-ге видання / за наук. ред. академіка В.П. Андрущенко [та ін.]. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2021. 348 с.

29. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я.В.Шрамка. Кривий Ріг : Криворізький державний педагогічний університет, 2021. 264 с.

30. Чижевський Д.І. Філософія Г.С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. Харків : Прапор, 2004. 272 с. URL : <https://skovoroda.man.gov.ua/storage/files/filosofia-skovorodi-chijevsky.pdf>

31. Шепетяк О. Філософія: Підручник. Львів : Місіонер, 2020. 784 с.

32. Philosophy : training manual for test and examination preparation /O. G. Danilyan, O. P. Dzoban, E. A. Kalnytskyi. Kharkiv : Pravo, 2022. 134 p.

Допоміжна:

1. Бауман З. Моральна сліпота : втрата чутливості у плинній сучасності ; переклад з англійської Олександра Буценка. Київ : Дух і Літера, 2014. 271 с.

2. Бондаревич І. Філософія : діалог мислителів, епох, цивілізацій: навч. посібн. Запоріжжя: ЗНТУ, 2012. 251 с.

3. Буття філософії : здобутки минулого та виклики сучасності : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 27-28 листопада 2014 року / відповідальний редактор Ю.О. Шабанова. Дніпропетровськ : НГУ, 2014. 96 с.

4. Гришук В. Філософсько-правове розуміння

відповідальності людини : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2013. 766 с.

5. Гнатенко П. Феномен природы человека : монографія. Київ : Вища освіта, 2014. 267 с., 2014. 472

6. Іванова К. Філософія : кредитно-модульний курс: підручн. для студентів вищих навч. закладів ; за заг. ред. К.А. Іванової. Харків : НФаУ : Золоті сторінки 180 с.

7. Калуга В. Грані самопізнання та ідентифікації людини : монографія. Київ : Компринт, 2013. 290 с.

8. Кравець М. Проблема пізнання та самопізнання в історії філософії : збірник наукових праць. Львів : Ліга-Прес, 2012. 142 с.

9. Кулик О. Філософія : навч. посібн. для вищих навч. закладів III-IV рівнів акредитації. Дніпропетровськ : Монолит, 2013. 690 с.

10. Культуротворчі виміри людини в сучасному універсумі : колект. монографія / [І.В. Вернудіна, В.П. Драпогуз, Т.К. Гуменюк, Л. П. Саракун та ін.] ; за ред. М.М. Бровка. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 380 с.

11. Лаппо В. Філософія : навчально-методичний посібник. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, 2013. 242 с.

12. Литвинчук О.В. Ідентичність як проблема маргінального індивіда: соціально-філософський аналіз. Монографія. Житомир : ЖДТУ, 2018. 196 с.

13. Литвинчук О.В. Субкультури в молодіжному просторі: соціально-філософський аналіз. *Гілея: науковий вісник*. Київ : «Видавництво «Гілея», 2020. Вип. 153 (№ 2). Філософські науки. С. 308–311.

14. Сакур А. Евристика сучасності : знання, інновація, творчість : монографія. Київ : Книга, 2015. 351 с.

15. Соціальне пізнання : монографія; за загальною ред. О.С. Пономарьова. Харків : ХНУМГ, 2014. 320 с.

Навчальне видання

ЛИТВИНЧУК Оксана Валеріївна

ФІЛОСОФІЯ

Навчальний посібник

Електронне видання

Комп'ютерний дизайн та верстка: Литвинчук О.В.

Гарнітура Таймс.
Умовн.друк.арк. 12,75

Державний університет «Житомирська політехніка»
Україна, м. Житомир, вул. Чуднівська, 103, 10005